

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 3 (2)

Харків
2007

УДК 911.3:[09,30,33]

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. В “Часописі” розглядаються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі. Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців в цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В журнале рассматриваются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире. Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world. It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Редакційна колегія: Олійник Я.Б. -- д.економ.н., професор, член-кореспондент АПН України - шеф-редактор (Київ), Немець Л.М. -- д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. -- д.геогр.н., професор (Харків), Костріков С.В. -- д.геогр.н., доцент (Харків), Кузін О.К. -- д.геогр.н., професор (Харків), Немець К.А. – д.геогр.н., професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету (Харків), Решетов І.К. -- д.геол.-мін.н., професор (Харків), Руденко В.П. -- д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. -- д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. -- д.техніч.н., професор (Харків), Шаблій О.І. -- д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. -- д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського Географічного Товариства (Київ), Кандиба Ю.І. -- старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства -- технічний секретар (Харків).

Міжнародна рада редакційної колегії: Голд М. -- професор університету ім. Хайме I (м. Севілья, Іспанія), Ефрос В. -- доктор філософії, професор, науковий секретар Сучавського університету ім. Стефана Великого (м. Сучава, Румунія), Євдокімов М.Ю. -- д.г.н., професор (м. Смоленськ, Росія)

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна; тел.: +38 (057) 707-5274;

e-mail: ggfekonom@yandex.ru,

Konstantin.A.Nemets@evans.univer.kharkov.ua

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано в 2005 році. Виходить 2 рази на рік.

Друкується за рішенням вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 8 від 26.10.2007 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005 р.

*Цей випуск часопису редколегія присвячує
130-літньому ювілею
фундатора новітньої української географії
академіка Степана Львовича Рудницького
(1877 – 1937)*

ЗМІСТ

Людмила Немець, Юрій Кандиба

ВПЛИВ ІДЕЙ С. РУДНИЦЬКОГО НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ В ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ	7
--	---

Наукова спадщина С. Рудницького і сучасність

Олег Шаблій

АКАДЕМІК СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ – ФУНДАТОР НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ, КАРТОГРАФІЇ І МОДЕРНОЇ ЗЕМЛЕЗНАВЧОЇ ОСВІТИ	10
---	----

Мирослава Влах

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ – ФУНДАТОР УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ	21
--	----

Володимир Грицевич

НАНОГЕОГРАФІЧНИЙ ПОГЛЯД НА ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО	24
--	----

Ольга Заставецька, Леся Заставецька

ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ	26
--	----

Ярослав Івах

СПІВВІДНОШЕННЯ ФІЗИКО- ТА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ АСПЕКТІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ С. РУДНИЦЬКОГО	30
---	----

Юрій Кисельов

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ АКАДЕМІКА С. Л. РУДНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННЯ	33
---	----

Любов Котик, Ірина Ванда, Ігор Раниця

СУЧАСНЕ ЗВУЧАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПОГЛЯДІВ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО	36
--	----

Ольга Любіцева

ВНЕСОК С. РУДНИЦЬКОГО У РОЗВИТОК ГЕОКУЛЬТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	39
---	----

Олександра Вісьтак

АКАДЕМІК СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО ШКОЛА ПРО ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ	41
--	----

З історії географічних досліджень в Україні

Микола Пістун

ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АН УКРАЇНИ	48
---	----

Анатолій Корнус

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА НАУКА І ОСВІТА НА СУМЩИНІ	54
---	----

Олександр Яковчук

АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ДИСЕРТАЦІЙНИХ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ У 1992-2006 РОКАХ	62
---	----

Теоретичні проблеми сучасної географії

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко

НАУКОВИЙ СТАТУС ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	70
--	----

Костянтин Немець

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ	82
---	----

<i>Костянтин Мезенцев</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ НАДБАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ РЕЛІГІЇ	87
<i>Іван Ровенчак</i> АНТРОПОЛОГІЧНА ГЕОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ – ПІДСИСТЕМА ГЕОГРАФІЇ КУЛЬТУРИ	94
<i>Ярослав Мариняк</i> ЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ У РОЗВИТКУ НАУКОВОГО НАПРЯМКУ ТУРИЗМОЛОГІЯ	96
<i>Андрій Кузишин</i> ПАРАМЕТРИ І КРИТЕРІЇ ВИМІРУ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ	98
<i>Анатолій Байназаров</i> ПРОБЛЕМИ КАРТОГРАФУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЛАНОК ОСВІТНЬОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ	101
<i>Катерина Буткалюк</i> КЛЮЧОВІ ПОЛОЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКУ ПРАЦІ СПЕЦІАЛІСТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРОФЕСІЙ	104

Сучасні регіональні дослідження

<i>Олександр Топчієв, Зоя Тітенко</i> ВІД БАЛТІЙСЬКО-ПОНТІЙСЬКОЇ ТА ЧОРНОМОРСЬКОЇ ДОКТРИН ДО ГУАМУ І СДВ: ГЕОПОЛІТИЧНЕ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ У БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ	107
<i>Любов Дячевська</i> ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ	114
<i>Олеся Корнус, Анатолій Корнус</i> ОЦІНКА РІВНЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ МЕТОДОМ ПАТТЕРН	121
<i>Ігор Пилипенко</i> ЗАСТОСУВАННЯ РЕГРЕСІЙНОГО МЕТОДУ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ВПЛИВУ ФАКТОРІВ (НА ПРИКЛАДІ ГУСТОТИ НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	125
<i>Віктор Шишацький</i> СТРУКТУРИЗАЦІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2006 ТА 2007 РР.	129
<i>Микола Барановський</i> ДЕПРЕСИВНІ АГРАРНІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ПІДХОДИ ДО ДЕЛІМІТАЦІЇ, ОЦІНКА РІВНЯ ПРОБЛЕМНОСТІ	131
<i>Олександр Гладкий</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ	135
<i>Юлія Заволока</i> ДО АНАЛІЗУ КОМПОНЕНТНОЇ СТРУКТУРИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	142
<i>Павло Вірченко</i> ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ ХАРКІВЩИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	149
<i>Максим Височин</i> ГЕОДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СТАЦІОНАРНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	155

<i>Людмила Ключко</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СФЕРИ РЕЛІГІЇ (на прикладі Харківського регіону)	165
<i>Віктор Путренко</i> РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕХНОГЕННОЇ СИРОВИНИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	165
<i>Ірина Гукалова</i> ПОТЕНЦІАЛ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА УМОВИ ЖИТТЯ І СТАН НАСЕЛЕННЯ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	176
<i>Валентина Єфименко, Наталія Моштаківа</i> ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНИХ НЕГАРАЗДІВ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	185
<i>Дар'я Мальчикова, Ольга Машкова</i> ВПЛИВ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ НА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	188
<i>Юрій Качаєв</i> ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	190
<i>Наталія Пащинська</i> СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	198
<i>Діана Павлова</i> АНАЛІЗ АВТОМОБІЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ НА ОСНОВІ ТЕОРІЇ ГРАФІВ	208
<i>Іван Костащук, Мар'яна Осипчук</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ	212
Проблеми розвитку географічної освіти	
<i>Мирослав Білецький, Ярослав Івах</i> ПРО УДОСКОНАЛЕННЯ ЗМІСТУ НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З “ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ” ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (9 КЛАС)	215
<i>Мирослава Книш</i> АКТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КУРСУ “РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ” У ВИЩІЙ ШКОЛІ	217
Наші автори	220

ВПЛИВ ІДЕЙ С. РУДНИЦЬКОГО НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ В ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ

Висвітлено наукову діяльність С. Рудницького в Харкові. Проведено аналіз ідей ідей С. Рудницького та їх вплив на розвиток суспільно-географічної думки в Харківському регіоні. Показано сучасні напрями розвитку суспільної географії в Харківському університеті.

Ludmyla Nemets. The influence of S. Rudnitsky's ideas on the development of socio-geographic science in Kharkiv region. *The scientific activity of S. Rudnitsky in Kharkiv is examined. S. Rudnitsky's ideas and its influence on socio-geographic science in Kharkiv region are analysed. The modern directions in social geography in Kharkiv University are shown.*

Постать Степана Рудницького є надзвичайно важливою в географічній науці не лише України. Багато поколінь географів вивчали і вивчають його наукову спадщину, знаходячи для себе імпульси для натхнення, змінюючи вектори наукових досліджень, відчуваючи пасіонарність його особи, вбачаючи в ньому не лише талановитого вченого, а й відданого сина України, який хотів бачити її соборною, незалежною, квітучою і розвиненою.

Харківська земля стала для Степана Рудницького по-справжньому визначальною і трагічною. Саме тут у повній величці розквітнув його талант організатора, науковця, вчителя з великої літери, громадянина і просто чудової інтелігентної людини. Але ця земля стала практично могилою його таланту і людського життя. Звідси у 1933 р. він сягнув у вічність, у небуття, хоча земний шлях і закінчився у 1937 р. вже на далеких від Харкова Соловках.

Перегортаючи пожовтілі аркуші тих небагатьох документів, що можна знайти в архівах, читаючи спогади та документальні огляди науковців, серце крає біль за долю по-справжньому великої людини, сина і патріота свого народу, своєї неньки-України, яким С. Рудницький віддав не лише талант, здоров'я, а й своє життя.

Ми, нащадки, відзначаючи цього року пам'ятні дати, пов'язані з іменем С. Рудницького, маємо не лише пишатися його талантом громадянина, вченого, а й робити певні висновки, перевіряючи свій шлях у житті й науці, якій маємо вічно і вірно служити, звітувати про свою діяльність у відповідності з його намірами, яким не судилося збутися, розкривати темні плями його життєвого шляху в умовах колишньої жорстокої то-

талітарної системи, що знищувала все «вороже» у життєдіяльності багатьох тисяч справжніх патріотів своєї Батьківщини, до яких належав і С. Рудницький.

Шлях С. Рудницького на Харківщині був короткий (з 1926 по 1933 р.), але дуже насичений, а спадщина його для розвитку науки в цілому і суспільно-географічної думки не оціненний. Дорогоказами для сьогодення, сучасної географічної науки є, зокрема, завдання Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (УН-ДІГК), засновником якого був С. Рудницький. Основні ідеї С. Рудницького в галузі розбудови української географічної науки актуальні і сьогодні: розвиток новітньої географії, яка включає в себе комплекс математико-географічних, природно- і антропогеографічних дисциплін; планомірне географічне вивчення усіх українських земель; написання обширного курсу географії України, розвиток географічного краєзнавства; підготовка висококваліфікованих географів-науковців; всемірне поширення географічних знань серед широких верств населення; всебічний розвиток досліджень у сфері картографії; організація періодичного видання – географічного журналу; підготовка і видання монографій із загальної і описової географії, багатотомної системи землезнання; здійснення науково-популярних географічних видань [2; 3].

Більшість із цих програмних положень не були реалізовані С. Рудницьким та співробітниками його інституту, бо не вписувалися в жорсткі рамки радянської тоталітарної системи, ставали опозиційними по відношенню до ідеологічних забобонів того часу.

І лише за доби незалежної України сучасна географічна наука і, особливо, суспі-

льна географія, позбавились ідеологічних перешкод для свого розвитку. Багато ідей С. Рудницького реалізуються лише зараз, на початку нового століття. Очевидно, слід зробити хоча б короткий аналіз того, як відбувається сучасний розвиток суспільно-географічної думки в харківському регіоні в контексті поглядів С. Рудницького.

В незалежній Україні активізуються процеси демократизації в усіх сферах суспільного життя, які відбиваються також і на розвитку науки. Традиційна «радянська» економічна географія трансформувалася в соціально-економічну, а з початку XXI ст. в українській науці все більш уживаним став термін «суспільна географія», в якій виділяється і соціальна географія. В центр уваги суспільна географія ставить людину у її взаємовідносинах з навколишнім географічним простором. Саме в такому контексті і розумів С. Рудницький розвинути тоді в Європі антропогеографію як невід'ємну складову географічної науки.

В Харківському регіоні нині набирають ваги соціально-географічні дослідження, про що свідчать численні публікації, захищені кандидатські дисертації, тематика дипломних робіт студентів тощо. Суспільна географія поступово зміщує центр ваги своїх досліджень від природничих до суспільних наук, водночас «віддаляючись» від природничої (фізичної) географії. Така ситуація пояснюється розширенням поля і поглибленням спеціалізації географічних досліджень, гуманізацією географічної науки, посиленням її зв'язків з соціологією, політологією, культурологією, історією, етнологією та іншими гуманітарними науками.

Близькі за змістом процеси були характерні і для географічної науки в Україні 20-х рр. минулого століття, коли набирала силу економічна географія, яка, по суті, належала до економічних наук. С. Рудницький, прагнучи зберегти єдність географічної науки, не виключав суспільної складової з географічних досліджень, однак це місце мала займати не економічна географія, а антропогеографія. Географам сучасності, незважаючи на об'єктивні (а часто і суб'єктивні) процеси диференціації наук, теж необхідно знаходити спільні «точки дотику» у територіальних дослідженнях, використовуючи

потужний «захований» в географії інтеграційний потенціал.

Саме з часів діяльності С. Рудницького в Харкові починається період фундаментальної підготовки фахівців-географів для потреб народного господарства, зокрема, діяльність аспірантури при УНДІГК. Нині ця традиція послідовності і наступності в науці успішно розвивається, зокрема і на кафедрі соціально-економічної географії і регіоналістики Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Ідеї С. Рудницького про поширення та популяризацію географічних знань серед різних верств населення знайшли своє втілення вже після його арешту – виходом у 1934 р. постанови Раднаркому СРСР «Про викладання географії в початковій і середній школах СРСР» [1]. Хоча в цій постанові уряду не приділялося належної уваги розвитку саме української шкільної географії з її специфікою, однак загалом це рішення було прогресивним, оскільки підвищувало статус географії як навчального предмета, забезпечувало обов'язковість його вивчення, що стало ефективним засобом боротьби з географічною безграмотністю населення. На жаль, становище шкільної географії сьогодні не можна вважати задовільним, хоча вчені-географи та методисти намагаються всіляко зберегти структуру її в шкільних навчальних планах, посилюючи наукову та практичну сторони.

Важливе місце у справі розвитку географічної науки С. Рудницький відводив видавничій діяльності – підготовці наукових періодичних видань та монографій, а також науково-популярних видань. Адже інформація про результати географічних досліджень має бути оперативною і своєчасно передаватися між науковцями, засвоюватися студентами, використовуватися зацікавленими установами. Обмеженість фінансування, бюрократичні та ідеологічні перешкоди не дозволили С. Рудницькому поставити цю справу в УНДІГК на належному рівні. Було започатковано «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії», яких вийшло лише два випуски. Продовжуючи традиції, започатковані С. Рудницьким, у 2005 р. кафедрою соціально-економічної географії і регі-

онознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна започатковано власне фахове видання «Часопис соціально-економічної географії», яке входить до переліку фахових видань, рекомендованих ВАК України. Журнал має міжрегіональний статус, знайомить науковців, молодих географів з основними напрямками суспільно-географічних досліджень.

Як фаховий географ, С. Рудницький приділяв велику увагу організації польових досліджень, у т.ч. наукових експедицій. У 1928 р. ним були організовані і проведені наукові експедиції по Дніпру та на Донецький кряж. Пізніше наукові експедиції організовувалися географічним факультетом Харківського університету, який поповнили у 30-ті рр. деякі співробітники закритого УНДІГК. У 1952 р. факультетом було проведено комплексну експедицію в Запорізьку область, у якій взяла участь і кафедра економічної географії. Метою експедиції було дослідження умов будівництва Каховської ГЕС. У 2005 р. на кафедрі соціально-економічної географії і регіонаознавства було започатковано Комплексну навчально-дослідницьку студентську експедицію, яка проводиться в районах Харківської області в рамках виробничої практики студентів і має на меті комплексне суспільно-географічне дослідження низових адміністративних одиниць. Враховуючи важливість експедиційних досліджень та пам'ятні дати, пов'язані з іменем С. Рудницького, кафедра соціально-економічної географії і регіонаознавства планує повторити експедицію 1928 р., яку організував С. Рудницький, і побачити зміни, які відбулися на карті України за 80 років.

Отже, незважаючи на те, що наукова творча діяльність С. Рудницького трагічно обірвалася у Харкові, а його ім'я було заборонене і забуте протягом більш ніж півстоліття, багато його ідей використовувались на-

ступними поколіннями географів. І лише з досягненням Україною незалежності українській географії було повернуто ім'я її видатного діяча – академіка С. Рудницького. На географів Харківщини лежить велика відповідальність – бути гідними продовжувачами справи видатного вченого, педагога і організатора науки С. Рудницького. З цією метою ми пропонуємо всім географам Харківщини об'єднати зусилля для вшанування пам'яті С. Рудницького та виконання наступних завдань:

- знайомити студентів та учнів шкіл з науковими працями С. Рудницького, прищеплювати їм любов до науки і рідного краю, популяризувати географічні знання;

- розробити екскурсійні маршрути по Харкову та області «С. Рудницький і Харків», «Дослідження Харківського регіону під керівництвом С. Рудницького», «Український інститут географії та картографії С. Рудницького і сучасна географія в Харківському регіоні» тощо;

- проводити відповідні екскурсії при організації семінарів, конференцій тощо;

- відкрити секцію історії географії в Харківському відділі Українського географічного товариства, яка б вивчала спадщину видатних географів минулого, що жили і працювали на Харківській землі, зокрема С. Рудницького;

- організувати виконання дипломних робіт студентів, в яких би висвітлювалась наукова діяльність С. Рудницького та інших видатних географів Харківщини.

Пам'ятні дати С. Рудницького ми розглядаємо як певний орієнтир для вдосконалення своїх планів, втілення ідей великого вченого в сьогоденні дослідження. Життєвий шлях, наукові здобутки його дають нам новий подих, зобов'язують до більш інтенсивної праці на ниві географії, на славу нашої Великої, єдиної України.

Література

1. Мельничук Л. Зміцнення позицій шкільної географії в 30 – 40-х роках ХХ століття // *Географія та основи економіки в школі*. – К., 2003. – № 4. – С. 45-47.
2. Рудницький С.Л. Завдання Українського Географічного інституту й його видавництва // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії*. – Х., 1928. – Вип. 1. – С. 3-31.
3. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів – Мюнхен. Редакційно-видавничий відділ Львівського держ. університету, 1993. – 223 с.

Наукова спадщина С. Рудницького і сучасність

УДК 378.124: 911

Олег Шаблій

АКАДЕМІК СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ – ФУНДАТОР НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ, КАРТОГРАФІЇ І МОДЕРНОЇ ЗЕМЛЕЗНАВЧОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито внесок акад. Степана Рудницького (1877–1937) в теорію української географії, картографії, в теорію і практику географічної освіти. Висвітлено розуміння ученим місця географії у системі наук, її об'єкта і структури землезнання, географічних законів. Показано картографічну спадщину С. Рудницького, його освітянську і краєзнавчу працю.

Oleh Shabliy. Academician Stepan Rudnyts'kyi as a Founder of Newest Ukrainian Geography, Cartography, and Modern Ukrainian Geographical Education. Contribution of Academician Stepan Rudnyts'kyi (1877–1937) into theory of Ukrainian geography, cartography, theory and practice of geographical education has been shown. The scientist views on place of geography in system of science, on subject and structure, and on land studies and geographical laws have been represented. Cartographic inheritance of S. Rudnyts'kyi, his educational and land-studying activity has been characterized.

Актуальність. 2007-го року минає 130 років від народження і 70 літ від дня трагічної смерті фундатора новітньої української географії, картографії і модерної освіти та просвіти – академіка Степана Рудницького (1877–1937). Відрадно, що громадськість України і її окремих міст та регіонів відзначає ці дати, хоч друга з них є дуже сумною. Большевицький режим у 30-х роках ХХ ст. вкосував мало не усю національну еліту – державників і військовиків, діячів науки і культури, лідерів профспілкового і молодіжного руху, керівників господарства та ін. Виморив голодом трудове селянство – носія і репродуцента національного генетичного коду.

До цього часу ми відчуваємо втрату цілих соціальних пластів з їх народним менталітетом і пасіонарною енергією. Особливо ця втрата відчутна для суспільної географії, яка позбулася таких особливостей, учених-патріотів як академік Степан Рудницький, професори Федір Матвієнко-Гарнага, Кость Дубняк, Йоаникій Шимонович та ін. Усі вони працювали і розвивали національну географію у тодішній столиці УРСР Харкові, а акад. С. Рудницький ще й був організатором там же першого Українського науково-

дослідного інституту географії і картографії (1927 р.).

Вивченість проблеми. Дослідження творчої спадщини С. Рудницького в Україні почалося на початку 90-х років ХХ ст. Піонером у цій справі стала кафедра економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка: проф. О. Шаблій, доц. І. Ровенчак, М. Білецький, М. Влах, О. Вісьтак та ін. Було організовано читання С. Рудницького, видано збірник наукових праць про вченого, книгу його геополітичних праць “Чого ми хочемо самостійної України” (1984). Видано монографію О. Шаблія “Академік Степан Рудницький – фундатор української географії” (1993). Наукове товариство імені Шевченка організувало видання книги доц. П. Штойка “Степан Рудницький” із серії “Визначні діячі НТШ”. Перевидано працю ученого “Політична географія” і “Листування С. Рудницького” за редакцією П. Штойка. Зараз готується до видання збірник “Академік Степан Рудницький” за ред. О. Шаблія. Значний внесок у популяризацію С. Рудницького зробив акад. М. Мушинка із Пряшева.

Праці С. Рудницького стали настільними книгами учених географів, демографів, ет-

нографів і геополітиків України. Осередками дослідження наукової спадщини акад. С. Рудницького, крім Львова, стали Тернопіль, Київ, Харків та інші центри вищої географічної освіти нашої держави.

Основний текст. Внесок

С. Рудницького у географічну і картографічну науку і практику різноманітний. Зупинимось лише на трьох аспектах – внесок ученого у теорію географічної науки, картографію та географічну освіту.

Етапи біографії ученого

Очевидно, місце і внесок ученого слід оцінювати не за те, чого він не зробив, а за те, що він створив порівняно зі своїми попередниками. С. Рудницький – фундатор української наукової географії. Цим сказано все. Порівнювати його просто ні з ким. Разом з Григорієм Величком (1863–1932) він стояв біля витоків модерної землезнавчої науки і освіти. Ці вчені були першими докторами наук у ділянці національної географії. Творчий доробок академіка С. Рудницького можна розглядати лише в контексті європейської і вітчизняної культури, духовного і суспільного життя кінця ХІХ ст. – першої третини ХХ ст.

Починаючи з 1895 року – часу вступу до Львівського університету, життєву і творчу біографію С. Рудницького можна умовно розділити на ряд послідовних шести-семирічних відрізки. Кожен з них має свою специфіку в життєпису, науковій та громадсько-суспільній діяльності.

1. 1895–1902 рр. – це період здобуття вищої освіти у Львівському університеті. Під кінець цього періоду С. Рудницький остаточно визначається з професією, він остаточно вибирає географію, захищає докторат з філософії. Починає експедиційні дослідження, без яких неможливий статус вченого-географа.

2. 1902–1908 рр. – після однорічного навчання у Віденському університеті (1904 р.) С. Рудницький розробляє теоретичні основи географії як науки, закладає фундамент поняттєво-термінологічного її апарату, здійснює інтенсивні дослідження басейну Дністра, активно працює в Науковому Товаристві ім. Шевченка (НТШ).

3. 1908–1914 рр. – період праці на посаді приват-доцента у Львівському університеті. Викладає загальну географію українською мовою, активно розробляє основи географії України в її етнічних межах.

4. 1914–1920 рр. – інтенсивна праця над створенням географічних основ державної незалежності української нації, популяризація економіко-, соціально- і етногеографічних знань про Україну серед різних народів Європи (написання і видання українознавчих праць німецькою, французькою, італійською, англійською та іншими мовами).

5. 1920–1926 рр. – еміграція спочатку у Відні, а з 1921 р. – у Празі (Чехо-Словаччина). Організація Українського вільного університету, деканування на філософському його факультеті і викладання в Карловому та Німецькому університетах Праги, в українських вищих школах Праги і Подебрад. Підготовка і друкування низки праць із т. зв. “української справи”, тобто проблеми державності України, встановлення її кордонів, місця України на політичній і економічній карті повоєнної Європи. Закладено фундамент політичної географії і геополітики України.

6. 1926–1933 рр. – переїзд у Харків, організація Українського науково-дослідного інституту географії і картографії (1927 р.), обрання С. Рудницького академіком АН УРСР (1929 р.), розгортання експедиційних робіт у Придніпров’ї і Донбасі, участь у виданні першої української енциклопедії, початок роботи над фундаментальною багатотомною розвідкою “Система географічного знання”.

7. 1933–1937 рр. – арешт і “суд” над вченим, заслання, на Біломорканал і Соловки (у 1936 р.), новий суд трійкою ГПУ і розстріл 3 листопада 1937 року в урочищі Сандормох біля Медвежегорська (Карелія).

Обґрунтування наукових основ географії

Саме на середину першого десятиріччя ХХ ст. припадає остаточне формування погляду С. Рудницького на сутність географічної науки, її завдання, методи і структуру. Наукове географічне знання, за С. Рудницьким, охоплює такі питання.

1. Місце географії в системі наук. С. Рудницький визначає географію як загальну просторову науку про Землю і повністю відносить її до системи *природничих наук*.

Проблема віднесення географії в певну систему наук – природничих чи суспільних завжди була каменем спотикання в її історії. Вона проявлялась у т.зв. моністичному чи дуалістичному розв'язанні. Одні географи, особливо у стародавні і середні віки, коли панував теософічний світогляд – дохристиянський у древній Греції чи християнський у Європі, трактували географію як науку про людину, суспільство, його духовність. Антропоцентризм у філософії вимагав від учених розглядати географію як науку головно гуманітарну, суспільну.

До такого погляду С. Рудницький відносився різко негативно. Його можна зрозуміти.

Зокрема, важлива галузь географії – її соціально-економічна вітка на переломі століть (XIX і XX) дедалі більше відходила від географічної науки загалом і наближалась до економічної у вигляді т. зв. “розмісницького” напрямку (теорії штандорту та ін.), виросла не з географії, а з “описового державознавства” (статистики). Це останнє виродилось у т. зв. галузево-статистичний напрямок, зовсім відірваний і від людини і від природи.

Разом з тим ще від Птолемея, а в нові віки від XVIII ст. у Європі визріває, а на початку XX ст. внаслідок нової науково-технічної революції і утвердження позитивізму у філософії остаточно перемагає реальний, природно-науковий підхід. Приріст людського знання здійснюється головно внаслідок розвитку природничих і технічних наук.

В географії “природничий” монізм від кінця XVIII ст. – початку XX ст. представлений науковими дослідженнями німецького вченого О. Гумбольдта, ідеї якого не втратили свого позитивного змісту і дотепер. Тому на початку XX ст. С. Рудницький писав: “... дивлячись у майбутнє, вважаємо географію за суто природничу науку, яка навіть людські справи повинна й мусить досліджувати природничими стислими методами” [3, с. 6].

На той час цей погляд був прогресивний, бо давав географії можливість широко і різ-

нобічно використовувати досягнення суміжних наук про Землю – геології, геофізики, кліматології, робити в географії пошуки об'єктивних закономірностей і застосовувати нові методи дослідження, розроблені у природничих науках.

У наш час географія трактується ні як чисто суспільна, ні як лише природнича наука, а єдина природничо-суспільна наука, яка вивчає у територіальному аспекті процеси взаємодії суспільства і природи. Отже вона знаходиться на стику великих груп наукових дисциплін – природничих і суспільних й *екологічна парадигма* визначає її сучасну інтегративну сутність.

2. Об'єкт і предмет географії. У часи С. Рудницького ще не розрізняли поняття об'єкта і предмета науки. Ці поняття утотожнювалися і використовувалися лише термін “предмет”. У наш час поняття об'єкта і предмета науки – це різні категорії.

С. Рудницький стверджує здавалось би тривіальну, але дуже важливу для теорії і методології географії істину, що “Земля як цілісність, зокрема її поверхня – це предмет географії” [4, с. 11]. Переклавши цю думку на сучасний лад, можна сказати, що загальним об'єктом географії є Земля. Але це спільний об'єкт дослідження багатьох наук – геофізики, астрономії, геології, океанології та ін. Що ж стосується конкретного об'єкта вивчення географічною наукою, то ним зараз вважається географічна оболонка як сфера найтіснішої взаємодії літо-, гідро-, атмо-, біо- і соціосфери. А поскільки ця взаємодія найактивніше проявляється на земній поверхні (тут фіксуються результати взаємодії, ця поверхня є носієм і зберігачем інформації про взаємодію у минулому тощо), то *земна поверхня є одвічним і безкінечним для пізнання конкретним об'єктом географічної науки, який концептуально розгортається в поняттєво-категоріальній системі географічної оболонки і не вивчається жодною іншою наукою*.

Проте не слід звужувати розуміння земної поверхні до *топографічної поверхні*, як це нерідко трапляється. Це складне поняття, яке охоплює фізичні, біологічні і суспільні, матеріальні і духовні складові, а також зв'язки між ними. Як відзначив С. Рудницький, специфікою географії є те, що

“вона розглядає всі предмети й прояви земних просторів не тільки самих по собі, а головним чином у їхніх взаєминах, всебічних, загальноземних взаєминах” [4, с. 27]. Ця думка С. Рудницького про “загальноземні взаємини” особливо важлива тепер, коли актуальним стало розв’язання, *глобальних проблем людства* (проблеми народонаселення, сировини, палива, продовольства, освіти тощо). Роль географії в розв’язанні цих проблем має бути щонайактивнішою.

3. Приналежність географії до т. зв. просторових (“простірних” за С. Рудницьким) наук. Ця теза іде ще від німецького філософа і географа Емануїла Канта, який розділив усі науки на дві групи – абстрактні і конкретні. В останній групі він виділяє хронологічні (історичні), *хорологічні* (просторові) та систематичні науки. Саме географію у світлі цієї класифікації стали відносити до хорологічних наук. На початку ХХ ст. найбільшим представником хорологічного напрямку в географії був німецький вчений А. Геттнер.

С. Рудницький не був геттнеріанцем, але не відкидав хорологічного підходу. Він писав, що “в нинішній географії хорологія стоїть... в центрі географічної роботи” [4, с. 27].

Зауважимо, що вчений розрізняв хорологію і хорографію. Хорографія – це “... всесторонній, чисто об’єктивний опис якої-небудь частини земної поверхні” [4, с. 27]. Вона все-таки досить однобока, фактологічна і від неї можна “...сподіватись розв’язки лиш морфологічного і гилологічного (змістовного. – *О.Ш.*) питання. Динамічні та генетичні проблеми хорографія мусить залишати збоку, бо в них входить вже час як географічний елемент” [4, с. 27].

Цих недоліків позбавлений хорологічний підхід. На думку С. Рудницького, хорологія “...має для... географії велику вартість, бо вона вдало поєднує абстракцію з конкретним описом так, що вони взаємно доповнюються” [4, с. 27]. І далі: “хорологія застосовує відкриті і описані загальною географією закони до даного земного простору і навпаки, досліджуючи цей простір індуктивно та пізнаючи причинність, може дійти до нових загальних законів” [4, с. 26].

Таким чином, С. Рудницький розкрив не лише роль просторового аналізу і синтезу в

географії для систематизації фактів, але й, що надзвичайно важливо, для виявлення законів і оперування ними.

4. Географічні закони – це передусім закони просторового буття явищ і процесів на земній поверхні. Проблема законів у географії до цього часу залишається кардинальною і неоднозначною. Пов’язане це з тим, що по-перше, нема науки, яка не має своїх законів, і, по-друге, деякі вчені заперечують існування географічних законів. Ще на початку ХХ ст. С. Рудницький чітко окреслив не тільки суть геозаконів, але й виявив їх різноманітність. І пов’язував це насамперед з т. зв. загальною географією, яка “аналізує подані *хорографією* дані, *абстрагує* дійсні властивості предметів і явищ від випадкових їх рис і таким чином *іде* від поодиноких *предметів* до *загальних понять*. Вона об’єднує предмети і явища внаслідок їх спорідненості в багаточисельні категорії і виявляє їх взаємозв’язки, причини і наслідки. Якщо за певних причин спостерігаємо завжди однакові наслідки, то пізнаємо внутрішню причинність предметів і явищ та її *закони* (підкреслення наше. – *О.Ш.*). На цій дорозі загальна географія відкриває загальні закони, яким підлягає Земля, як цілісність, її поверхня і все, що на ній знаходиться” [4, с. 25].

Або інше: “кожний предмет і кожне явище вона (загальна географія. – *О.Ш.*) розглядає всебічно після... чотирьох питань: морфологічного, гилологічного, динамічного і генетичного і стежить за тим по усій Землі, щоб знайти відношення цього предмета чи явища до Землі і її поверхні, як цілісності і визначити закони, яким підлягає” [4, с. 25].

С. Рудницький розглядає закони географії двох типів: 1) просторові (хорологічні), які ще можна назвати законами географічної структури; 2) генетичні (закони породження, розвитку).

У сучасній географії виділяються також т. зв. функціональні закони, які відображають необхідні зв’язки між входами і виходами територіальних природних, суспільних чи природно-господарських систем у процесі зміни їх станів.

5. С. Рудницький розробив струнку для свого часу структуру географічної

науки. З урахуванням двох підходів до вивчення і організації землезнавчого матеріалу – хорографії і хорології вчений розділяє все землезнання на дві взаємозв'язані вітки – загальну (систематичну), що встановлює “суто географічні закони” і спеціальну (описову, хорологічну). Спеціальна географія використовує закони, виявлені у загальній географії.

У своїх теоретичних дослідженнях С. Рудницький головну увагу приділяє загальній географії. Він виділяє в ній чотири підсистеми наукових дисциплін – математичну, фізичну, біологічну географію і антропогеографію. Кожен із названих підрозділів охоплює окремі наукові дисципліни, а вони своєю чергою тісно взаємодіють з багатьма суміжними науками.

Розглянемо в загальних рисах структуру географічної науки (землезнання), обґрунтовану С. Рудницьким.

На думку вченого, *математична географія* вивчає Землю “як цілісність з математичного погляду” [4, с. 16]. Зокрема, вона досліджує форму і величину Землі, положення точок земної поверхні на градусній сітці (координати), створення географічних карт, проєкцій тощо.

На думку С. Рудницького, центральною дисципліною математичної географії є *картографія*. Для географа карта є альфою і омегою в дослідженні явищ і процесів на земній поверхні. Карта – носій, зберігач і передавач (канал) географічної інформації.

Найголовнішою серед чотирьох груп географічних дисциплін С. Рудницький вважає *фізичну географію*, яка, на його думку, “розглядає Землю як цілісність і її поверхню з фізичної точки зору” [4, с. 12]. Своєю чергою, остання ділиться на геофізику, що “бере Землю як цілісність” [4, с. 10], і власне фізичну географію, яка досліджує Землю з фізичного боку. Зауважимо, що обсяг поняття фізичної географії дещо відрізняється від сучасного – він вужчий. Бо обмежується лише географічними проблемами неживої частини земної оболонки – літо-, гідро- і атмосферою.

Вивченням географічних проблем живого світу, організмів і їх популяцій, за класифікацією С. Рудницького, займається *біо-*

логічна географія, яка досліджує “розміщення органічних істот на земній поверхні”.

Геофізика, яка, за С. Рудницьким, об'єднує фізику земної кори і внутрішньої частини Землі, метеорологію, земний магнетизм і гідрологію, становить окрему науку, роль якої зростає з розвитком астрофізики, впровадження космічних методів дослідження Землі і планет Сонячної системи. Загалом – з освоєнням космосу. Йдеться зараз про тісну взаємодію фізичної географії в сучасному розумінні цього поняття і геофізики.

Тому актуально звучать і сьогодні слова С. Рудницького про те, що “географічна поверхня Землі є... матеріальною поверхнею, що обіймає верхні шари літосфери, цілу гідросферу і атмосферу. Розміщення різних природних (і додамо – суспільних. – *О.Ш.*) явищ на цій поверхні є найголовнішим предметом фізичної географії, а як на тепер, і географії взагалі” [4, с. 14].

Поверхня Землі – це найбільш питома область географії, жодна інша наука не може відібрати у неї цієї області. Саме фізичну географію, у вузькому розумінні слова, вважає С. Рудницький “осередком, центральною і найважливішою частиною всієї географічної науки”.

Сьогодні, як ніколи раніше, актуальною здається нам думка С. Рудницького про земну поверхню, як предмет вивчення “географії взагалі”. Зрозуміло, що від початку ХХ ст. істотно змінилось саме поняття цього предмета, виникли нові його аспекти і підходи до дослідження (зокрема, дистанційні методи і засоби аерокосмічної техніки, геоінформаційні технології).

Посилаючись на німецького вченого Ріхтгофена (1833–1905) “Завдання і методи нинішньої географії” (1883 р.), С. Рудницький виділяє три поверхні Землі: математичну поверхню Земної кори, поверхню літосфери разом з поверхнею гідросфери і зовнішню поверхню атмосфери. Географія ж “займається всім тим, що знаходиться межі цими трьома поверхнями” [4, с. 14].

Як бачимо, на зламі минулих століть поняття земної поверхні визначалось радше, як “об'ємна” категорія, тобто шляхом того, які просторові елементи вона охоплює своїм обсягом. У наш час доцільно акцентувати

увагу на змістовні аспекти, особливо ті, що відображають сучасний рівень науки і тенденції її розвитку.

Зокрема, теперішня гуманізація і екологізація науки та світогляду вимагає трактувати земну поверхню в багатьох нових аспектах. Назвемо декілька з них.

а) Земна поверхня – простір найбільшої концентрації “живої речовини” (за В. Вернадським), яка протягом своєї еволюції корінним чином змінила сутність і самої географічної оболонки – літологічний склад земної кори, хімічний склад гідросфери, газовий склад атмосфери, і характер взаємодії між ними. “Жива речовина” – це найбільш активний із розвиненою здатністю до саморегуляції, відтворення і саморозвитку компонент геосфери, що уособлює найвищий ступінь її розвитку в цілому.

б) Земна поверхня – простір найбільшого зосередження найвищого і поки що унікального продукту саморозвитку природи – людини. Земна поверхня – це не просто матеріальний субстрат її діяльності. Це її “дім”. У генетичному аспекті він створений людиною. Це середовище життя людини як біологічної істоти та діяльності її як соціальної, суспільної істоти (функціональний аспект). Звідси, земна поверхня – продукт суспільної людини, елемент глобальної соціоєкосистеми.

Користуючись термінологією В. Вернадського, можна стверджувати, що земна поверхня у найвищій мірі уособлює собою ноосферу, тобто сферу людського розуму. В її структурі, особливо геопросторовій, закладена пам'ять про минулу людську діяльність, на ній у зв'язку з наявністю та існуванням людини, “думаючих” машин, джерел і носіїв інформації, засобів виробництва, культурних надбань тощо закладено здатність до саморозвитку і ускладнення організації природи і суспільства.

в) Саме наявність геопросторової організації, яка охоплює суперечливі і у великій мірі взаємодіючі взаємокорельовані природні і суспільні територіальні структури, є новою рисою земної поверхні нашого часу.

г) Новий аспект поняття земної поверхні полягає і в тому, що внаслідок глобалізації багатьох природних і суспільних процесів на ній (опустелювання, підвищення серед-

ньої температури, збіднення фауни і флори та втрата потенціалу генофонду, прискорене вичерпання багатьох природних ресурсів, погіршення стану природного довкілля, інтелектуалізація праці тощо) кожна ділянка земної поверхні прямо і посередньо стає носієм і репрезентатором складної взаємодії цих процесів.

У наш час, тобто на початку ХХІ ст. земна поверхня може розглядатися не лише, як матеріальний об'єкт вивчення фізичної географії у вузькому чи широкому розумінні цих слів, а й *географії загалом*.

З цього, зокрема, випливає, що так трактована земна поверхня є одночасно і об'єктом дослідження географії людини (антропогеографії за С. Рудницьким). Ще на початку століття автор “Нинішньої географії” впритул підійшов до такого розуміння. Він наголошує, що “антропогеографія досліджує причинні зв'язки людини до всіх головних географічних явищ: твердої поверхні, вод, атмосфери, рослинного і тваринного світу. Згадані п'ять природних царств перебувають в дуже тісних взаєминах між собою, впливають дуже сильно на шосте царство природи – людство” [4, с. 17].

Внесок у національну картографію

Одним із центральних завдань С. Рудницький вважає розвиток картографічної науки та розбудову всієї картографічної культури України.

С. Рудницького можна вважати першим українським географом-картографом новітнього періоду розвитку. Хоча картографічна діяльність не була його спеціальністю, однак вона стала невід'ємною частиною його творчого життя. Поштовхом до вивчення географії України було, як знаємо, започатковане в Науковому Товаристві ім. Шевченка складання етнографічної карти українських земель.

Яку ж картографічну спадщину застав С. Рудницький, коли вступив на наукову дорогу? Якщо подивитись на “картографічне забезпечення” України кінця ХІХ – початку ХХ ст., то можна констатувати поганий його стан. Україна, як географічна і тим паче – національно-територіальна цілісність карто-

графічно зовсім не відображалась*. Картографічні німецько-, польсько- чи російськомовні фрагменти її території не могли задовольнити потреб українського споживача в умовах підйому національно-визвольного руху. Тому праці С. Рудницького в сфері картографії – це теж і науковий і громадянський подвиг вченого.

С. Рудницький опрацьовує різноманітні аспекти картографічної справи. Зокрема, це, по-перше, розроблення *методології всього комплексу проблем української картографії*, кажучи по-сучасному, обґрунтування питань семіотики (семантики, синтактики і прагматики) картографічних моделей як одного з видів знакових моделей загалом; по-друге, розроблення і видання настінних (демонстраційних, шкільних) карт України, материків і світу в цілому; по-третє, розроблення і видання карт як складових частин у монографіях, навчальних посібниках, статтях тощо.

Картографію С. Рудницький вважав “інтегральною частиною” математичної (астрономічної, космічної) географії. Тобто для нього картографія за своєю суттю є наукою географічною. У зв’язку з цим теоретичні засади географії мають бути фундаментом як теоретичної, так і прикладної картографії. “Всі, дослівно всі ділянки сучасного географічного знання повинні результати своїх дослідів унаглядити в першу чергу, картографічно” – пише С. Рудницький і продовжує: “в географічній карті має землезнання питомий рід ідіографічного представлення. Він робить зайвим багатомовні описи, але має теж родово-поняттєвий зміст... Карти є не тільки просто образами земної поверхні, але вмщують в широкому обсязі осуди ізолюючого змісту... Хоч карта віддає не всі географічне важні появи країни, то все таки вона може віддати всі явища, що зв’язані в своїй суцільності й громадному виступуванні з земною поверхнею” [3, с. 14].

Ці слова відносяться до області метакартографії, тобто вони зачіпають питання функцій картографічних моделей, їх основного

змісту. Карта – це засіб унаочнення (“ідіографічного представлення”) з одного боку, вона є засобом узагальнення (“родово-поняттєвий” зміст) – з іншого. Саме “родово-поняттєвий” зміст являє собою реалізацію в карті теоретично-концентуальних підходів до розуміння географічних явищ і процесів.

Особливої уваги заслуговують думки С. Рудницького щодо складання стінних фізичних і антропогеографічних карт. “Фізична стінна карта, обмежена тільки на ситуацію, терен і гіпсометрію, – пише він, – не може ніяк відповісти вимогам ні школи, ні науки. Стінна фізична карта мусить дати як найбільш докладний всебічний образ *фізико-географічних відносин* (підкреслення наше. – *О.Ш.*) даного земного простору” [3, с. 14]. Тому вчений радить на кожній фізичній карті робити врізки – геологічної, тектоніко-морфологічної, кліматичної, біогеографічної та інших карт певної території. Подібним способом рекомендується споруджати і антропогеографічні карти. В додатках (“врізках”) до них С. Рудницький радить показати: етнічний склад населення, його густоту, сільськогосподарське виробництво, промисловість, торгівлю, корисні копалини тощо. Таким чином, одна карта стає своєрідним *атласом*, точніше – серією взаємопов’язаних карт.

Щодо підручних (настільних) карт, то вчений вважає за необхідне, першою чергою мати для потреб школи, краєзнавства і туризму карти території України масштабів 1:200000 (в одному сантиметрі 2 кілометри) і 1:1000000.

С. Рудницький *вперше ставить проблеми складання і видання карт і атласів для народної школи, спеціальних середніх закладів і вузів*. І що дуже важливо, він, по суті, вперше поставив проблему підготовки *комплексних географічних атласів України*, тобто такої об’єднаної одним задумом системи карт, в якій всебічно висвітлюється як природно-географічна, так і соціально-економічна і демографічна обстановка. Цей атлас мав включати не тільки загальні, але й *спеціальні (тематичні) карти*. Одним словом, ідеї С. Рудницького випереджували час.

* Першою картою України в її етнографічних межах була “Народописна карта українсько-руського народу Г. Величка (1896 р.)”.

У процесі картоскладання С. Рудницький особливу увагу звертав на обґрунтування *проекції карти* для різних країн і регіонів. Це не легка справа, яка потребує досконалого знання проективної геометрії, оскільки доводиться розгортати кривизну земної поверхні на площину. Саме С. Рудницький у своїй картоскладальній праці використав різні види проекцій.

Для практичної картографії важливе значення має класифікація карт на стінні і підручні (настільні). С. Рудницький рекомендує звернути увагу на *композицію*, як стінних, так і підручних карт, під якою він розуміє таку рису, як *виразність* карти. Поради С. Рудницького не завадило б враховувати і нинішнім розробникам карт.

Не всі ідеї в галузі картографії вдалось С. Рудницькому реалізувати при житті. Проте за його авторством і під безпосереднім науковим керівництвом було підготовлено і видано значну кількість настільних і стінних карт. Особливо продуктивним був період 1918–1920 рр. (час існування ЗУНР). Назвемо хоча б першу настінну карту України (“Стінна фізична карта України” в масштабі 1:1000000, видана в 1918 р. у Львові – Відні накладом НТШ). У Відні в 1919–1920 рр. коштом того ж Наукового Товариства ім. Шевченка С. Рудницький видає стінні фізичні карти світу, Європи, Азії, Північної Америки, Південної Америки та Африки. Тут не можемо не згадати карти-плакату “Українці в світі”, підготовленої С. Рудницьким разом з Гасенком.

Проте своєрідним картографічним «проривом» була поява в 1907 р. підготовленої вченим першої української карти світу (“Карта півкуль Західної і Східної”), виданої у Відні, а також на радянській Україні в 1932 р. – “Фізичної карти У.С.Р.” (з врізкою “Донбас”). У 1922 р. у Відні С. Рудницький видав німецькою мовою карти Східної Галичини і Володимирщини.

Не можемо не згадати і такого факту. Є відомості, що в 1919 р. вчений підготував “Статистичний атлас України”, який в силу тодішніх обставин не побачив світу; а пізніше разом з проф. І. Крип’якевичем – історичний атлас України. На жаль, йому теж не судилось побачити світу. Крім того, вже перебуваючи у Харкові, С. Рудницький пере-

видав українською мовою “Атлас” Ю. М. Шокальського для народних шкіл. Сам С. Рудницький писав: “Моя особиста робота в ділянці картографії й топології була в 1927–1933 ось яка:

Маючи в плані допомогти розвиткові української культури в національному дусі я спорудив:

1) велику стінну фізичну карту України, не обмежуючи її на УССР, а розтягнути її на всі етнографічно-українські землі. Вона вийшла друком у Москві, у зменшеному масштабі.

2) велику стінну політико-географічну карту України з таким самим обсягом з додатком етнографічної новітньої карти. Карту не допущено до друку мабуть із-за виразно національного характеру.

3) малий український шкільний атлас. Друк. 1929.

4) великий атлас України, який видав “Рух” під патронатом наркома М. О. Скрипника. Свою ділянку роботи над цим атласом я закінчив у червні 1932 (крім розуміння версії і т.д.), вклавши в неї всю національну тенденцію, яка тільки була можлива.

5) почав писати велику систему математичної географії, картографії й топології суто наукову та в національному дусі, яку мала видати ВУАН. Я сподівався її закінчити в 1935 році. Правда, на ній могли образуватись і неукраїнці” [1, с. 85].

У своїх свідченнях на допитах під час арешту у грудні 1932 р. В. Герінович сказав: “... прикметою Інституту географії і картографії [у Харкові. – *О.Ш.*], особливо Рудницького, зокрема, було особливе культивування картографії в Інституті ... Рудницький заявив, що коли відділять або ліквідуєть катедру картографії – він залишить Інститут...” [1, с. 227].

Нарешті, багато наукових праць С. Рудницький ілюстрував географічними картами. Наведемо декілька прикладів. У книзі «Ukraina und die Ukrainer» (1914, 1915) подано карту “Етнографічна оглядова карта України”, на якій показано українську етнічну територію; у монографії “Ukraina. Land und Volk” (1916) додано фізичну, тектоніко-морфологічну, кліматичну, рослинності – оглядові карти та етнічну карту Східної Європи.

Можна без перебільшення стверджувати, що внесок С. Рудницького в картографічну науку України неозцінимий. Він був не лише фундатором української наукової картографії, але й особливо картографії україномовної.

Свій власний досвід у картографічній справі учений планував використати в роботі Інституту географії і картографії. І він частково використав його. Та розгорнути картографічну діяльність і виховати кадри географів-картографів не вдалося.

Освітня і краєзнавча праця

Величезний внесок С. Рудницького у розвиток географічної освіти і краєзнавства. Фактично все своє життя професіонала-географа С. Рудницький провів у ролі педагога – вчителював у Львівських і Тернопільській гімназіях, викладав в університетах та інститутах Львова, Праги, Відня і Харкова. За долю географії у загальноосвітній і вищій школах С. Рудницький надзвичайно переживав. Вся його діяльність була націлена на те, щоб географія стала всенародною наукою, сприяла вихованню українського патріотизму, а пов'язане з нею географічне краєзнавство розширювало знання людей про навколишнє середовище, було, засобом розвитку туризму (“мандрівництва”), укріплення здорового способу життя, духовного і фізичного потенціалу людей.

Він обґрунтував ряд чинників, які стимулюють вивчення географії широкими масами народу. Такими обставинами були: а) порівняно з іншими науками вивчення географії може обійтись меншими видатками; б) внаслідок центрального положення географії серед наук її вивчення у школі дає можливість подати багато відомостей із суміжних і допоміжних наук – геології, біології, економії, соціології, екології (ця теза особливо важлива для нашого часу); в) географія вчить пізнавати рідний край – отже важлива її виховна функція.

Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати в різних аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів, підготував і видав навчальні посібники з географії і популярні

книги з географії України, розробив шкільні географічні карти.

Вчений бачив надзвичайно жалюгідний стан географії у народній школі на початку ХХ ст., коли він сам став викладачем цієї дисципліни в гімназіях Галичини.

“Чи в наших школах вчать географії?” – запитує С. Рудницький. І відповідає: “на мою думку, ні! Се, чого вчать в наших школах під назвою географії, є лише жалкою мішаниною зі статистичних даних, з вичислюванням гір, рік, а немногих якби з воздуха взятих відомостей про клімат і плоди, з кількох етнографічних заміток, а вкінці – з великанської скількості назв міст і містечок або й сіл” [4, с. 2].

Виходячи з цього, С. Рудницький рекомендує повністю реформувати шкільну географію і побудувати її викладання на основі таких положень і підходів:

1) географію слід рішуче відокремити від історії і в цілому від гуманітарних наук і ввести у групу природничих наук (нині ця теза вже застаріла);

2) викладання географії у школі необхідно починати вже з першого класу (як не звучить по-сучасному!), починаючи з географії рідного краю, і продовжувати його до старших класів хоч би по одній годині на тиждень. Особливо важлива роль географічних екскурсій. У першому класі вже доцільно подавати основи загальної географії. На проміжку першого-четвертого класів слід вивчати географію України, в третьому – європейські країни, в четвертому – позаєвропейські країни та океани. У старших класах С. Рудницький радить вивчати загальну географію, кожен раз проектуючи її на рідну країну та інші краї. Зазначимо, що такий спосіб наскрізної побудови програми географії у середній школі є надзвичайно оригінальний і не реалізований до цього часу;

3) головними підходами мають бути загальногеографічний та хорологічний, бо хорологія “вміло лучить абстракцію з конкретним описом” [4, с. 27], а за практичним значенням “перевищує ... навіть загальну географію” [4, с. 27]. Це пов'язане з тим, що хорологія: а) подає все те, що варте засвоєння з хорографії, б) у найдоступнішій формі подає учням основні відомості з загальної

географії; в) дозволяє вийти від географічного знання найближчих околиць і розширити коло географічного погляду учнів на дедалі більші простори [4, с. 27];

4) індуктивний підхід у вивченні географії у школі має стати визначальним. “Все навчання, – пише С. Рудницький, – від найнижчого до найвищого класу мусить базуватись на можливо найчастішій індукції, на картах, образах, описах (прикладях. – *О.Ш.*), а передовсім належно ведених екскурсій” [4, с. 27];

5) у викладанні географії найбільшу роль повинна відігравати орієнтація на карту. “При цьому необхідно, – пише вчений, – дати в руки молоді добрі шкільні атласи і добрі шкільні карти” [4, с. 29];

б) усі чотири аспекти вивчення географії – морфологічний, гіологічний (змістовний), генетичний та динамічний повинні застосовуватись у процесі навчання у школі.

Розробляючи методичні основи вивчення географії у середній школі, С. Рудницький стояв на передових позиціях свого часу. Ці позиції, точніше – принципи, з погляду дидактики можна охарактеризувати таким чином:

1) *принцип науковості*. Шкільну географію слід будувати так, щоб у ній відображались усі найновіші методологічні, методичні і теоретичні висновки і положення самої географічної науки. Головне тут – географія у школі слід трактувати як єдину науку про Землю як ціле і зокрема про її поверхню;

2) *принцип від “близького до далекого”* від “знайомого до незнайомого”, від “конкретного споглядання до абстрактного мислення”, від “рідної землі до далеких країв”. У побудові шкільної програми з географії це означає, що вона конструюється спочатку за “концентричним” правилом, а завершується теоретичним узагальненим предметом, фактологічною базою якого є світ в цілому і окремі краї та регіони.

3) *принцип урахування вікових особливостей дітей*. Це проявляється зокрема у вимозі починати шкільну географічну освіту з вивчення навколишньої місцевості. Точніше – це принцип доступності у навчанні географії;

4) *принцип комплексності і системності*. Системність у побудові і викладанні географії полягає передусім у послідовності, наступності, коли попереднє знання є основою подальшого, а комплексність – коли всі явища і процеси на земній поверхні розглядаються у взаємозв’язку і взаємозалежності;

5) *принцип причинної зумовленості*, який вимагає впровадження в географію категорії закону і закономірності. Географічне знання повинне відповідати не лише на питання “де?” (тобто бути описовим), але й на питання “чому?” (тобто стати номотетичною наукою і навчальним предметом);

б) *національний принцип*, конкретніше – принцип *українізації та україноцентризму в географії*. Він полягає не лише в тому, щоб серед шкільних предметів була “Географія України”, але першою чергою в тому, щоб проблематику усіх географічних дисциплін ставити у прямий зв’язок з українською справою.

Всі ці принципи, підходи і вимоги С. Рудницький чудово реалізував у своїх багаточисельних посібниках з географії України. Найбільше для школи використовували його “Початкову географію для народних шкіл” (1919) та “Україна – наш рідний край” (1921). Але й інші – “Коротка географія України” у двох книгах (1910, 1914), “Основи землезнання України” (1924, 1926) та ін. – широко використовували у шкільних студіях.

Тут варто звернути увагу читача на таку важливу рису праць С. Рудницького, як художність мови викладу, емоційність і пристрасність авторського монологу. Ось приклад опису території України:

“Се простір півтора рази більший, як простір усієї німецької імперії (до 1917 р. – *О.Ш.*) і куди багатший. Та що ж? – Ми на нім не стали господарями! Велика є українська земля і багато в неї ріжних-преріжних країв. Є тут і величні гори з дрімучими лісами, цвітучими полонинами та кригою окутими верхами, є горбуваті підгір’я з гарними левадами, є подерті ріками, немов бороздами, височини, що немов море хвилюють безконечними ланами збіжжя; є широкі холодні, підмоклі низи з темними лісами, є безкраї степи, засіяні могилами славних прадідів великих і є чудове море, величні

ріки, гарне підсоння (клімат. – *О.Ш.*), багатий рослинний і звіриний світ. Та нема народної волі і добробуту, хоч змістилося б на сій широкій, багатій землі не 33 мільйони українців, що на ній тепер пробувають, а вдвоє або втричі більше” [6, с. 87–88].

У тісному зв'язку з географічною освітою С. Рудницький розглядав краєзнавство. В Академії наук він завідував відділом краєзнавства. Однак роботу його не вдалося розгорнути (відомо, що С. Рудницький мешкав у Харкові, а відділ краєзнавства знаходився у Києві, куди академік приїздив раз у місяць на декілька днів). Як відомо, краєзнавство можна трактувати у вузькому і широкому розумінні цього слова. В першому випадку маємо т. зв. географічне, етнографічне, історичне, літературне краєзнавство, у другому – комплексне (синтетичне).

Ще у 1894 р. І. Франко у статті “Галицьке краєзнавство” писав, що краєзнавство дає “...змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками і т. ін. ...Перша прикмета раціональної освіти – знати своє

найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму [7, с. 116]. Наскільки ця дефініція глибока і різносторонніша, особливо у другій її частині, ніж визначення подане у “Географическом энциклопедическом словаре”: “краєзнавство – це вивчення природи, населення, господарства, історії, культури невеликих територій і населених пунктів разом з їх найближчим оточенням” [2, с. 148].

С. Рудницький у своїх працях розвинув і конкретизував ідеї великого Івана Франка. Своєю чергою, багато учнів С. Рудницького – О. Степанів, В. Герінович, І. Тесля, Г. Дрогомирецький та ін. творчо розвинули освітянські та краєзнавчі ідеї свого учителя.

Таким чином, акад. С. Рудницький зробив вагомий внесок не лише в обґрунтування теоретичних основ національної географічної науки, але і у сферу географічної практики – у видання загальних та спеціальних географічних карт й атласів та у географічну високо- і середньошкільну освіту та краєзнавство.

Література

1. *Архив Учетно-архивного дела КГБ при Совете Министров УССР. Следственный фонд. Дело № 737. По обвинению Рудницкого С.Л. 57190. ФП.*
2. *Географический энциклопедический словарь. – Москва, 1988.*
3. *Завдання Українського Географічного Інституту і його видавництва // Зап. Укр. н.-д. Ін-ту Географії та Картографії. – Харків, 1928. – Вип. 1.*
4. *Нинішня географія // Наук. додаток до журналу “Учитель”. – Львів, 1905.*
5. *Степанів О. Сучасний Львів. – Львів, 1943.*
6. *Про пам'ятна книга Союзу визволення України на 1917 р. – Відень, 1916.*
7. *Франко І.Я. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2.*
8. *Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Вид. центр ЛДУ ім. І. Франка, 1993.*

УДК 913.1

Мирослава Влах

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ – ФУНДАТОР УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті висвітлено термінологічну діяльність фундатора української наукової географії Степана Рудницького, зокрема проаналізовано вплив його німецько-українського словника географічних термінів на становлення поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії.

Myroslava Vlach. Stepan Rudnytsky – Founder of the Ukrainian Social-Geographic Terminology. Terminological activity of Stepan Rudnytsky, a founder of Ukrainian scientific geography, has been elucidated in the article, the impact of his German-Ukrainian dictionary of geography terminology on the establishment of notion-terminological apparatus of social geography in particular.

Становлення української наукової термінології було важливим завданням Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ). Свій внесок у розвиток наукової термінології зробили українські вчені, члени НТШ І. Верхратський, І. Горбачевський, В. Левицький, К. Левицький, О. Огоновський, І. Пулюй, С. Рудницький, Щ. Сельський та ін. Характеризуючи термін, вони брали до уваги такі його специфічні риси, як відповідність поняттю і структура. Термін мав відповідати духові мови, бути коротким і умотивованим, не вказувати на його дослідників, бути орієнтованим не лише на науку, а й на освіту. Термінологія повинна бути всеукраїнською і поєднувати елементи власне національного і міжнародного; термінологія – це система термінів, які органічно пов'язані один з одним, а кожна конкретна терміносистема має відзначатися оригінальністю і структурністю; ознаками будь-якої термінології є розвиненість та упорядкованість [1, с. 11].

Для розвитку географічної термінології особливо велике значення мають праці фундатора української наукової географії С. Рудницького [4, 5]. Термінозбиральну роботу С. Рудницький розпочав у 1905 р., а перше упорядкування здійснив у 1908 р., використавши матеріали словників української мови (зокрема, Є. Желехівського) [3], термінологічні праці І. Верхратського, В. Левицького, народну термінологію з Карпат, Передкарпаття та Поділля.

Питання термінотворення С. Рудницький розглядає у руслі загального становлення української національної мови. “Вся наша літературна мова опирається на казочно багатій простонародній мові. На такій широ-

кій і багатій мовній основі легко було будувати систему нашої наукової мови” [6, с. 3]. Передусім це стосується теорії та історії літератури, де простою розповіддю можна відтворити суть явищ та їхніх взаємовідносин. Інша річ у філософії і природничих науках, де не обійтися без спеціальних “субординацій речень, уживання дієприкметників і т. д.” [6, с. 3]. На жаль, констатує С. Рудницький, наукові праці пишуться такою мовою, що нелегко добратися до суті. Це добре видно з перекладів наукових та науково-популярних праць. Ще гірші справи з оригінальною літературою, яка, на думку читачів, має “стиль страшний”, мову “неможливу”, “спосіб представлення темний, замотаний” [6, с. 3].

С. Рудницький переконаний, що причина такого стану полягає у “занадто одностороннім виробленню нашої наукової мови”. Вона цілком може задовольнити істориків і філологів, а природописці мусять домогтися від мовознавців, “щоби допомогли їм у всестороннім виробленню української наукової мови” [5, с. 3].

Укладений С. Рудницьким термінологічний словник є німецько-українським, що має своє пояснення. “Зробив я так, – пише учений, – тому що: 1) німецька географічна термінологія є більш докладною, методичною і багатшою, ніж англійська чи французька; 2) географічна наука є найбільш систематично розвиненою саме у Німеччині” [5, с. 2].

С. Рудницький вважає себе “рішучим прихильником міжнародних термінів”, відступати від яких потрібно лише там, “де навіть стримані німці наставили питомі терміни” [5, с. 2]. До одного німецького терміна

він подає часто кілька українських, ставлячи, на його думку, найбільш відповідний термін на перше місце (при цьому таким терміном може бути і міжнародний). Для прикладу, *горизонт, овид, обрій (кругогляд, кругозір, кругосвіт, крайнебо); алювій, наплав; ізобата, лінія однакової глибини; ізогіса, лінія однакової висоти.*

Це переконання С. Рудницький втілював у життя безпосередніми запозиченнями та калькуванням українськими мовними засобами, наприклад геоморфологічної термінології В.-М. Девіса (*пенеплен* тощо). Така позиція С. Рудницького мала методологічний характер і принципове значення для розвитку національної термінології загалом. У цей період деякі львівські учені (В. Левицький, І. Кандяк, І. Верхратський, Р. Цегельський) виступали за пріоритет національних елементів у терміносистемах. У міжвоєнний період тривала також наукова дискусія між НТШ, з одного боку, і Українською Господарською Академією в Подєбрадах та Всеукраїнською академією наук, – з іншого, щодо шляхів подальшого розвитку української термінології, зокрема співвідношення національних та чужомовних терміноелементів.

С. Рудницький розумів також усю важливість проблеми залучення у науковий обіг живої народної мови окремих регіонів. Відкидаючи надмірний галицький патріотизм, він писав: “Справу наукової мови може вирішити тільки загальний з’їзд з усіх українських земель, а Галичина – це одна десята частина України, а в російській Україні не один десяток українців-природописців, не бачучи змоги працювати в українській мові – пішли на службу чужій науці” [6, с. 3]. Результатом цього стала мовна нерозвиненість багатьох національних поняттєво-термінологічних систем, виникла потреба звертатися до тих мов, у яких вони вже стабілізувалися внаслідок концептуальності багатьох понять.

На думку С. Рудницького, концептуальність творення термінологічних систем потребує, щоб термінологія була “легка і прозора”, щоб вона при відтворенні іншими мовами “кованини майже не вимагала” [6, с. 3].

Спільні засади термінотворення для Галичини та Наддніпрянщини здатний координувати спільний центр, який сприяв би тому, “щоб термінологічні матеріали були найповажнішим науковим збором передискутовані, а праці термінологічних хоробрців не перетворювалися у сізифовий труд” [5, с. 3].

Будова перекладного термінологічного словника С. Рудницького мотивується відповідною теоретичною концепцією і відображає його розуміння структури тогочасної географічної науки. Зокрема, у першому підрозділі (с. 3–39) вміщені терміни з математичної географії – геодезії і картографії та із суміжних наук (астрономії, геофізики, геодезії, навтики); у другому (с. 40–128) – з фізичної географії (а також геології, картографії); у третьому (с. 129–151) – з біогеографії та антропогеографії.

Кількісна обмеженість термінів з антропогеографії та суміжних з нею дисциплін свідчить про початкову стадію термінологічної роботи з географії. Зокрема С. Рудницький переважно подає терміни з демографії та етнографії, географії поселень і розселення, політичної географії, тільки згадуючи такі наукові напрямки як історична географія, економічна географія, антропогеографія. Особливо обширна лексика щодо типів сільських і міських поселень. Зокрема серед перших знайшли своє місце *село (громадне, маршеве, кругле), дворище, хутір, присілок (слобода, воля), оселя, осідок, домівка, лісове село*; з міських – *столиця, головне місто, велике місто, середнє місто, містечко, городок, провінційне (заштатне) місто*. За виконуваними функціями згадується *промислове, торговельне, морське, урядниче місто*.

Політико-географічна термінологія включає державознавчу та народознавчу лексику. С. Рудницький подає терміни на означення типів держав за розмірами (*світова держава, велика держава, середня держава, дрібна держава, мізильна держава*); за географічним положенням (*одноцільна держава, континентальна держава, морська держава, острівна держава*); за господарською спеціалізацією (*промислова держава, хліборобська країна*); за формою

правління (залежні держави, колоніальні держави, прилучені краї).

Перелік народів подається за критерієм суспільного розвитку (*природний, первісний, дикий народ; ловецький народ, збираючий народ, культурний народ*); за видом господарювання (*рибальський, торговельний, скотарський народ*); за місцем у світовому розвитку (*окрайній народ*).

Теорія політичної географії та геополітики представлена такими термінами: *сфера інтересів, претензій; політичний простір; політичне положення; політична границя; боротьба за простір; боротьба за існування*.

Економіко-географічна термінологія стосується переважно землеробства та його окремих видів, транспортного сполучення, торгівлі, меншою мірою – промисловості. Зі словника можна також зробити висновок про початок формування термінології з суспільно-географічної регіоналістики (*глибинний регіон, огнище культури, культурний округ, культурний осередок* тощо).

Словник термінів С. Рудницького, незважаючи на деяку втрату реальних відповідників у сучасному мовленні, має незаперечну історико-географічну та лінгвістичну цінність. Крім того, він став підґрунтям для

подальшого розвитку географічної термінології.

Проблема географічного термінознавства була важливою також у діяльності Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, керованого С. Рудницьким (Харків, 1927–1932). Зокрема у випуску 1 „Записок Українського науково-дослідного інституту географії і картографії” (1928) поміщена стаття К. Дубняка „Стан і завдання української географічної термінології” [2]. У цій статті К. Дубняк висвітлює історію розвитку української наукової термінології, підкреслює, що „основоположником української географічної термінології слід вважати С. Рудницького” [2, с. 96]. Серед завдань розвитку географічної термінології, які не втратили своєї актуальності й донині, він наголошує на необхідності охоплення цією роботою усіх регіонів України, використанні народних назв, розробленні краєзнавчої термінології, упорядкуванні української географічної номенклатури. Координувати роботу з географічного термінознавства повинна наукова інституція (у часи К. Дубняка – це Український науково-дослідний інститут географії і картографії, Географічна секція Інституту української наукової мови).

Література

1. Влах М. Географія населення: словник-довідник. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 241 с.
2. Дубняк К. Стан і завдання української географічної термінології // Записки Українського науково-дослідного інституту географії і картографії. – Харків, 1928. – Вип. 1. – С. 93–98.
3. Желеховский С. Малорусско-німецький словар: У 2 т. – Львів: друк. НТШ, 1882; 1886. – Т. 1 (А–О). – 589 с.; Т. 2 (П–Я).
4. Записки математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 8. – Вип. 2.
5. Рудницький С. Начерк географічної термінології // Зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1908. – Т. XII. – С. 1–151.
6. Рудницький С. Причинки до географічної термінології. Вступ // Зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1913. – Вип. 52.
7. Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Ред.-видавн. відділ ЛДУ ім. І. Франка, 1993. – 223 с.

НАНОГЕОГРАФІЧНИЙ ПОГЛЯД НА ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Викладено поняття про наногеографію як географію окремої людини. Проаналізований життєвий і творчий шлях Степана Рудницького в геопросторовому аспекті. Виділені і зображені два геопросторових кола його життєвого та творчого шляху. Вивчений геопросторовий характер динаміки його наукових публікацій.

Volodymyr Grytsevych. Nanogeographical look on vital and creative way of Stepan Rudnitskiy. *A concept of nanogeography is expounded as geography of individual man. The vital and creative way of Stepan Rudnitskiy is analysed in geo-spatial aspect. Two geo-spatial circles are selected and represented in him vital and creative way. Geo-spatial character of dynamics of him scientific publications is studied.*

Що таке наногеографія. Суспільна географія тривалий час розвивалась як наука, що описує узагальнену просторову діяльність великих сукупностей людей. Об'єктом дослідження вважалася держава, економічний район, національне господарство, системи розселення та інші форми геопросторової організації суспільства. Такий погляд виник у результаті довготривалого панування зокрема статистичного підходу у суспільній географії, який передбачає вивчення лише масових суспільних явищ. При цьому *окрема людина* завжди була практично виключена з поля зору географічних досліджень.

Останніми роками в багатьох галузях наукового знання розвивається дослідження *нанотехнологій*, які працюють у відповідних *наномасштабах* і оперують з *наноб'єктами*. Що розуміти під цими термінами кожна наука вирішує сама, враховуючи звичайно міждисциплінарні зв'язки, тенденції і традиції. Префікс „нано” означає мільярдну частинку від чогось. Фізики та хіміки під нанотехнологіями розуміють операції на рівні окремих молекул. Виникли і успішно розвиваються нанофізика, нанохімія та наноелектроніка. Останніми роками з'явилася низка публікацій як на Заході так і в Росії про *наноенорміку* (автори, зокрема К.Ерроу, Г.Клейнер). У цих публікаціях під *наноенормікою* розуміють економіку окремої людини. Питання про нанотехнології в суспільній географії або про *наногеографію* вже неодноразово ставилося і пора переходити до практичних дій.

Визначимо об'єкт дослідження наногеографії. Враховуючи чисельність населення Землі (понад 6 млрд) можна зробити висновок, що мільярдною його частиною є окремі особи. Тому, образно кажучи, наногеографія

– це географія окремих людей, а якщо говорити науковою мовою, то об'єктом вивчення наногеографії мають бути фізичні особи та малі колективи людей [3]. При цьому малими колективами можуть бути сім'ї, первинні трудові колективи, групи за інтересами, мешканці будинку, первинні осередки громадських організацій, інші соціальні групи і т.д. Дуже важливо, що наногеографія дає змогу практично реалізувати ідею *антропоцентризму* в географічній науці.

Предметом вивчення наногеографії є геопросторова організація життєдіяльності фізичних осіб і геопросторова організація життєдіяльності малих колективів людей [3]. Якщо розглянути життєдіяльність людини на протязі певного періоду, наприклад доби, тижня, місяця, року, часу роботи в певній установі чи навіть всього життя, то легко бачити, що ця життєдіяльність завжди відбувається в просторі міста, просторі регіону чи країни. Людина періодично чи неперіодично змінює своє розташування і це просторове буття людини є зумовленим певними причинами, а тому і глибоко закономірним.

Основними перспективними напрямками наногеографічних досліджень є такі [3].

1. Розробка методів дослідження геопросторової організації життя та діяльності людини, яка належить до певного кола фізичних осіб.

2. Розробка методів геопросторової організації життя та діяльності малих колективів.

3. Наногеографічне вивчення соціального руху людини. Соціальний рух – це рух, пов'язаний із зміною а часто підвищенням потенціалу людини. З точки зору наногеографії найбільш цінним є те, що для окремої

особи перехід у вищу соціальну групу є метою і смыслом життя, тут включаються найпотужніші особисті мотиви і чинники, тобто сам рух людини є глибоко закономірним.

4. Наногеографічне вивчення окремих видів діяльності людини. Такими видами є освіта, охорона здоров'я, поштовий та телефонний зв'язок, туризм, підприємництво, розбудова сім'ї, дозвілля та розваги, заготівля і споживання, спілкування з друзями, громадсько-політична діяльність та інші.

5. Наногеографічне вивчення окремих видів малих колективів людей. Такими видами колективів є сім'я, родина, колективи відділів, цехів, кафедр в конкретних галузях виробництва та сфери послуг, осередки політичних та громадських організацій і т.д.

6. Окремим напрямком наногеографії є географічне вивчення та картографування життєдіяльності окремих видатних особистостей (зокрема в даному випадку Степана Рудницького).

7. Вивчення співвідношення наногеографії і класичної суспільної географії. Із появою наногеографії виникає новий погляд на формування суспільно-географічних знань. У нових умовах можна розглядати суспільно-географічні закономірності, як результат масового (усередненого, сумативного чи генералізованого) прояву наногеографічних закономірностей.

8. Картографічний. Географічне вивчення життєдіяльності фізичних осіб та їх малих колективів неминує веде до її картографічного зображення. Комплексний підхід до наногеографічного вивчення людини гарантує будь-який рівень її картографічного представлення, включаючи атласний.

Аналіз життєвого шляху С.Рудницького. Життєвий і творчий шлях Степана Рудницького є цікавим з усіх точок зору, включаючи наногеографічну. Вивчення цього шляху можна вести різними способами: екстенсивним та інтенсивним. Перший полягає в дослідженні первинного архівного матеріалу, вишукуванні нових фактів про людину. Другий шлях полягає у поглибленому аналітичному та синтетичному вивченні вже нагромадженого матеріалу. Зрозуміло, що в науці потрібні обидва шляхи, бо вони доповнюють один одного. В цій роботі автор віддає перевагу інтенсивному

шляху, виходячи із здобутків попередніх авторів [1,2].

Досліджуючи життєвий і творчий шлях С.Рудницького виявилось, що це важко зробити однозначно і несуперечливо. Якщо порівняти хронологію життя С.Рудницького, виходячи з [1], [2], то видно, що в низці деталей ці хронології відрізняються. Причини такої різниці слід шукати в різних площинах. По-перше, очевидно, що автори [1], [2] проводили дослідження самостійно і тому користувалися не зовсім однаковою документальною базою. Це відразу вказує на необхідність більш детального вивчення хронології життя Степана Рудницького. Друга причина різниці лежить істотно глибше і полягає в розумінні того, що такі дослідження одної людини взагалі кажучи можуть дати різні результати залежно від аспекту дослідження. Справді, якщо людина живе з сім'єю в одному місці, а паралельно навчається заочно, чи публікується, чи підвищує свою кваліфікацію, чи дистанційно працює в іншому місці, то що вважати місцем діяльності такої людини? Зрозуміло, що відповідь на це питання буде залежати від кута зору дослідника.

Геопросторовий аналіз життя та діяльності Степана Рудницького показав, що його біографія утворює два аналогічних просторових кола приблизно однакової тривалості.

Перше геопросторове коло С.Рудницького. – з 1877 по 1902 рік тривалістю 25 років. Це період навчання Степана Рудницького і становлення його як науковця. Коло починається на Західноукраїнських землях, продовжується західноєвропейськими столицями і закінчується в Тернополі.

Друге геопросторове коло С.Рудницького. з 1902 по 1933 рік тривалістю 31 рік. Це основний період його життя, коли науковець написав усі свої наукові праці, коли він працював як викладач, як науковець, як організатор науки. Коло починається в майже рідному Тернополі, знову проходить Львовом та європейськими столицями (з повторенням у Відні) і завершується в Україні створенням та багатолітнім керівництвом у Харкові Українського науково-дослідного інституту Географії і Картографії.

Важливим є аналіз наукової творчості С.Рудницького. Динаміка цієї творчості, ви-

ражена в наукових публікаціях представлена на рис. 1.

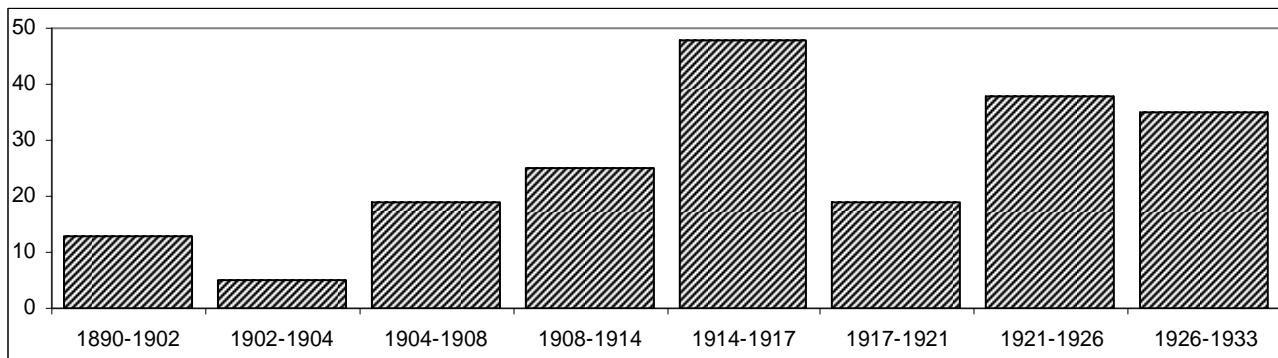

Рис. 1. Динаміка наукових публікацій С.Рудницького

При побудові геопросторових діаграм доцільно скористатися ступінчатою шкалою. Це дає низку переваг, бо майже вся інформація як про життя так і про наукову творчість Степана Рудницького відома не точно, а приблизно. Майбутні дослідження можуть розширити наші знання про його життя і, особливо, про творчість, однак на

діаграмах такі відкриття з великою імовірністю не позначаються.

Отже, Степан Рудницький пройшов у своєму житті два подібних між собою геопросторових кола, які починалися на рідних землях, проходили через Західну Європу і закінчувалися в Україні.

Література

1. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів-Мюнхен. Ред.-видав. відділ Львівського держуніверситету, 1993.
2. Штойко П.І. Степан Рудницький (1877-1937). Життєво-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ, 1997.
3. Грицевич В.С. Географія людини (наногеографія) як новий погляд на суспільну географію в постіндустріальну епоху // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. „Регіон-2006: Стратегія оптимального розвитку”. – Харків: Вид. центр ХНУ, 2006. С.68-71.

УДК 338:91.312.90

Ольга Заставецька, Леся Заставецька

ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ

Показано можливості використання наукового спадку визначного українського географа С.Рудницького в ході вивчення шкільного курсу географії в школі. Особлива увага приділена висвітленню можливостей використання творів вченого на уроках географії України

Olga Zastavetska, Lesya Zastavetska. Study of scientific inheritance of academician Stepan Rudnitskyi in school course of geography. Shown possibility of the use of scientific inheritance of the prominent Ukrainian geographer S. Rudnitskyi during the study of school course of geography in school. The special attention is spared illumination of possibilities of the use of works of scientist on the lessons of geography of Ukraine

У сучасних умовах розбудови незалежної української держави важливе значення надається розвитку освіти, в т.ч. географічної. Для визначення сучасних напрямів її пере-

будови важливо знати процес її трансформації впродовж тривалого часу, особливо у ХХ ст. У цьому процесі важлива роль відводиться науковим розробкам з питань гео-

графічної освіти Степана Рудницького, який вважається її фундатором в Україні.

Ім'я Степана Львовича Рудницького – першого географа України з широким європейським світоглядом довгий час було викреслене з наукового вжитку, як багато інших інтелектуалів України, чий внесок у світову духовну скарбницю вагомий і безсумнівний. Цей визначний вчений-енциклопедист, який був членом багатьох європейських наукових товариств, закінчив своє життя, сповнене страждань, постійних репресій з боку тодішньої влади, безіменним в'язнем більшовицького ГУЛАГу.

Географічна освіта – це тільки один із напрямків багатогранної діяльності вченого-енциклопедиста, засновника української наукової географії, академіка С.Рудницького. Працюючи приват-доцентом у Львівському університеті (1908-1914) чи деканом філософського факультету Українського Вільного Університету (Прага, 1921-1926 рр.), організатором Українського науково-дослідного Інституту географії і картографії (1927-1933 рр.), вчений постійно приділяв увагу підготовці географів, він розробив дидактичні основи вивчення географії у школах, видав ряд шкільних посібників, карт.

Дуже цікавими є погляди С.Рудницького на місце і роль нашої країни серед інших держав світу, дослідження вченого у галузі етногеографії, геоморфології України, які незважаючи на майже столітню давнину, є дуже актуальними й зараз. Тому найбільш доцільним є вивчення наукової спадщини С.Рудницького при вивченні фізичної географії України (8 клас), економічної географії України (9 клас). Особливо при вивченні таких тем, як: “Формування території України”, “Фізико-географічне положення України”, “Географічні дослідження на території України”, “Рельєф”, “Кліматичні умови і ресурси”, “Ґрунти і земельні ресурси”, “Місце України на політичній карті Європи і світу”, “Економіко- та політико-географічне положення України”, “Українські історичні землі”, а також при вивченні розділів “Населення України” та “Господарство України”.

С.Рудницький – великий український патріот, гідний, достойний син своєї Батьків-

щини. Тому особливий акцент у його творчості відводиться національному вихованню учнів у процесі вивчення географії. У всіх класах він пропонує при вивченні будь-якого географічного явища, об'єкту чи процесу проектувати знання про нього на територію України чи рідного краю, тобто, говорячи сучасною мовою, використовувати українознавчий підхід. Цей підхід пронизує всю наукову творчість вченого, особливо його книги, написані для дітей і вчителів. Він пише: “Якщо пізнання мови і літератури свого народу, його історії, побуту і звичаїв є загально визнано важливим, то не менше, на мою думку, важливим і потрібним є пізнання рідного краю, на котрім сей народ виріс і розвивається. І обов'язком кожного, хто почуввається до крихітки патріотизму, учитися пізнавати рідний край не лише словами, а душею” [6, с.192].

Ідеї С.Рудницького про викладання географії висловлені ним на початку ХХ ст., знайшли своє відображення у навчальних посібниках для учнів “Початкова географія України” (1919), “Коротка географія України” (1910, 1914), “Основи землезнання України” (1924).

Кожна з цих книг починається пристрасним описом України, в якому відчувається велика любов автора до своєї батьківщини, її він прагне передати читачам і переконати їх у необхідності любити і пізнати рідну землю. Так, у “Початковій географії України” С.Рудницький звертається до читачів: “Батьківщиною українського народу є Україна. Велика це і чудова країна – там жили наші прадіди, діди і батьки, які боронили її від ворогів і проливали за неї свою кров, щоб вона була вільна і незалежна. І тепер там живе український нарід, наші брати і сестри, молодші і старші. Вони мають ту саму мову, ту саму релігію, ті самі звичаї, національні традиції і ті самі бажання – жити вільно і ні від кого незалежно на своїй землі і бути єдиними господарями” [1, с.3].

Праці С.Рудницького – неоціненне джерело вивчення географії України. Важко знайти кращі слова про свою батьківщину, ніж у книжці “Україна – наш рідний край”, ось тільки уривок з неї: “Наш рідний край – це велика, багата, славна Україна... Любити свою землю – значить любити не лише свою

рідну хату, своє рідне село чи місто, свою рідну околицю, а любити всю землю, весь простір, де люди говорять рідною мовою, ховають рідний звичай, живуть рідними споминами минувшини, леліють рідні надії на будуччину... Як далеко гомонить наша мова і пісня, так далеко наш народ живе, так далеко сягає Україна” [2, с.23]. Для того, щоб цей край любити, треба його пізнати. І саме у цьому найважливіша роль відводиться географії України, яка поруч з історією, українською етнологією і літературою дає людям відомості про їхню державу: “Географія, або землезнання, обіймає всі найважливіші відомості про землю і народ, що її заселює. Вона оповідає про сушу й море, про гори, горби, височини, низовини, про ріки, озера і багна, про підсоння, рослини і звірів, що живуть на Україні. Вона розказує нам про український народ, про його села, містечка, міста, про його хліборобство, ремесло й торгівлю. Вона дає, одним словом, образ життя-буття українського народу на його рідній землі” [2, с.25].

С.Рудницький детально характеризує географічне положення України у її етнічних межах, відзначає користь сусідства з іншими народами і країнами, особливості границь. Дуже цікаво і водночас науково зроблені ним описи форм рельєфу, водних об’єктів, рослинного і тваринного світу. Але центральне місце у книзі займає опис народу, що заселяє українську землю, зокрема особливості його походження, будови тіла, мови, господарської діяльності. У книзі “Україна – наш рідний край”, як і в багатьох інших творах, С.Рудницький підкреслює риси українців як самостійного народу, наголошуючи на його антропологічних відмінностях від сусідніх народів, зокрема поляків і росіян. Це зовсім не узгоджувалося з російськими і радянськими, а також польськими теоріями походження українців, і вченого звинувачували у націоналізмі як польська, так і радянська влада.

Аналізуючи природні багатства України, підкреслюючи працелюбність українців, вчений ставить собі питання: “чому ж український народ такий бідний і злиденний?” і сам собі відповідає: “головна причина отся: український народ жив споконвіку на землях, що були найбільше з усіх земель Євро-

пи виставлені на страшні набіги всіляких кочових, диких народів та при тім надили своїм багатством західних і східних сусідів” [2, с.53]. Господарське життя українців вчений описує не тільки в Україні загалом, але й по окремих її землях (Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Полісся, Поділля, Покуття, Гетьманщина та ін.), зазначаючи особливості життя і побуту українців у різних частинах України, звертаючи особливу увагу на матеріальну і духовну культуру населення, форми розселення людей та специфіку їх господарювання. Все це написано цікаво, з великою любов’ю до рідного народу, до своєї батьківщини.

Текст книжки вдало ілюструють фото з краєвидами та виглядом міст України. Ще більше відомостей про українські етнічні землі подає С.Рудницький у книзі “Огляд національної території України”, яку перекладено і видано в Україні у 1994 р. (упорядник О.Шаблій). Ці матеріали можуть використовувати і сучасні вчителі при вивченні етнічної території України. Для них також будуть цікавими і корисними думки С.Рудницького щодо географічного положення України, яке, на його думку є “найважливішим природописним елементом у політичному житті України від найдавніших часів” [10, с.135]. Для того, щоб показати розташування України в Європі, вчений проводить межу між Європою і Азією, відому нам всім: по східному схилу Уральських гір, річці Урал, Кумо-Маницькій западині, Чорному і Середземному морях. Він визначає, що положення України в Південно-Східній Європі, на перетині шляхів з північної Європи до Причорномор’я і Передньої Азії, мало значний вплив на її історичний розвиток та формування території. Вчений подає детальну характеристику історико-географічного процесу формування українських земель, взаємозв’язків України з сусідніми державами. Він доводить, що створення Української національної держави в етнографічних межах створить позитивний вплив на політико-географічне становище всіх європейських держав, дасть їм велику економічну користь, внаслідок розвитку транзитної торгівлі та шляхів сполучення. Крім цього, маючи величезні мінеральні багатства, родючі землі, значні запаси

лісу та іншої сировини, Україна могла б експортувати свою продукцію у країни Європи, натомість забезпечити збут їхньої продукції в себе.

До думок С.Рудницького щодо побудови взаємовідносин між Україною і сусідніми державами, що викладені у книгах “Чому ми хочемо самостійної України” (1914 р.) та “Українська справа зі становища політичної географії” (1923 р.), варто прислухатись і сучасним українцям, особливо політикам, та й просто громадянам України. Вчителі географії, які значною мірою формують науковий та політичний світогляд молодих людей, можуть використовувати матеріал із названих праць для обґрунтування думки про те, що тільки незалежні держави можуть досягнути високого рівня суспільного розвитку, що руйнування імперій йде тільки на користь всім державам, в т. ч. і колишнім метрополіям. Тільки цивілізовані демократичні відносини між державами можуть привести до миру й безпеки народів, прогресу людської цивілізації. Тому вільна, незалежна і демократична Україна – це не лише внутрішня справа українського народу, а справа навколишніх держав, для яких, на думку С.Рудницького, “Україна буде найбільшою підпорою” [8, с.126].

Цікавими є також думки вченого і щодо відносин України із країнами, які не є безпосередніми її сусідами (Німеччиною, США, Канадою, Францією, Італією, Великобританією та ін.). Для всіх європейських держав, доводить С.Рудницький, є вигідним мати поблизу незалежну Україну, що має вихід до Чорного і Азовського морів, що шукатиме якнайтісніших економічних зв'язків з ними, вивозитиме до них сировину і купуватиме в них свою продукцію.

Розглядаючи кордони України, її місце серед європейських держав, С.Рудницький наголошує на їх високі комунікаційні функції. Сусідство з багатьма державами, рівнинна поверхня, легка прохідність кордонів сприятиме, на думку вченого, розвитку зовнішньоторговельних відносин на українській території. Водночас ці ж риси були негативними з точки зору оборонної функції. Вчений відзначає, що жодна з держав, які панували на території України, не піклувалися про її визволення, а тільки про розши-

рення своїх границь. Він з сумом зауважує, що уряди молодого Української держави нехтують природні і етнографічні точки зору при визначенні як зовнішніх, так і внутрішніх границь України. Значною мірою погляди С.Рудницького на формування державних кордонів України є актуальними й зараз, коли недооцінка належного облаштування делімітації та демаркації східних і північних кордонів України обертається для неї багатьма негативними рисами: проникнення нелегальних мігрантів, контрабанда товарів, зброї, наркотиків та ін.

Актуальними й тепер є ідеї С.Рудницького щодо формування границь адміністративних одиниць. Аналізуючи внутрішні границі адміністративних формувань у Австрії і Росії (до них відносились українські землі на початку ХХ ст.), вчений наголошує на відсутності врахування фізико-географічної цілісності і етнографічних відносин. Ці ж ознаки він відзначає при створенні мережі адміністративних одиниць у Радянській Україні (1923 р.). На думку вченого, округи, які створені на місці колишніх губерній, нарізані штучно, вони не враховують антропогеографічну суцільність і географічний (природний) характер, побудовані згідно з т. з. енергетичним принципом (під кутом неминучої індустріалізації України). Сучасні українські вчені (О.Шаблій, М.Паламарчук та ін.) роблять спроби у своїх схемах соціально-економічного районування врахувати, крім виробничого принципу, ще й історико-географічний, етнографічний, природно-ресурсний та ін. Ці ідеї є також дуже цінними для обґрунтування нових одиниць адміністративно-територіального поділу держави.

Здобуття Україною незалежності перед науковцями постала ще одна важлива проблема – розробка наукової (в т. ч. і географічної) термінології. І у цій справі їм на допомогу приходять книги С.Рудницького. Особливо цінною у цьому плані є “Початкова географія України”, у якій вчений розкриває сутність основних географічних понять. Багато з них звучать значно зрозуміліше, ніж їх іноземні відповідники (“підсоння” – “клімат”, “мірило” – “масштаб”, “рівнобіжник” – “меридіан”, “бігунок” – “по-

люс” та ін.) і свідчать про багатство рідної мови.

Кожна з книг С.Рудницького – неоцінене джерело знань про нашу країну. Тому ви-

чення його наукової спадщини - обов’язок кожної освіченої людини, кожного громадянина України.

Література

1. Рудницький Степан. Початкова географія України. – Філадельфія: Вид-во “Київ”, 1958. – 216 с.
2. Рудницький Степан. Україна – наш рідний край // Політична географія. – Львів, 1998. – С.22-130.
3. Рудницький Степан. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – С.210-272.
4. Рудницький Степан. Історичний розвиток та структура географічної науки. // Історія української географії. – Вип.1, 1999. – С. 31-46.
5. Рудницький Степан. Декілька заміток до справи районізації України // Історія української географії. – Вип.2, 2000.– С. 43-49.
6. Рудницький Степан. Нинішня географія // Академік Степан Рудницький. – Львів, 1993. – С.166-192.
7. Завдання Українського Географічного інституту та його видавництв // Академік Степан Рудницький. – Львів, 1993.– С.193-217.
8. С.193-217.
9. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І.Шабля. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
10. Шаблій Олег. Академік Степан Рудницький. – Львів, 1999. – 223с.
11. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Політична географія України. / Упор., передмова П.Штойка. – Львів, 1998. – С. 131-216.

УДК 911.37

Ярослав Івах

СПІВВІДНОШЕННЯ ФІЗИКО- ТА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ АСПЕКТІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ С.РУДНИЦЬКОГО

Висвітлені основні напрямки наукової діяльності академіка С.Рудницького. Зроблений висновок про те, що він віддавав перевагу фізико-географічним дослідженням, але, виходячи з потреб української державності, більшість праць написав у галузі антропогеографії і політичної географії.

Yaroslav Ivakh. Correlation Between Natural and Human Geographical Aspects in S.Rudnytsky Creative Inheritance. *Main directions of Academician S. Rudnytsky scientific activity have been shown. It has been concluded that the scientist had shown a preference to natural geographical researches but most of his work have conserved anthropogeography and political geography because of necessities of Ukrainian stat.*

Академік Степан Рудницький безумовно був ученим енциклопедистом. Про це свідчить його захоплення у молоді роки різними науками – історією, астрономією, динамічною геологією. Універсальність знань ученого проявилася також вже у зрілі роки при складанні проекту словника першої української радянської енциклопедії, яка так і не була надрукована. Але значення праць С.Рудницького насамперед полягає в тому, що у них закладені основи модерної української географії.

Вчителями С.Рудницького можна вважати славетного українського вченого – М.Грушевського, одного з фундаторів поль-

ської географії – А.Ремана, та всевітньо відомого австрійського геолога і географа – А.Пенка. Під їх впливом змінювалися зацікавлення спочатку студента а потім вже молодого вченого Львівського університету. Під керівництвом М.Грушевського, ще будучи студентом філософського факультету, С.Рудницький написав кілька розвідок з історії козацьких часів в Україні. Проте, як вважає М.Мушинка, саме Грушевський запропонував своєму учневі зайнятися детальними дослідженнями географії українських земель [1, с.31]. Парадоксально, що захопившись природничою географією, С.Рудницький досить часто критикував не-

гативний вплив історії на викладання географії, через що, можливо й сталося певне охолодження стосунків між вчителем та учнем [2, с.15].

Треба зазначити, що географія у цей час активно розвивалася, повсюдно виникали географічні кафедри, у всіх розвинутих країнах світу успішно працювали географічні товариства, відомі дослідники і першовідкривачі мали широку популярність. Великий вплив на майбутні наукові зацікавлення вченого мало стажування у Віденському університеті та особисті зустрічі із А.Пенком. Ближче знайомство із передовими ідеями європейської географічної науки та їх скрупульозне опрацювання надихнули С.Рудницького на написання фундаментальної праці „Нинішня географія” (1905р.). Треба зазначити, що тоді майбутньому академіку було лише 28 років, власне географією він займався лише якихось 3-4 роки і не мав доступу для викладання в університеті.

У цій праці С.Рудницький виявив себе яскравим прихильником природничого напрямку у географії. Він постійно наголошував, що наука краще розвивалась тоді, коли переважали фізико-географічні дослідження [5, сс. 170–173]. За твердженням С. Рудницького „Та галузь географії є властиво осередком, центральною і найважливішою частиною цілої географічної науки” [5, с.177]. Дуже велику увагу приділяє вчений зв'язкам фізичної географії з геологією, на пограниччі яких сформувалась тоді геоморфологія.

Більш-менш серйозне дослідження у цій царині у ті часи могло завершитися науковим відкриттям. Захоплений тогочасними успіхами вивчення рельєфу, С.Рудницький починає активні геоморфологічні дослідження на Підкарпатті, зокрема басейнів річок Сяну і Дністра і приходить до висновку, що вони мали сполучення у льодовиковій добі. Наскільки великою була наукова конкуренція у цій галузі свідчить лист до М.Грушевського, де С. Рудницький настійливо просить опублікувати результати своїх наукових досліджень у „Хроніці НТШ”.

Кінець XIX – початок XX ст. став епохою великих політичних змін, коли набула актуального звучання ідея національних держав. Вже наполовину розпалася Оттоманська ім-

перія, відновили свою незалежність країни Балканського півострова, дуже проблематичною була доля Австро-Угорської, та Російської поліетнічних імперій. Щоб заявити про свої права на незалежність будь-якій країні необхідно було науково обґрунтувати свій простір і межі і ознайомити з цим європейську громадськість.

З історичної точки зору цю роботу здійснив М.Грушевський. Але історія – наука переважно про минуле, тим більше, що в Європі прижився міф створений російськими імперськими вченими про Московську державу як правонаступницю Київської Русі. Тому про Україну у світі практично не знали. Так, у тогочасних виданнях Британської енциклопедії згадка про нашу державу обмежувалась кількома реченнями, тоді як Уганда (британська колонія) характеризувалась на кількох сторінках.

Дуже небезпечною для української державності була обширна двохтомна праця вчителя С.Рудницького – А.Ремана „Землі давньої Польщі” (1900–1904 рр.), де територія Польщі розглядалася від Балтійського до Чорного моря. Можливо саме вихід цієї праці остаточно утвердив С.Рудницького в думці про написання географії України, бо як свідчить сам вчений, матеріали до своїх підручників він почав збирати саме з 1904 року [5, с.42]. Аналізуючи бібліографію С.Рудницького можна побачити певне зменшення кількості його наукових праць у період 1908-14 рр. Можливо, це було пов'язано із тим, що вчений нарешті отримав габілітацію у Львівському Університеті та приступив до розробки і читання навчальних курсів. Але, швидше всього, надзвичайного багато часу у нього забирали збір і опрацювання матеріалів з географії України, тим більше, що розкидані вони були у статистичних збірниках двох імперій.

С.Рудницький детально розробив план популярної географії України у 1909р. і бачив її як єдину книжку, що характеризувала б природу, населення і господарство. Але сталося так, що перша частина „Короткої географії України” – „Фізична географія” вийшла друком ще у 1910 р., а друга – „Антропогеографія” – лише у 1914р. Цей штучний і незалежний від автора розрив у публікації двох розділів книги отримав певний

символічний характер[2,5]. Після 1914р. більшість праць С.Рудницького мають суспільно-географічний характер і присвячені антропогеографії та політичній географії України та її окремих земель.

Тематика праць вченого переважно визначалася суспільними потребами, адже у 1914 році розпочалася I світова війна і проблема обґрунтування незалежності України постала надзвичайно гостро. Праці С.Рудницького про Україну та її народ з'являються не тільки українською але й німецькою, англійською, французькою мовами [5,с.43]. На відміну від фізико-географічних праць вченого, які написані строгою науковою мовою і звернені переважно до вузького кола фахівців, антропо-географічні твори мають переважно науково-популярний характер і розраховані на мільйони читачів. Проте це не понижує їх наукової вартості, адже С.Рудницький надзвичайно скрупульозно ставився до збору і обробки статистичної інформації, особливо щодо обґрунтування національних кордонів та розселення українців.

На жаль, у 1918-20рр. українцям так і не вдалося створити соборної української держави. Залишалася ще слабка надія на визнання Західно-Української Народної республіки, тому С.Рудницький, відкинувши всі інші справи, спробував обґрунтувати необхідність створення галицької держави, присвятивши цій темі понад десять статей у 1921–1922 рр. Проте міжнародна конференція у Генуї, на якій була представлена делегація від ЗУНР, навіть не розглядала галицького питання. Тому у 1922–1924 рр. вчений зосереджує свою увагу на вдосконаленні і перевиданні своїх підручників та наукових розвідок про Україну, які виходять накладками у різних містах Європи (Відень, Прага, Берлін, Львів) і, нарешті, знаходить час для своїх улюблених фізико-географічних досліджень, які проводить на Закарпатті. Виходять його праці по морфології Східної Європи та морфології й геології Підкарпатської Русі та Закарпаття.

Після повернення в Україну (Харків) у 1926 р., С.Рудницький став, хоч і номінальним, директором Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. У вченого були грандіозні творчі та ор-

ганізаційні плани, які він сформулював у об'ємній науковій статті щодо завдань цього інституту. Цікаво, що написавши до цього вже десятки суспільно-географічних наукових праць, С.Рудницький у цій статті вважає „географію за суто природничу науку, яка навіть людські справи повинна й мусить досліджувати природничими стислими методами” [5, с.196]. Цю тезу у статті він повторює декілька разів, що свідчить про наукові переконання вже зрілого і відомого вченого.

Останні дослідження С.Рудницького присвячені переважно природним особливостям Донецького кряжу, узбережжю Азовського моря та долини Дніпра. Розчарований радянською дійсністю, деморалізований неможливістю реалізувати свої творчі плани, вчений знову знаходить певну віддушину у польових дослідженнях, які він проводить з молодими науковцями, стараючись передати їм найновіші методи модерної географії.

Багаторічне спілкування із студентами, вчителями, учнями показує, що більшість з них сприймають С.Рудницького як суспільного географа. Це, звичайно, пояснюється тим, що більшість праць вченого присвячені антропо- і політико-географічним проблемам. Певний вплив на сприйняття його по статі має також те, що вперше до вивчення життєвого шляху вченого і його творчості була причетна кафедра економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І.Франка, очолювана проф. О.Шаблієм. Проте, аналіз теоретичних праць С.Рудницького, його листів показує, що він був переконаним фізико-географом, і завжди, коли була можливість, займався саме природно-географічними дослідженнями.

Його антропогеографічні праці свідчать про високу національну свідомість, патріотизм і навіть самопожертву С.Рудницького. Вони на певний час зробили його надзвичайно популярним, але дещо пізніше зумовили репресії проти вченого, його арешт і, зрештою, розстріл у 1937р. Якщо б уявити, що проф. С.Рудницький займався переважно геоморфологічними та фізико-географічними проблемами, то він, швидше всього, як відомий в Європі вчений, залишався б у складі викладачів Львівського

університету, хоча міг би очолити кафедри у Віденському чи Берлінському університетах (він мав офіційні пропозиції щодо посад у цих університетах). Але, С.Рудницький, розуміючи, що ніхто з тогочасних українських географів не зможе науково обґрунтувати незалежність української держави, свідомо зробив свій вибір і віддав своє життя і творчий потенціал для потреб України.

Зараз існує цілий ряд публікацій про життя і творчість академіка С. Рудницького, перевидані його окремі праці у галузі теоретичної та антропогеографії [3, 4, 5]. Проте, фізико-географічні праці вченого ще чекають своїх дослідників, належної наукової оцінки і, по можливості, перевидання.

Література

1. Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: Збірник наукових праць / Відп. ред. О.І.Шаблій. – Львів, 1994. – 136 с.
2. Листування Степана Рудницького. / Упор., вступна стаття П.Штойка. – Львів: НТШ, 2006. – 434 с.
3. Рудницький С. Політична географія України. / Упор., передмова П.Штойка. – Львів: Гердан, 1998 – 280 с.
4. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І.Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
5. Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів, Мюнхен: Вид-во львівського держуніверситету, 1993. – 223 с.

УДК 911.3(477)(092)

Юрій Кисельов

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ АКАДЕМІКА С. Л. РУДНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННЯ

Проаналізовано суть сформульованої акад. С.Л. Рудницьким балто-чорноморської геополітичної доктрини України. Відзначено актуальність геополітичних доктрин С.Л. Рудницького та Ю.І. Липи в наш час. Наголошено на геополітичній ролі природних умов та ресурсів України.

Yuriy Kyselov. Geopolitical Views of the Academician Stepan L. Rudnytsky in the Today's Context. *The substance of the Baltic-Pontifical geopolitical doctrine of Ukraine formulated by Acad. S. Rudnytsky is analyzed. The today's topicality of the geopolitical doctrines created by S. Rudnytsky is marked. It's stressed on the geopolitical role of the natural conditions and resources of Ukraine.*

У багатогранній науковій спадщині академіка Степана Львовича Рудницького (1877 – 1937) одне з найвизначніших місць посідає його творчість на ниві політичної географії та геополітики, зокрема, досліджень геополітичних аспектів природних умов і ресурсозабезпеченості України. Безпосередньо до цієї тематики вчений підійшов у середині 10-х рр. ХХ ст., тобто – з одного боку – тоді, коли він назагал сформулював основні засади географічного українознавства, та – з іншого боку – коли українські землі опинилися у вогні Першої світової війни, й Галичину було окуповано царською Росією.

Проте, свої найголовніші праці з геополітики акад. С.Л. Рудницький створив на межі 10-х і 20-х років минулого сторіччя, і їх

зміст був пов'язаний із добою УНР і ЗУНР та першими роками по поразці українських національно-визвольних змагань. Однією з найсуттєвіших змін на політичній карті Європи після Першої світової війни стала поява нових незалежних держав (не в останню чергу слов'янських – Польщі, Чехо-Словаччини, Югославії). На цьому тлі особливо болючою й трагічною була втрата українцями своєї недовготривалої державності. Розробка теоретико-ідеологічних основ політичної боротьби за відновлення незалежної України (з точки зору особливостей заселеного українцями географічного простору) стала провідним напрямком наукових досліджень С.Л. Рудницького в період еміграції 1919 – 1926 рр.

Найвагомішим результатом політико-географічних і геополітичних досліджень ученого було формулювання ним балто-чорноморської (балто-понтійської) доктрини, згідно з якою українська нація, виборюючи своє право на власну державність, мусить згуртувати довкола себе народи, що населяють територію, розташовану на суб-меридіанальній осі Балтика – Чорне море. Перед Першою світовою війною саме ці нації залишалися бездержавними, й більшість із них (естонці, латиші, литовці, фіни) здобули державну незалежність напередодні завершення тієї війни. Одночасно з ними свою самостійну державу проголосили й українці, які, однак, через низку об'єктивних та суб'єктивних причин не втримали її. При цьому С.Л. Рудницький, переконаний у тимчасовості втрати державності своєю нацією, вважав, що саме прибалтійські країни, по-перше, можуть бути орієнтиром для України у справі національно-державного розвитку та, по-друге, саме з державами Балтії (включно з Фінляндією) майбутній незалежній Україні доведеться творити спільну систему колективної безпеки.

С.Л. Рудницький наголошував, що зазначені країни, які лежать на балто-чорноморському відтинку, не розділені одна від одної жодними значними природними бар'єрами (гірськими хребтами, широкими річками тощо), а це мало істотно полегшувати їх взаємодію у здійсненні державозахисних заходів. Разом із тим, відсутність природних меж на північно-східних кордонах України (поряд з іншими, негеографічними, чинниками) робила нашу молоду державу вразливою щодо її завоювання білими й червоними російськими військами; останні, зрештою, під кінець 1920 р. остаточно окупували всю Україну, за винятком західних територій.

Характеризуючи геополітичне значення природного чинника, С.Л. Рудницький мав на увазі не лише природні умови, але й природні ресурси. Високо оцінюючи рівень забезпеченості України мінеральною сировиною, кліматичними й земельними ресурсами, вчений водночас наголошував на подвійній ролі, яку відіграють природні багатства в долі нації. З одного боку, значний

природно-ресурсний потенціал вельми прислужився б майбутній Українській державі. З іншого боку, українське вугілля, метал, чорнозем разом із дуже сприятливим для життєдіяльності людини кліматом території є об'єктами зазіхання агресивних держав-сусідів. Останні саме з метою загарбання природних ресурсів України всіляко перешкоджали вільному національно-культурному й політичному розвитку українського народу [3, 123]. Півстоліття, що минуло після арешту й страти С.Л. Рудницького, довело, що видатний українець мав рацію.

Крім С.Л. Рудницького, автором однієї з геополітичних доктрин України в період між двома світовими війнами став Ю.І. Липа [1]. Бачення останнім місця України в європейському геопросторі дещо відрізнялося від поглядів С.Л. Рудницького, оскільки Ю.І. Липа оприлюднив свою працю значно пізніше, майже напередодні Другої світової війни. Не дивно, що доктрина Ю.І. Липи – чорноморська: за два десятиріччя державності народи країн Балтії суттєво сягнули вперед у своєму національному розвитку, й, отже, проблеми України та, наприклад, Литви перестали бути спільними. Відтак, найближчими союзниками українців мали стати народи Кавказу та інші бездержавні етноси Чорноморського регіону.

Проголошення 1991 р. державної незалежності України повернуло актуальність і практичне значення її геополітичним проблемам. Нові суверенні держави (включно з прибалтійськими, що рівно на півстоліття втратили незалежність), утворені саме на балто-чорноморській осі, того часу перебували практично в рівних стартових умовах політичного та економічного розвитку. Отже, закономірним було фактичне відродження балто-чорноморської геополітичної доктрини України, запропонованої С.Л. Рудницьким. Балто-чорноморська вісь міжнародної співпраці України і творення спільної системи безпеки була задекларована в програмних документах деяких проукраїнськи зорієнтованих політичних партій [2, 18]. Проте, знову, як і в 1918 – 1920 рр., реалізації доктрини завадили суб'єктивні чинники. Проведення офіційним Києвом нової „багатовекторної” зовнішньої політи-

ки після зміни 1994 р. влади в Україні зумовило суттєву втрату часу. За останні півтора десятиріччя держави Балтії зробили великий крок уперед, здійснивши своє геополітичне самовизначення. Тому балто-чорноморська доктрина знову перестала бути актуальною; натомість, нової ваги набула чорноморська доктрина Ю.І. Липи. Першим паростком її втілення в життя є, на нашу думку, економічна співпраця низки держав (фактично на чолі з Україною) в рамках ГУАМ.

Окреме місце в науковому доробку С.Л. Рудницького в галузі геополітики посідає визначення перспектив імовірних геополітичних відносин Галичини, що перед Генуезькою конференцією 1922 р. мала шанс стати самостійною державою (Східна Україна після двох невдалих Зимових походів Армії УНР уже тоді була повністю інтегрована в систему советських республік). Особливо цікавими є проведені С.Л. Рудницьким аналогії між Галичиною та Швейцарією, що проявляються в подібності природних умов (особливо рельєфу), етнічній строкатості населення, структурі господарства, а також у передбачуваному вченим майбутньому нейтралітеті Галицької України, що також мало б споріднити її із Швейцарією [3, 409-410]. Зрозуміло, що сьогодні, в умовах існування незалежної Української держави, мір-

кування про окрему геополітичну роль Галичини (як і будь-якого іншого регіону України) не можуть бути актуальними; проте, у 20-х рр. ХХ ст. такі думки не були позбавлені сенсу.

Не підлягає сумніву, що геополітичні ідеї С.Л. Рудницького, яке конкретне змістове наповнення не мала б кожна з них, були завжди тісно пов'язані зі становищем України як землі, віддавна населеної українським народом, та перспективами відродження її національної державності. Про це виразно свідчить участь ученого в теоретичній полеміці з опонентами – науковцями й політиками, які відсували на другий план національні прагнення українців на користь „універсалістичних устремлінь” [3, 273]. Саме С.Л. Рудницький започаткував просторовий вимір ідеології та практики українського націоналізму, що – як і сформульована вченим балто-чорноморська геополітична доктрина – викристалізувався на початку 20-х рр. ХХ ст. Сприяння відновленню Української держави через детальне опрацювання територіальних аспектів буття нації (включно з її відношенням щодо природних умов і ресурсів, взаєминами з іншими народами й державами тощо) було головним змістом наукової діяльності академіка С.Л. Рудницького – вченого-географа, громадянина, відданого патріота своєї Батьківщини.

Література

1. *Липа Ю.І. Призначення України.* – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.
2. *Народний Рух України: Документи і матеріали.* – К.: Ред.-вид. відділ Руху; Вид.-культурол. центр „Софія”, 1993. – 64 с.
3. *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І. Шаблія.* – Львів: Світ, 1994. – 416 с.

УДК 911.3

Любов Котик, Ірина Ванда, Ігор Раниця

СУЧАСНЕ ЗВУЧАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПОГЛЯДІВ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Опрацьовано наукову спадщину фундатора української суспільної географії С. Рудницького. Звернено увагу на формування соціально-географічної термінології; вплив природно-, історико- та політико-географічних факторів на становлення соціальних ознак українського народу; культуру як антропогеографічний критерій; культурні відмінності українських етнографічних земель; народну освіту та просвіту.

Lyubov Kotyk, Iryna Vanda, Ihor Rantsya. Up-Today Sounding of Social Geographical Ideas of Academic Stepan Rudnytsky. The scientific input of the founder of Ukrainian human geography Stepan Rudnytskyi had been studied. The attention to: social geographical terminology formation, influence of natural, historical- and political-geographical factors upon the social features of Ukrainian nation creation, culture as anthropogeographical criterion, cultural differences of Ukrainian ethnographical lands, and national education and enlighten is paid.

Актуальність дослідження. Із відродженням української державності в системі суспільно-географічних дисциплін активно почав розвиватися соціально-географічний напрямок, в якому працюють такі відомі українські вчені-географи, як А. Кузишин, О. Любіцева, Л. Немець, Я. Олійник, І. Ровенчак, Л. Шевчук та інші. Тематика їхніх досліджень багато в чому повторюється із напрямками досліджень, окресленими на початку ХХ ст. фундатором української суспільної географії Степаном Рудницьким. Мета статті: виділити соціально-географічні ідеї, викладені у доробку академіка С. Рудницького; оглянути їх з позицій сучасного змісту та тенденцій розвитку науки.

Результати дослідження. Соціально-географічні ідеї С. Рудницького умовно можна згрупувати у кілька напрямків: формування української соціально-географічної термінології, розгляд впливу природно-, історико- та політико-географічних факторів на формування і розвиток соціальних ознак українського народу, роздуми про культуру як антропогеографічний критерій, соціально-географічний огляд українських етнографічних земель, проблеми народної освіти та просвіти.

Соціально-географічна термінологія. Академік С. Рудницький вперше систематизував термінологічний апарат української географії [2]. Однак, антропогеографічні і соціально-географічні терміни займають у науковій мові географії за вченим другорядні місця: антропогеографічні терміни включено до розділу “Біологічна географія”; розділу присвячено 21 сторінка з 148; на сторінці вміщено 35–40 термінів, при

цьому антропогеографічних 8–25, найчастіше близько десяти; найбільше термінів наведено з географії населення та політичної географії. Такий розподіл уваги вченого зумовлений багатшим власним досвідом на той час природно-географічних студій; кращим розвитком мови гуманістичних наук [2, с. 1].

Соціально-географічні терміни, наведені д-ром С. Рудницьким [2, с. 129–150], можна згрупувати за напрямками: географія релігії (терміни релігієзнавства: назви окремих релігій, типів вірувань, а також терміни територіальної структури релігійної сфери); географія культури (терміни культурології та етнології, етногеографії); антропологічні та антропометричні терміни; терміни, суміжні із соціологією, що характеризують спосіб життя, соціальну структуру населення.

Наголос С. Рудницького на термінах та поняттях географії культури, релігії та етносів зумовлений тематикою тогочасного розвитку суспільних наук. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українські вчені (антрополог Федір Вовк, історик Володимир Антонович, соціологи Володимир Старосольський та Ольгред Бочковський) приділяли особливу увагу обґрунтуванню окремішності українців як нації.

Вчений опирається на понятійно-термінологічний апарат німецької географії [2, с. 2]. Формування ж сучасної української соціально-географічної термінології характеризується дещо відмінними тенденціями. В зарубіжній же науці географія релігії, культури, способу життя, поведінки розвивалися у 1950–70 рр. Українські науковці частіше запозичують терміни англо-американської

школи, які описують різні аспекти людської життєдіяльності, не обмежуючись трудовою. Тому зараз актуальними є питання розвитку суспільно-, особливо соціально-географічної термінології, тоді як фізико-географічна вже є усталеною.

Протягом 1908–1914 рр. С. Рудницький активно розробляє основи географії України в її етнічних межах, обґрунтовує необхідність розгляду України як окремої географічної одиниці [4, с. 3], визначає її межі, наголошує на потребі природно- та антропогеографічної характеристики території [4, с. 5].

Вплив географічних факторів. Степан Рудницький надавав великого значення питанню про взаємовідношення та взаємовпливи між суспільством та природою. Окремі його висловлювання навіть можна потрактувати у стилі географічного детермінізму. Даючи оцінку рельєфу академік зазначає, що його одноманітність з одного боку спрощувала комунікації, але з іншого – уніфікувала український соціум [3, с. 88]. Також вчений розглядає вплив чорноземних ґрунтів [6, с. 67], клімату [6, с. 97; 5, с. 40] на менталітет і спосіб життя українського народу; доводить, що домінування аграрної діяльності мало вирішальний вплив на соціальне життя українського народу.

Академік Рудницький відкидає думку про те, що українці – степовий народ, доводячи, що куди більший вплив на його формування мали ліси [3, с. 101]. Степові риси українці набували здійснюючи колонізацію на південь вздовж річок [3, с. 94], зазнаючи впливу кочових народів.

С. Рудницький наголошує на важливості географічного положення України з позиції географії культури [1, с. 8], деталізує його стосовно Азії [5, с. 17–18] та констатує, що татарські набіги гуртували розрізнені соціуми на території тогочасної України в одну націю, яка згодом взяла верх над кочовиками і зробила їхній життєвий простір своїм.

Географії культури С. Рудницький приділяє чимало уваги. Зокрема, розглядає вплив культури на планування сільської території [5, с. 70]; менталітет, спосіб управління та народне самоврядування українського народу [5, с. 72]; взаємоз'язок між релігією та соціальним життям [5, с. 74]. Вчений характеризує культурно-географічні

відмінності між окремими етнографічними та історичними складовими соціально-географічного простору України [5].

С. Рудницький звертає увагу на відмінності культури різних прошарків суспільства [7, с. 72–73], дає оцінку сусідніх культур та визначає культурні орієнтири подальшого розвитку українства. Наголошує на аристократизмі польської [7, с. 74] і зовнішності московської культур [7, с. 74] та маятниковому коливанні українського етносу між прихильністю до них [7, с. 74].

В той же час С. Рудницький не лише не заперечує, але й підтримує ідею впливу на розвиток української культури, в широкому її розумінні, провідних західноєвропейських народів. Залучення здобутків останніх чи то в економічній сфері, чи то в науковій або мистецькій лише сприятиме піднесенню українського етносу [7, с. 75]. Його виживання на протязі віків, на думку вченого, забезпечувала українська етнологічна культура, яка є самостійним історично-сформованим утворенням [7, с. 334] й повинна виступити орієнтиром сучасного розвитку українського етносу [7, с. 75]. Найкраще елементи даної культури проявляються в будівництві українських будівель, зразком яких є типова українська хата, кожен елемент якої є образним втіленням сегменту культури [7, с. 335].

Проблеми народної освіти та просвіти. Центральною соціально-географічною ідеєю напрацьовань академіка С. Рудницького є проблема недостатності освітнього рівня українців, або як про це пише вчений – “просвіти”. Відсутність останньої не сприяє швидкому економічному розвитку території та породжує процес стагнації й так слабого, мало механізованого й автоматизованого господарства українців [7, с. 53], зумовлює неконтрольований еміграційний процес, не сприяє згуртованості нації [7, с. 54]. Низький освітній рівень разом з відсутністю національної свідомості, на думку вченого, спричинює безвихідності українського розвитку [7, с. 274].

Соціально-географічний опис етнографічних земель України. Академік С. Рудницький здійснює характеристику окремих етнографічних районів України, як то Галичини, Боковини, Закарпаття, Холм-

щини, Підляшшя і Полісся, Бесарабії, Слобідської України, Донської України, Кавказької і Каспійської України та розвідку українських колоній в Євразії [7, с. 220–270]. При описі він робить акцент на визначення їх меж, часі заселення українцями, а також характеристиці людності, яка зараз проживає на цих землях.

В цій же праці вчений вперше в українському географічному світі торкається питання достовірності офіційної статистичної інформації про людність та розвиток етнографічних земель актуальність та болючість якого не зменшилася й до сьогодні [7, с. 223].

Висновки. У своїх дослідженнях Степан Рудницький послідовно застосовував комплексний географічний підхід, наголошуючи на визначальній ролі природно-географічних умов на формування антропоморфних, культурних, соціально-психологічних і господарських рис українців. Формування понятійно-

термінологічного апарату соціальної географії і надалі залишається актуальним для української науки. Терміни, наведені С. Рудницьким стосуються географії культури, релігії, способу життя, що й зараз є “точками росту” соціальної географії в Україні. Він вперше в українській суспільній географії звернув увагу на коливальний розвиток української культури у напрямку від московської до польської і навпаки та як альтернативу запропонував розвиток засад української етнологічної культури. Зазначив, що лише з подоланням освітнього відставання українців, поширення серед населення просвітницьких тенденцій можна буде гідно конкурувати з народами Західної Європи. Звернув увагу на опис українських колоній в Євразії, а також піддав критиці недостовірну офіційну статистику про людність українців та їх соціально-економічний розвиток на етнографічних землях, які перебувають в складі інших держав.

Література

1. Рудницький С. *Коротка географія України. Фізична географія.* – Київ: Київська друк. спілка, 1910. – 152 с.
2. Рудницький С. *Начерк географічної термінології // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ.* – Том XII. – Львів, 1908.
3. Рудницький С. *Основи землезнання України.* – Друга книга. *Антропотогеографія України.* – Ужгород: Друкарня ОО. Василян, 1926 – 204 с.
4. Рудницький С. *Проблеми географії України (I випуск) // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ.* – Том XVIII - XIX. – Львів, 1919. – С. 1–85.
5. Рудницький С. *Україна – наш рідний край.* – 2-ге вид. – Львів: Фонд “Учітєся, брати мої”, 1921. – 128 с.
6. Рудницький С. *Українська справа зі становища політичної географії.* – Берлін: Українське слово, 1923. – 288 с.
7. Рудницький С.Л. *Чому ми хочемо самостійної України / Упоряд., передмова О.І. Шаблія.* – Львів: Світ, 1994. – 416 с.

ВНЕСОК С. РУДНИЦЬКОГО У РОЗВИТОК ГЕОКУЛЬТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядаються питання розвитку геокультурних досліджень за часи С.Рудницького та його внесок в становлення цього напрямку в Україні, сучасні проблеми географії культури.

Olha Lyubitseva. A contribution of S. Rudnitsky in development of the geocultural exploration. *The questions of development of the geocultural exploration in times of S. Rudnitsky and his payment in becoming of this direction in Ukraine, modern problems of geography of culture were examined.*

Постановка проблеми полягає в актуальності геокультурних досліджень, яка дедалі більше постає в часи незалежності країни. Тому вбачаються дві основні причини: 1) наукова або внутрішня логіка розвитку наукового знання; 2) практична, обумовлена глобалізацією, з розвитком якої відбуваються швидкі зміни в суспільному житті і в культурі зокрема під тиском загальносвітових тенденцій.

Аналіз публікацій свідчить про постійну увагу до цих питань в географічних дослідженнях, зокрема за кордоном. Геокультурні дослідження в світі координуються в межах діяльності Міжнародного географічного конгресу, в складі якого майже постійно діє комісія з географії культури та релігії. В Україні два основні центри, де географія культури розвивається як наукова та освітня дисципліна – Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Львівський національний університет імені Івана Франка.

Коло питань, які сьогодні розглядає географія культури, стосуються формування теоретичних засад та методологічних принципів, методики дослідження, проведення регіональних досліджень та історичних розвідок. Саме останньому питанню й присвячена дана публікація, а саме внеску С.Рудницького в розвиток української географії культури.

Виклад основного матеріалу. Географія культури або культурна географія (так назва дослівно перекладалась з німецької) зародилась в середині XIX ст. як галузь географічних знань, яка вивчає культурні відміни населення як результат адаптації людини до довкілля. Саме традиційна культура й відбиває в своїх елементах та культурних ком-

плексах результат тривалої адаптації певного етносу до умов певного довкілля. Цим питанням були присвячені роботи німецького географа Ф.Ратцеля, французького географа Відаль де ла Блаша, американського географа К.Зауера, російських географів Д.М.Анучина, В.П.Семенова-Тян-Шанського, написані ними наприкінці XIX – початку XX ст.

Саме в цих традиціях європейської наукової географічної школи формувався С.Рудницький. Тому абсолютно логічною є його увага до географії культури як до однієї з основних географічних дисциплін. В роботі «Нинішня географія», написаній у 1905 р., С.Рудницький подає класифікацію географії, яку визначає як землезнання, і вводить до її структури в складі антропогеографії «історичну або культурну географію». В самій назві підкреслюється нерозривність історичного процесу і формування культури населення, відображення в культурі населення тривалого процесу освоєння довкілля. Історичну географію С.Рудницький розумів як історію формування природно-антропогенного комплексу певної території в процесі розвитку людства, зміну станів цього комплексу, де культурі населення відводилась роль індикатора зміни станів. Саме тому ці дві нині різні дисципліни поєднані ним в одну. В цьому поєднанні він вбачав єдність завдання: дослідити просторово-часові зміни в природокористуванні.

В антропогеографію С.Рудницький включив всі аспекти дослідження людини – демосоціальні характеристики, економічне й політичне життя, культуру як основну з відмін, що має яскраво виражений регіональний характер. Географія культури

С.Рудницьким виділена окремо, бо він тим самим підкреслював важливість культурних ознак людини, людських спільнот у вирішенні інших питань, зокрема, питань політичних та економічних.

Таким чином, вводячи в класифікацію географічної науки «культурну або історичну географію» поруч з тими дисциплінами як географія людини, економічна, політична географія, С.Рудницький підкреслював важливість культурних ознак населення в комплексних географічних дослідженнях, а з іншого, вказував самою назвою на необхідність розглядати питання формування людської культури не тільки в історичному контексті, а й в процесі постійної адаптації людини до змінних умов довкілля.

Саме такі аспекти геокультурних досліджень в подальшому були розвинуті в європейській та американській наукових школах і, нажаль, практично згорнуті в часи радянські. Однак важливість дослідження культурних відмін як однієї з ключових характеристик населення, попри фактичну відсутність спеціальних досліджень, знайшла відображення на класифікаційних схемах географічної науки, в різний час запропонованих видатними радянськими науковцями. Зокрема, Ю.Г.Саушкіним (1976 р.),

О.І.Чистобаєвим, М.Д.Шаригіним (1990 р.) в складі соціально-економічної географії, Б.Н.Семевським в складі політичної географії (1981 р.), В.Я.Ромом в складі географії населення (1986 р.), М.Д.Пістуном в складі аналітичних дисциплін як окрема галузева наука. Таким чином, в радянські часи географія культури знайшла своє місце в структурі географічного знання як складова суспільної географії, оскільки в історичній географії роль людини, її вплив на зміни довкілля розглядались як зовнішні чинники і культурі не приділялась необхідна увага. Водночас, в зарубіжній науці географія культури розглядається як міждисциплінарний напрямок досліджень, місце якого – на порубіжжі суспільної та природничої географії.

Висновок. С.Рудницький, сформований європейськими традиціями географічної науки, розробляючи класифікаційну схему географії, надавав «культурній або історичній географії» непересічного значення однієї з основних наук, які вивчають людину, характеризують її та її відношення до довкілля. В розуміння «культурної географії» він вкладав географічні аспекти дослідження взаємовпливів людини та природи в процесі історичного розвитку.

Література

1. Любіцева О.О. Стан геокультурних досліджень в Україні./ Вісник Київськ.ун-ту.Серія Географія.-К.,ВЦ"Київський університет",1999,вип.45,с.16-18
2. Любіцева О.О. Географія культури: питання відродження й становлення./ Географічна наука і освіта в Україні. Тези доп. II Міжнародн.науково-практичн. Конф. (Київ, 26-27 березня 2003р.).-К.: ВГЛ "Обрії", 2003, сс.281-282

УДК 378.124: 911

Олександра Вісьтак

АКАДЕМІК СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО ШКОЛА ПРО ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

У статті розкрито підходи представників наукової школи академіка С. Рудницького, а також деяких істориків (М. Грушевського, С. Томашівського та ін.) до розуміння географічного, в т.ч. політико-географічного і геополітичного положення України у першій половині ХХ ст. Розглянуто вплив положення на вироблення національних геополітичних і геостратегічних доктрин.

Oleksandra Vis'tak. Academician Stepan Rudnyts'kyi and His School about Geographical Position of Ukraine. *Approaches of representatives of Academician Stepan Rudnyts'kyi's scientific school and some historians (M. Hrushevs'kyi, S. Tomashivs'kyi) on definition of geographical, etc. political geographical and geopolitical position of Ukraine in the 1st half of the 20th century have been considered. Influence of position on forming national geopolitical and geostrategical doctrines has been show.*

Актуальність дослідження. Для України як держави важливе значення мав і має географічний простір, в якому відбувається політичне, соціальне, економічне та духовне життя її народу. Тому С. Рудницький і представники його наукової школи працювали над проблемами просторових відношень території нашої держави (спочатку – як української національної території).

У наш час, коли Україна стала незалежною державою, утверджує своє місце в силовому полі європейських, євразійських і навіть трансатлантичних відносин, вивчення політико-географічних поглядів наших попередників, особливо школи Степана Рудницького надзвичайно актуальним.

Вивченість проблеми. У 10-30-ті роки з'явилася багато праць, в яких порушувалися питання обґрунтування політико-географічного і геополітичного положення України, цілісності і окремішності національної території українського народу. Це передусім праці самого С. Рудницького: "Проблеми географії України" (Львів, 1919), "До основ українського націоналізму" (Відень, 1920-1921), "Дотеперешні втрати української території" (Відень, 1920), "Територія й населення України" (Відень, 1922), "Основи землезнання України" (Прага, 1923), "Українська справа зі становища політичної географії" (Берлін, 1923), "Огляд національної території України" (Берлін, 1923), "Основи землезнання України. Кн.2. Антропогеографія України" (Ужгород, 1926) та інші; В.Гериновича "Україна, яко географічна одиниця" (Кам'янець-на-Поділлі, 1921), "Ім'я Украї-

ни", "Границі України" (Кам'янець-на-Поділлі, 1921), І.Крип'якевича "Україна. Назва" (Львів, 1935), "Відвічна вісь України" (Львів, 1939), С.Томашівського "Схід і Захід. Історично-політичний нарис" (Львів, 1926), В.Кучабського "Геополітика", "Зміни поглядів на політику як науку" (Львів, 1925), В.Садовського "Північно-Західна Україна в світлі статистики" (Львів, 1924), "Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року" (Львів, 1927), "Нарис економіки українських земель" (Подєбради, 1935), Ю. Липи "Українська раса" (Варшава, 1937), "Призначення України" (Львів, 1938), "Чорноморська доктрина" (Варшава, 1940), "Розподіл Росії" (Варшава, 1941), Л.Биковського "Великодержавні проблеми України (Київ, 1942), В.Кубійовича "Українська людність в Польщі в світлі перепису з дня 9.XII.1931р." (Львів, 1933), "Українська національна територія" (Львів, 1934), "Джерела до статистики людности українських земель" (Варшава, 1934), "Територія і людність українських земель" (Варшава, 1934, Львів, 1935), "Географія українських та сумежних земель" (Львів, 1935, Львів-Краків, 1943) та ін. Таким чином вже маємо великий пласт дослідження з даної проблеми. Але у період 40-х – 80-х років ХХ ст. Цей пласт помітно потоншав.

Основний текст. Поява багатьох праць, які висвітлювали названі аспекти, завдячувала насамперед історико-політичній ситуації, що склалася у першій третині ХХ ст. В період визвольних змагань і навіть після поразки вчені ставили перед собою завдання

науково, тобто етно-, культурно-, історико-, економіко-, політико-географічно обґрунтувати створення самостійної української держави. Центральною проблемою була *проблема національної території* і проживання на ній окремої нації – *українців*. Одним із аспектів цвіт території було її геополітичне положення в реаліях першої половини ХХ ст.

Першим завданням було доказати природно, етно-, історико-, політико-географічну *окремішність* України. Другим – розкрити *географічне зокрема геополітичне* розташування України у європейському, євразійському і навіть світовому просторі. Зрозуміло, що цю функцію виконували не лише антропогеографи, але й фізикогеографи, економісти, історики та ін. Проте роль школи С. Рудницького географії була досить помітною.

Перша проблема полягала у обґрунтуванні України, як *фізико-географічної та антропогеографічної* одиниці у європейському контексті. Особливу увагу на це звернули С.Рудницький, його учні і колеги М.Дольницький, В.Гериневич, С.Томашівський.

Вчені показали, що *Україна, як самостійна географічна одиниця, лежить у південно-східній частині Європи*. Але навколо цієї проблеми велися дискусії. Чи насправді Україна належить до Сходу чи Заходу Європи. Такий аналіз здійснювався шляхом оцінки багатьох аспектів.

1) *Географічний аспект*. Існувало декілька умовних поділів Європи: а) математичний – Європу з заходу на схід ділими на дві або три частини. “В першому разі Західна Європа сягатиме поза Львів, приблизно до лінії річки Золотої Липи, все даліше від нього належатиме до Східної Європи. Ця межа сходиться досить докладно з т.зв. Головним європейським володілом, який у нас відмежовує чорноморський водний басейн”[12]. За таким поділом Закарпаття належить до Західної Європи, Галичина утворює широку перехідну смугу між Заходом і Сходом континенту, а решта України відходить до Східної Європи; б) довжинний (довготний. – О.В.) поділ Європи на три частини – Західну, Східну і Середню. При такому поділі крім географічних аспектів,

враховувалися і соціально-культурні. Україна відноситься до Середньої Європи, хоча Східно-Європейська низовина, яка є басейнами рік Дніпра, Волги, Десни, входить одночасно до Східної і Середньої Європи. Таким чином, стверджуємо, що більшість території українських етнічних земель належить Східній Європі, а західні її землі належить Західній. “Одним словом, сучасна (мали на увазі етнічну. – О.В.) Україна має характер перехідної географічної території від Заходу до Сходу, з перевагою цього останнього”[12];

2) *етнологічний аспект* (антропологічна окремішність). Істориками було доведено, що процес творення українського народу “поступав, як усюди в Європі, від Заходу до Сходу”[12];

3) *історичний аспект* (процес творення української нації, політична доля);

4) *культурний аспект* (українці ще з Х ст. мають свою християнську релігію і письменство);

5) *політичний аспект* (України має давні державні традиції, які не могли бути знищені займанцями).

Цікавий поділ Східної Європи був запропонований С.Рудницьким. Цей поділ передбачає існування шістьох природних країв: Біломорщини, Балтії, Московщини, Уралії, Каспійщини, України.

На думку С.Рудницького, Україна знаходиться у південно-західній частині Східно-Європейської платформи і обмежена гірськими ланцюгами альпійської геосинклінальної області: Українські Карпати, Кримські та Кавказькі гори. “Україна є самотнім із країв Східної Європи, який заключає в собі частини південноєвропейської полоси фалдових (складчастих. –О.В.) верховин. Природна область України обіймає собою в цілості чи в часті Східні Карпати, Кримські Яйлу й Кавказ. Важні й характеристичні землі України лежать у цих верховинах. Уже ця обставина, зменшуючи східноєвропейську одноманітність краю, дає Україні самостійне й окремішне становище серед інших країв Східної Європи”[7].

Виразну окремішність, за С. Рудницьким, творять гідрографічна сітка та клімат України. “Клімат України творить виразний перехід, з одного боку (на межах Польщі), в

середньоевропейський клімат, а з другого (на межах Московщини) – в східноєвропейський континентальний клімат. Крім цього, дуже різкий є теж перехід українського клімату в каспійсько-аральський пустинний (посушливий) клімат, а на півдні в середземноморський”, – писав учений.

Всі ці особливості давали аргументи для твердження, що *Україна є окремою фізико-географічною одиницею*.

Другим завданням було обґрунтувати Україна як антропогеографічну окремішню одиницю. До основних відносяться: такі аспекти населення: етногенез українців, їх розміщення, густота, форми матеріальної (господарство, промисел, торгівля, транспорт, селища і т.д.) і духовної культури (державна, віра, мова, мистецтво, наука і ін.). Всі вони тісно пов'язані між собою із “землею як цілістю, на якій живе ціле людство, згідно з краєм, у якій поселилася дана частина людства”[7]. Тобто вплив природно-географічної окремішності України вважалося вченими важливими у формуванні етнічної окремішності українців. Це дуже повно розкрив С.Рудницький у книзі “До основ українського націоналізму” (1923).

Він зокрема довів, що українці є антропогеографічною окремішністю і показав, що українці – автохтонна нація. Україна так часто втрачала свою державність і не завжди можна було говорити про державну територію. С.Рудницький писав: «далеко тривкіші від держав і їхніх границь є раси і народи»[8]. Зазначимо, що після втрати державності у XVIII ст., український народ не пропав, а навпаки “український нарід став українським народом, його етнографічні границі стали без порівняння тривкішими як політичні границі його держави. Вони мало подались, ба навіть розширились”[8]. Українська нація має свою автохтонну територію у Східній Європі, свої етнографічні, політичні, економічні, культурні особливості. І це “дають нам повну основу вважати Україну, себто землю суцільнозаселену українським народом, окремою *антропогеографічною одиницею, яка має свій самостійний і окремішний антропогеографічний тип*”[8].

Важливим було обґрунтування політико-географічного положення України. В цьому

обґрунтуванні брала участь в першу чергу політична географія як складова антропогеографії. Основоположниками цієї науки, як відомо є німецький географ Фрідріх Ратцель (“Політична географія”, 1897р.), його учень Рудольф Челлен (“Держава як форма існування”, “Нарис системи політики”, “Великі держави і світова криза”, “Сучасні великі держави” та ін.), Галфорд Маккіндер “Географічна вісь історії”, “Демократичні ідеали і реальність”). В Україні основи її заклав С. Рудницький. Політична географія, писав він, “займається дослідом і представленням взаємин поміж державним життям людства та Землею”[9]. Спорідненою наукою була геополітика. Розмежування між цими науками на цей період майже не існувало. На українських вчених великий вплив мала західноєвропейська, зокрема німецька політико-географічна школа. Вона вперше привернула політиків до науки географії, зацікавила їх географічними основами політичного і економічного розвитку держави. Їх завдання полягало:

по-перше, з'ясувати географічне положення держави і її місце в існуючому світі серед інших держав, проаналізувати вплив історичних факторів на це положення і визначити характерні риси. Велике значення політична географія приділяє державам-сусідам, державам, з якими підтримує економічні, політичні, культурні та інші зв'язки, впливу країн-гігантів і високорозвинених країн, місцю країни у регіональних і світових конфліктах. Її участь у різних міжнародних організаціях. Р.Челлен вважав, що потрібно ввести нову дисципліну, як частину геополітики і назвав її “топополітикою”;

по-друге, визначити “географічну постань держави” [1]. Цей розділ назвали “морфополітикою”, яка визначає насамперед державні границі, прикордонні території, величину держави, комунікаційне сполучення;

по-третє, нова дисципліна “фізіополітика” мала з'ясувати природні, економічні, культурні умови розвитку. Крім цього кожен геополітик повинен знати особливості фізико-географічної, геологічної будови, клімату, гідрографії, рослинного і тваринного світу.

У міжвоєнний період існували різні геополітичні концепції: державності України (М.Грушевський, С.Рудницький, В. Липинський, С.Томашівський, В. Кучабський, С.Шелухін, Ю.Липа, Д.Донцов та ін.) і “веллепростірного господарства” Р.Димінський, А.Синявський, В.Кубійович та ін.).

Основні концепції державності України полягали у наукових “обґрунтуваннях історико-географічного статусу української нації, її давність, автохтонність і окремішність; розкрити її державність, наявність державотворчих традицій, обґрунтування державної території” [1].

Формування нової держави України залежало від її фізико- та політико-географічного положення. Положення України щодо Чорного моря (існувало дві геополітичні доктрини: балтійсько-чорноморська – С.Рудницький, чорноморська – Ю.Липа та Л.Биковський), щодо Західної Європи (Д.Дорошенко, С.Томашівський, В.Кубійович), Росії, Близького Сходу.

З’ясуємо, як розглядали галицькі вчені політико-географічне положення України того часу.

Політико-географічне положення країни – це її просторове відношення до інших держав, особливо сусідів першого і другого порядків, військових блоків, зон миру і нейтралітету, вогнищ війни, потенційних союзників і противників тощо, а геополітичне положення – це відношення країни до природних об’єктів, що мають вплив на зародження та розвиток держави, її політичне життя і т.д. Але часто вчені, особливо у 20-30-х роках цих понять не розрізняли.

Політико-географічне положення України “має властивість історичності”, тобто змінюється в часі, в залежності від державно-політичного устрою країни, особливостей її близьких і далеких сусідів тощо. Розрізняють глобальне, регіональне, сусідське політико-географічне положення.

С.Рудницький, В.Кубійович та ін. вчені вважали, що головною особливістю географічного положення України загалом є її межовість, тобто розташування на великих культурних, етнічних і природно-географічних пограниччях. С.Рудницький писав, що “Україна є межовою країною Ев-

ропи, лежить на переході до Азії, й до її степово-пустинної частини, лежить на окраїнах Середземного моря, лежить на пограниччі лісів і степів”[8]. Розташована вона між трьома гірськими системами: Карпати, Кавказькими і Кримськими горами і лежить над Чорним морем. “Географічне положення приносить Україні таке, що її, мимо її приналежності до Східної Європи треба вважати одним із середземноморських країв, саме тим, що найбільш на схід висунені. Від інших середземноморських країв Європи різниться Україна тим, що її від півночі не відмежовують високі верховини. Україна творить північне запілля Чорного моря”[10], писав С.Рудницький у 1920 р.

“Географічне положення поклато на Україну на найдавший південний схід Європи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) з Передньою Азією. Сполука з областю Середземного моря є теж посередня (через Чорне море) та легка. Крім цього, межує Україна на південному заході безпосередньо з балканськими землями (через Румунію), На заході граничить Україна з середньою Європою (з Угорщиною, Чехо-Словаччиною, Польщею), на півночі – з Білою Русею й Московщиною, на сході – з московською колоніяльною землею донських козаків, з Каспійським степом і морем”[3]. Таке географічне положення України ще й “на перехресті великих шляхів, які проходили через її територію, приносило їй не раз багато користи, але ще більше лиха”, – писав В.Кубійович[1].

Географи, історики та культурологи вказували, що Україна розміщена в північній півкулі, на материкі Євразії, за своїм географічним положенням належить до Східної Європи. Але одночасно її вважали однією з країн, яка належить до Середземномор’я. Ця риса розглядалася як передумова, що дає Україні великі можливості зв’язків з цілом світом. Середземне море створює можливість виходу у світовий океан (Атлантичний, Тихий, Індійський, Північно-Льодовитий), щоб налагодити зв’язки із країнами різних частин світу (Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії), особливо із країнами Близького Сходу (Туреччина, Іран, Ірак, Сирії іт ін.), Північної Африки (Єгипет,

Лівія, Алжир, Марокко), з Балканськими і Середземноморськими країнами (Італія, Іспанія, Франція, Греція, Болгарія та ін.), з кавказькими народами (Грузія, Вірменія, Азербайджан та ін.). Другою важливою передумовою вигідності політико-географічного положення є те, що в Україні “тубільне (автохтонне) населення нашої землі налічує яких 4 тисячі літ безперервного на ній існування (щонайменше від новокам’яної доби – т.зв. неоліту). Таке є мірило культури нашої Батьківщини”, – відзначив Є.Маланюк [6].

Третя передумова, полягала в тому, що Україна знаходиться поблизу антропологічного центру світу – стику Європи, Азії і Африки – наголошував С.Рудницький.

Найбільш загальною рисою регіонального політико-географічного положення України, як відзначали галицькі антропогеографи є її перебування у системі країн євразійського континенту та їх субрегіональних поєднань – політичних та економічних. Особливо розкривалося геопросторове відношення України до великих держав Європи – Німеччини, Франції, Великобританії. С.Рудницький вперше поставив питання про глобальне політико-географічне положення України.

У міжвоєнний період в Європі існувала досить напружена політична ситуація. Закінчилася I світова війна, розруха, а в кінці 20-х – напочатку 30-х років додалася ще велика економічна криза. Для України це був один з найгірших часів: невдачі визвольних змагань, поділ етнічних земель між чотирма державами. Україна попала в зони політичних інтересів двох жорстких імперіалістичних режимів – націонал-соціалістичного (Третій рейх) і комуністичного (комуністична Росія)”. Територія України знаходилася на перетині геополітичних осей: Захід – Схід (Західна Європа – Росія) і Північ – Південь (Росія – Середземномор’я чи Близький Схід).

Вчені відзначили, що у політико-географічному положенні велике значення має знаходження України на перетині важливих транспортних і економічних магістралей. Використання таких важливих торговельних шляхів могло принести велику вигоду для неї як самостійної держави. На-

приклад, В.Герінович вважав, що коли експортувати європейські товари через Україну, то шлях буде набагато коротший: “до Персії для Варшави на 4300, для Берліна – на 6600, для Штокгольма – на 7500, для Християнії – на 7000, для Копенгаги – на 9000, а для Відня на 700 кілометрів. До Індії укорочення дороги через Україну вносять для Варшави на 4300, для Берліну – 8300, для Штокгольма – 9500, для Християнії – 8300, для Копенгаги – 9300, а для Відня на 2100 км” [2].

Найважливім серед різних видів політико-географічного положення слід вважати сусідське і вчені звертали на це особливу увагу. Україна межувала або точніше була поділена між Росією, Польщею, Чехо-Словаччиною, Румунією; морські кордони були із Болгарією, Туреччиною, Грузією, одночасно Росія і Румунія були і морськими сусідами.

С.Рудницький, В.Кубійович та інші вважали, що найголовніше у сусідському положенні України є її взаємовідносини з Росією, які мають давню історію. Росія домінувала у таких стосунках з кінця XVIII ст. Більша частина України була під владою Росії, а потім радянської держави. Панування над Україною створювало їй вигідне економічне і політичне становище у Європі, зокрема Східній. Російська, а пізніше і радянська політика характеризувалася великодержавністю. Вона перетворювала центрально-європейське положення України у провінційне, східно-європейське.

Особливе значення для України були і сусідські відносини з Польщею. Вчені відзначали, що поляки в ставленні до українців вважали себе панівною нацією, особливо у 20–30- роках XX ст, коли вся Західна Україна і, зокрема Галичина були під їх владою. С.Рудницький підкреслював, що це було важливим чинником майбутнього поділу Речі Посполитої між більшовицькою Росією і Німеччиною.

Такими ж геополітичними відносинами були із Чехо-Словаччиною та Румунією. Під їхньою владою знаходилась автохтонні землі України: Карпатська Україна (під Чехо-Словаччиною), Буковина, Бессарабія (під Румунією). Хоч принцип самовизначення націй дістав загальне визнання, але не був

реалізований стосовно українців. Українці стали об'єктом дискримінації у цих державах, проти них провадили асиміляційну політику.

Україна і Туреччина – історичні сусіди. Їх геополітичні стосунки не завжди були добрими. Але Туреччина була одна із перших держав, яка прихильно поставилася до молодій Українській державі (1917-1920 рр.). При умові розвитку української самостійності ці стосунки мали значні перспективи.

Виходячи з політико-географічного положення України у 20-30 х роках ХХ ст., остаточно сформувалися її геополітичні доктрини: східна (промосковська), західна, південна (північно-південна).

Промосковська (східна) доктрина була історично зорієнтована спочатку на царську, а потім на більшовицьку Росію. Вона не передбачала повної самостійності України, як держави. Україна мала бути частиною Російської імперії, чи “демократичної Росії” в кращому випадку, її федеративною частиною. Прихильником цієї доктрини був Михайло Грушевський до 22 січня 1918 р. Після цього жоден національно свідомий вчений не підтримував цієї доктрини [11].

Західна – ця доктрина отримала підтримку на початку ХХ ст. Великий вплив на її формування мали і праці великого вченого-історика, академіка Михайла Грушевського. Крім нього прихильниками цієї доктрини були історики Дмитро Дорошенко та Степан Томашівський, географ Володимир Кубійович та ін.

Визначальні наукові положення Михайла Грушевського, які мали вплив на формування цієї доктрини такі:

1) “початкова головна геополітична вісь України східна (хозарська), з часом (Х ст.) її замінила південна (візантійська), потім (ХІІ-ХІІІ)ст.), – західна (європейська) [13].

2) Україна географічно повернута на південь, а культурно орієнтована на захід.

Крім того вчений за допомогою історико-географічних аргументів обґрунтував національну територію України, а особливо північний та південно-західний кордон і показав “відрубність” України від свого північно-східного сусіда.

Північно-південна або *балтійсько-чорноморська* доктрина. Її фундатором вважається Степан Рудницький (початок 20-х років). Для виникнення такої доктрини об'єктивно існували важливі особливості:

а) створення на руїнах Російської та Австро-Угорської імперій ряду молодих незалежних держав: Фінляндії, Чехо-Словаччини, Угорщини та України. Щоб забезпечити свій захист від російського імперіалізму ці держави мали б утворити “балтійсько-понтійську федерацію”. Центром такої федерації мала бути Україна.;

б) Україна мала вихід як на Чорне море безпосередньо, так на Балтійське – через Литву.

Тепер ідеї цієї доктрини набирають сучасного змісту.

Південна (чорноморська доктрина), ідеологом якої був Ю.Липа. Передумовою створення доктрини було приналежність України до Чорноморського простору. Учений писав “Чорне море мусить належати до чорноморських народів. Для них воно є центр лучби (сполучення – *О.В.*), осередок їх розселення й їх суспільно-державних стремлень. Чорне море – це економічно й духове опертя для чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну та духовну єдність”[4]. Ю.Липа акцентує увагу на те, що Україна повинна претендувати на першість “лише з огляду на земні багатства, кількість і швидкий ріст людности. В цих словах є зміст чорноморської доктрини, призначеної для послуг українській закордонній політиці”[4]. В цій доктрині “чорноморський простір утворює цілісність. Його можна порівняти з фортецею, внутрішню єдність якої формує площа Чорного моря. Від цієї фортеці ідуть шляхи – ріки вглиб фортеці. Високі мури вона має на південному сході – це західні береги Каспію із Закавказзям і Дагестаном. Далі на північний схід ідуть “мури” Калмицько-Саратовських пустель і напівпустель та русло Волги; на півночі – болотисті пуші витоків Дону і Дніпра з їх притоками; захід і південь – оборонні вали Карпат, Балкан і Малоазійського (Анатолійського) гірських масивів»[4]. Ріки тут відіграють особливу роль «вони об'єднують населення і його оселі як

найважливіші засоби комунікації... Річкова мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії»[5]. Чорноморська спільнота має свої культурні, державні, політичні традиції.

Висновки:

У 20-30-і роки ХХ ст., тобто у міжвоєнний період політична карта Європи була сформована на основі Версальських угод. На ній Україна як самостійна одиниця не існувала. Це спонукало українських вчених Галичини і особливо географів прикласти максимум зусиль, щоб науково обгрунтувати необхідність та історичну і географічну зумовленість виникнення і розвитку саме такої держави. В політико-географічному і геополітичному відношенні ними було обгрунтовано такі положення:

а) Україна являє собою окреме утворення у фізико-, етно- політико- та історико- географічному відношенні;

б) це утворення є цілісним, незважаючи на штучно створені державні кордони країн-займанців. Цілісність зумовлена передусім єдністю природного середовища і єдиним процесом населення території україн-

ським етносом, який сформувався окрему, відмінну від сусідів- слов'ян (поляків, росіян та білорусів) націю;

в) Україна має специфічне у Європі і Євразії політико-географічне і геополітичне положення. Головним у цьому положенні є сусідське – стосовно Росії (Радянського Союзу) і Польщі (Речі Посполитої). Вчені, особливо С.Рудницький, розкрили регіональне (загальноєвропейське і євроазійське) і навіть глобальне положення України. Це стосується, зокрема, просторового відношення до великодержав – Німеччини, Великобританії, Франції, США;

г) крім положення стосовно Росії і Польщі та великодержав Європи і Америки, вчені підкреслювали приморське положення (положення над Чорним морем, особливо у працях Л.Биковського та Ю.Липи) та значення у цьому контексті Кримського півострова (О.Степанів);

д) в цей період були остаточно сформовані українські геополітичні доктрини. Найвідомішим серед них були Чорноморсько-Балтійська (С.Рудницький) та Чорноморська (Ю.Липа).

Література

1. Географія українських і сумежних земель. Т.1. Загальна географія / За ред. В.Кубійовича. - Львів.: Укр. вид. ін-тут, 1938. – 512 с.
2. Геринович В. Нарис економічної географії України. Частина географічна. Кам'янець на Поліллі. 1920. - 188 с.
3. Дольницький М. Фізична географія України. - Подєбради, 1933-1934. – 123 с.
4. Липа Ю. Чорноморська доктрина. - Варшава, 1940. – 170 с.
5. Липа Ю. Призначення України. - Львів. 1938. – 305 с.
6. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. - Київ: Оберіг, 1992. – 88 с.
7. Рудницький С.Л. Основи землезнання України. – Львів, 1924. - Кн.1. – 139 с.
8. Рудницький С. Основи землезнання України. Антропологія. - Ужгород, 1926.- Кн.2. – 204 с.
9. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України – Львів: Світ, 1994. – 413 с.
10. Рудницький С. Проблеми географії України // Зб. математ.-природотис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1919. - Т.18-19. – С.1-90.
11. Соціально-економічна географія України / за ред. проф. Шаблія О.І. –Львів: Світ, 2000 – 679 с.
12. Томашівський С. Схід і Захід. Історико-політичний нарис // Політика. – Львів, 1926. - Ч.5.1. - С.6-16.
13. Шаблій О. Геополітичні погляди М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м.Львів, 26-28 жовтня 1994). – Львів: Світ, 1998. - С.327.

З історії географічних досліджень в Україні

Микола Пістун

ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АН УКРАЇНИ

Проведено історичний аналіз розвитку суспільно-географічних досліджень в АН України та в Інституті географії. Визначено чинники формування Київського вузла суспільно-географічної діяльності. Проаналізовано науковий доробок провідних вчених у галузі суспільної географії.

Mykola Pistun. Organization and development of socio-geographic research in Ukraine Academy of Science.
The historical analysis of socio-geographic research development in Ukraine Academy of Science and in Geography Institute is conducted. The forming factors to Kyiv socio-geographic activity center are determined. The scientific work of leading researchers in social geography is analyzed.

Напередодні 90-річчя від заснування в Україні власної АН, корисно простежити процес організації і розвитку в ній суспільно-географічних досліджень, які разом з вузівськими нині утворюють Київський вузол науково-навчальної діяльності. Він характеризується рядом особливостей: є єдиним в Україні за чисельністю зайнятих працівників і обсягом виконуваної роботи, в структурі якої наукова функція є провідною; є “ядром” Столичного макрорегіону. Нині до його складу входять провідні спеціалізовані установи НАНУ (Інститут географії, Рада з вивчення продуктивних сил (РПС), ряд суміжних науково-дослідних установ та кафедри економічної та соціальної географії, декількох національних університетів).

Станом на 1 січня 2006 р. Київський вузол налічував 28 % (146 осіб) вищої кваліфікації всіх суспільних географів України, що мають базову суспільно-географічну освіту, в тому числі понад 30 докторів і 55 кандидатів географічних, економічних та педагогічних наук. У структурі фахівців вищої кваліфікації переважають штатні науковці (53 %), решту складають педагоги вищої школи.

Головним чинником формування і розвитку Київського вузла СГД є історико-географічний: наявність древніх міст – Києва, Вишгорода і Переяслава – відомих культурних, наукових і релігійних центрів. Київ

завдяки вигідності географічного положення, став багатofункціональним столичним центром, ядром однойменної міської і господарської агломерації, “фокусом” державотворення і загальнодержавного управління, світовим центром освіти і науки.

Що стосується суспільно-географічних знань, то вони теж зосереджувались в Києві і черпались спочатку з літописів і перекладів античних і західноєвропейських книг (“космографій”) та рукописних карт. За часів козацької держави (XV – XVI ст.) тут засновувались братські і світські школи, працювали друкарні. Сюди після закриття Острозької і Замойської академій на заході України, перейшли їх професори до Києво-Могилянської академії, були складені описи міста іноземцями, що відвідали Київ.

У XVII – XVIII ст., коли в Україні розпочався розвиток капіталістичних відносин, власної освіти і науки, були створені в Києві і Переяславі колегіуми, Києво-Могилянська колегія в 1701 р., була перетворена на академію, в якій географія викладалася окремою дисципліною. Зміст і структура цієї дисципліни базувались на “Космографії” німецького вченого С. Мюнстера, що була перекладена козацьким літописцем С. Величком. Економіко-географічну інформацію на той час давали переписні книги міст і повітів, описи козацьких полків, реєстри, анкетні обстеження Гетьманщини, детальні

топографічні описи з картами намісництв та межування земель.

У XIX ст. принципове значення для Києва і всієї території нинішнього Столичного макрорегіону мало утворення у 1834 р. університету св. Володимира. Тут першим викладачем географії України був відомий історик В. Б. Антонович, який викладав цю дисципліну економістам, історикам та філософам. Ґрунтовні етнографо-економіко-географічні дослідження тут були започатковані Комісією для опису губерній Київської навчальної округи (1851-1864 рр.) і здійснені за програмою Д. П. Журавського. Комісія видала 4 томи праць, які пізніше були продовжені Південно-Західним відділом Російського географічного товариства за участю П. П. Чубинського, що було важливим кроком на шляху створення власної Академії наук.

В університеті з 1907 р. розпочав педагогічну і продовжив наукову діяльність К. Г. Воблий, який будучи спочатку приват-доцентом, а потім професором кафедри політекономії і статистики, першим серед тодішніх київських економістів почав ґрунтовно займатись економічною географією України та зарубіжних країн [1].

Другим дореволюційним вищим навчальним закладом у Києві був Комерційний інститут, створений у 1908 р., в якому ряд років працювали професори – К. Г. Воблий (з 1919 р.), А. С. Синявський та інші відомі економісти, які читали економіко-географічні дисципліни. У 1917-1919 рр. в Києві функціонував єдиний в Росії навчальний Географічний інститут з відділеннями (кафедрами) культурної та економічної географії. Серед його засновників були відомі вчені – П. Тутковський, К. Воблий, П. Фомін, А. Ярошевич, Е. Фогель, С. Новаківський, М. Довнар-Запольський, С. Кушакевич та інші. Старійшина економічної географії А. С. Синявський з 1920 р. викладав у київських вузах цей предмет, підготував ряд теоретико-методологічних статей та навчально-методичних посібників. Згадані київські вчені разом з В. Кістяківським, В. Садовським, Г. Кривченком, І. Зільберманом зробили великий внесок у розвиток української географії у 20-30-і роки XX ст.

У 1918 р. на базі університету св. Володимира було утворено Український державний університет, який у 1920 р. було перейменовано у Вищий інститут народної освіти, у складі якого ще не було окремого географічного факультету. Геолого-географічний факультет з кафедрою економічної географії було організовано в 1933 р. за участю акад. К. Г. Воблого. У 1936 р. ним також був створений відділ (сектор) економічної географії в Інституті економіки АН УРСР.

Наукова роль економічної географії в Києві посилилась з утворенням у листопаді 1918 р. Української АН (УАН). Економіко-географічна діяльність була зосереджена у III соціально-економічному відділі у вигляді Комісії з вивчення народного господарства, яку очолив Р. Орженцький, а потім акад. К. Г. Воблий, її членами були професори Г. О. Кривченко, А. І. Ярошевич та інші вчені. Комісія вивчала питання географії промисловості України та її населення, розвиток продуктивних сил Великого Дніпра, Донбасу та інших регіонів.

У фізико-математичному відділі у 1919 р. акад. В. І. Вернадським (головою УАН) була утворена Комісія з вивчення природних багатств України, яка координувала всі дослідження з ресурсознавства.

У 1927 р. на основі вищезгаданих комісій була утворена Комісія з вивчення продуктивних сил на чолі з акад. Л. М. Яснопольським, який керував нею по 1930 р. В 1928 р. цією комісією було складено перший п'ятирічний план розвитку продуктивних сил УРСР. В 1934 р. на базі цієї комісії було створено Раду з вивчення продуктивних сил (РПС), яка координувала всі економіко-географічні дослідження в Україні. Її керівником з 1939 по 1940 рр. був акад. О. Г. Шліхтер.

З 1936 р. головним осередком економіко-географічних досліджень в АН УРСР став Сектор економічної географії Інституту економіки, яким керував акад. К. Г. Воблий. Науковці сектору протягом майже 30 років виконали великі роботи з економічної географії України, з географії населення, з економічного районування. Ними була написана двотомна праця "Нариси економічної географії України", яка була виконана

вже після війни (1949, 1952 рр.). Після ліквідації сектору в Інституті економіки ряд його працівників перейшли на роботу до РПС, яка в 1948 р. відновила свою роботу під головуванням акад. П.М. Першина. Радою були виконані комплексні дослідження понад 20 проблем з розвитку продуктивних сил УРСР. З 1959 р. РПС УРСР стала науково-дослідним інститутом АН УРСР, а з 1963 р. – головним науково-методичним центром для державних планових органів. У 1970 р. РПС АН УРСР вже мала 15 наукових відділів, в тому числі 3 з комплексно-пропорційного розвитку трьох тодішніх великих економічних районів СРСР. У 1970-80-х рр. головна увага тут приділялась розробці “Генеральної схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України” на перспективу. Як бачимо, тодішні регіонально-економічні дослідження тісно переплітались з економіко-географічними. Тут у різні роки працювали і працюють такі відомі економіко-географи – доктори наук, як М.М. Паламарчук, І.Ф. Мукомель, І.А. Кугукало, Л.М. Корецький, П.В. Волобой, Ф.Д. Заставний, В.В. Оникієнко, Р.А. Іванух, П.С. Коваленко, А.В. Степаненко, В.А. Поповкін, Л.Г. Чернюк, А.І. Доценко, М.І. Фащевський, В.І. Куценко, О.М. Паламарчук, Є.В. Хлобистов, ряд кандидатів наук та інженерів, що мають базову економіко-географічну освіту. Нині чисельність відділів зросла до 18, удосконалена їх функціональна структура за рахунок посилення економічного підходу, зміцнено кадровий потенціал. З 2006 р. керівником цієї установи є член-кор. НАНУ Б.М. Данилишин, що теж має базову економіко-географічну і економічну освіту. Отож, виходячи із змісту предметної сутності суспільної географії та обсягу виконаної науковцями РПС України роботи, ця установа була і частково нині є головною суспільно-географічною установою Київського вузла.

Формування окремої географічної установи в Академії наук України почалося з 1964 р. спочатку у вигляді Сектора географії Інституту геологічних наук, з відділом економічної географії та економіки регіонів (науковий керівник проф. М.М. Паламарчук), у складі РПС УРСР, з 1970 р. в складі Інституту геофізики (керівник – д.г.н. А.П.

Золовський), а з 1980 р. було передано до Морського гідрофізичного інституту. Сектор географії було перейменовано у Відділення географії, керівниками якого були спочатку чл.-кор. АН УРСР О.М. Маринич, а потім д.г.н. Л.Г. Руденко.

Нарешті, 13. XI. 1991 р. був утворений Інститут географії – провідна науково-дослідна установа з природничо-суспільно-географічних та географічно-картографічних досліджень (директор – чл.-кор. АН УРСР Л.Г. Руденко). Створення незалежної Української держави було поштовхом до критичного перегляду окремих теоретико-методологічних напрацювань минулого, вибору пріоритетних напрямів досліджень в умовах переходу до ринкової економіки.

Із шести науково-дослідних відділів Інституту географії – три із них за своїм змістом були суспільно-географічними: 1) суспільно-географічних досліджень, 2) географії населення і розселення, 3) еколого-географічних проблем і географії транспорту.

Відділ суспільно-географічних досліджень був створений у 1994 р. на основі колишнього відділу економічної географії, потім відділу економічної географії та економіки районів, згодом відділу теоретичних проблем економічної географії та відділу економічної та соціальної географії. Керівником відділу з 1973 р. по 1989 р. був проф., д.г.н. М.М. Паламарчук Після нього відділом по 1995 р. завідувала д.г.н. І.О. Горленко, з 1996 р. – д.г.н. Г.В. Балабанов, а з 2003 р. продовжує завідувати д.г.н. В.П. Нагірна.

Персональний склад науковців відділу у 90-ті роки ХХ ст. та початку ХХІ ст. характеризувався динамічністю, зумовленою труднощами у фінансуванні академічної науки. Постійними штатними працівниками є В.П. Нагірна, Т. Є. Яснюк, Г. П. Підгрушний, С. А. Лісовський, Ю. Д. Качаєв, М. П. Немченко.

На педагогічну та інші види робіт перейшли Ю. І. Пітюренко, І.О. Горленко, Л.Л. Тарангул, А.Г. Старостенко, Г.В. Балабанов, М.І. Фащевський, О.М. Паламарчук, Н.П. Лебідь, І.Й. Кавецький, К.Г. Пироженко, за віком вибула Р.О. Язиніна. Поповнили відділ молоді науковці І. Г. Савчук, Т. Ю. Ме-

льниченко, Л. Ю. Шабашова. У жовтні 2003 р. працівником відділу став М. Д. Пістун, у 2007 р. – Н. І. Запужляк.

У 60-х роках минулого сторіччя у відділі за керівництва проф. М. М. Паламарчука склався дієздатний колектив відомих науковців у складі Л. М. Корецького, П. В. Волобова, В. Д. Слюсаря та аспірантів В. П. Нагірної, С. І. Іщука, Р. І. Литвиненко, В. А. Поповкіна, Т. Є. Яснюк, І. О. Горленко, які потім стали відомими вченими і педагогами вищої школи. Цей колектив став опрацьовувати системно-структурний аналіз процесів виробничого комплексоутворення, географічні підходи до вивчення функціональної структури виробництва. Перші результати було опубліковано в працях: “Географія промисловості України” (1967 р.), “Природные и трудовые ресурсы левобережной Украины и их использование” (1967 р.), “Закономерности формирования производственно-территориальных комплексов” (1968 р.) та інші.

В 70-х рр.. життя вимагало не лише аналітичних, але й синтетичних економіко-географічних досліджень, зокрема проблем територіального поділу праці, рівнів економічного розвитку регіонів, районних промислових і агропромислових комплексів, їх функціонально-територіальної структури. На цій основі були опубліковані книги: “Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района” (1972 р.), “Территориальная структура промышленного комплекса экономического района” (1974 р.), монографії з географії міст і формування систем розселення (Ю. І. Пітюренко), з дослідження мінеральних ресурсів як фактора промислового комплексоутворення (І. О. Горленко, 1972 р.). У 1979 р. вийшла узагальнююча монографія Ф. Д. Заставного – “Территориально-производственные комплексы”.

У 80-ті рр. акад. М. М. Паламарчуком було опрацьовано типологію виробничо-територіальних комплексів, запропоновано нові категорії стосовно видів комплексності та територіального усупільнення виробництва. Весь відділ опрацьовував територіальну структуру виробництва, результати були опубліковані в монографії – “Территориально-

льная структура производственных комплексов” (1981 р.).

Одночасно велика увага приділялась вивченню агропромислового комплексу України (Р. О. Язиніна, В. П. Нагірна, С. М. Малюк та ін.), досліджувалась також територіальна організація промисловості нашої країни на основі аналізу виробничо-технологічних циклів (Н. П. Процько, С. І. Ішук, Р. І. Литвиненко, Т. Є. Яснюк).

Під керівництвом Ю. І. Пітюренка ґрунтовно вивчались системи міського розселення України, їх функціональна типізація на основі розвитку і вдосконалення їх економічної бази; результати досліджень були опубліковані у монографії – “Территориальная организация городских поселений Украинской ССР” (1977 р.).

Досягненням цього періоду була інтенсивна аспірантська підготовка під керівництвом акад. М. М. Паламарчука (Г. В. Балабанов, В. П. Нагірна, Т. Є. Яснюк, М. І. Фащевський, С. М. Малюк, К. О. Ташук, Д. М. Стеченко, Я. Б. Олійник, Л. В. Немченко, П. О. Масляк, Є. Я. Бітаєва, О. А. Краєвий, Д. Я. Хусайнов), які згодом стали кандидатами і докторами географічних та економічних наук.

У 1976 р. М. М. Паламарчук опублікував посібник для вчителів – “Економічна географія Української РСР”. З цього року почала діяти комісія – “Виробничо-територіальні комплекси і системи розселення”, яка тривалий час координувала економіко-географічні дослідження в Україні.

Після утворення Інституту географії економіко- і соціально-географічні дослідження були спрямовані на подальший розвиток теорії і методології суспільно-географічної науки, на вирішення актуальних проблем вдосконалення структури й територіальної організації господарства і життєдіяльності населення.

Особливістю нового періоду є науковий пошук теоретичних узагальнень, здатних відобразити цілісність природи, населення і господарства. З цією метою була опрацьована концепція суспільно-територіального комплексу, розкрита в монографії О. М. Паламарчука – “Общественно-территориальные системы ” (1992 р.). Одночасно в наукових публікаціях відділу ві-

дображувався процес поступової трансформації соціально-економічної географії у суспільну географію, що проявилось у розрізі концепції збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку території (І. О. Горленко, Л. Г. Руденко та інші автори), яка опублікована в монографії “Проблеми комплексного розвитку території” (1994 р.). Йшов процес обґрунтування стратегії стійкого розвитку України, теоретична база якого розкрита в монографії – “Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Теоретические и методические исследования / А. М. Маринич, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др.” (1990 р.).

Поглиблено вивчались питання структури, спеціалізації та територіальної організації міжгалузевих комплексів (паливно-енергетичного, агропромислового, лісовиробничого, будівельних матеріалів, транспортного), відображених в монографіях “Территориальная организация агропромышленных комплексов” (1985 р.), “Промышленный комплекс Киевского Приднепровья” (1988 р.), “Территориальные системы в специализированных комплексах” (1990 р.), “Лісовиробничий комплекс України: суспільно-географічне дослідження” (1994 р.) та інші. Особливо детально були опрацьовані зернопродуктовий (Г.В. Балабанов), овочеконсервний (Р.О. Язиніна) і тваринницько-промисловий (В.П. Нагірна) спеціалізовані підкомплекси в опублікованих монографіях.

За останні роки опрацьовувались суспільно-географічні основи регіональної політики, зокрема механізми стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів, територіального менеджменту та маркетингу.

Посилилась увага в дослідженнях до проблем трансформації структури і територіальної організації господарства з метою підвищення якості життя населення та раціоналізації природокористування. В результаті була опублікована колективна монографія – “Трансформація структури господарства України: регіональний аспект” (2003 р.).

На початку ХХІ ст. відділом за наукового керівництва д.г.н. В.П. Нагірної опрацьова-

но дві фундаментальні теми: 1) Концептуальні засади удосконалення територіальної організації господарства України в контексті соціально-економічного розвитку регіонів, підготовлена до видання монографія; 2) Особливості формування територіальної структури господарства і розселення населення в Україні та напрямки її вдосконалення у контексті світових суспільних процесів.

Одночасно глибоко опрацьовуються проблемами територіальної організації промисловості, вплив цієї галузі на регіональний розвиток України (докторант Г. П. Підгрушний), а також суспільно-географічні засади розвитку інвестиційної сфери України (докторант Ю. Д. Качаєв). Ними опрацьовано і видано оригінальний атлас “Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність” (2003 р.).

Молоді науковці відділу опрацьовували ряд проблемних питань, зокрема І. Г. Савчук – особливості зовнішньої торгівлі України з країнами Європейського Союзу, Т. Ю. Мельниченко – територіальну організацію освітнього комплексу України; Л. Ю. Шабашова – трансформацію етнічної структури населення Закарпатської області; О.В. Мрінська – досвід регіонального розвитку та управління ним у зарубіжних країнах; Н. І. Запужляк – суспільно-географічні засади функціонування ринку праці та зайнятості населення Івано-Франківської області; К. А. Поливач – культурну спадщину та її вплив на розвиток регіонів України; Л. П. Дячевська – вплив глобалізаційних процесів на функціональну структуру Столичного суспільно-географічного макрорегіону та інші.

З жовтня 2003 р. проф. М. Д. Пістун продовжив історико-суспільно-географічні дослідження, зокрема обґрунтував формування і подальший розвиток української суспільно-географічної школи та її напрямків, опрацьовував науково-методичні засади сучасної функціонально-територіальної структури навчально-наукової діяльності суспільних географів вищої кваліфікації, описав Столичний макрорегіон, узагальнив економіко-географічну діяльність академіків Ф. О. Туманського і К. Г. Воблого.

Відділ географії населення і розселення був організований у 1971 р. на базі пробле-

мної групи (керівник д.г.н. Ю.І. Пітюренко), яка в 1984 р. була перетворена на відділ. З 1986 р. цим відділом став завідувати д.г.н. М.І. Фащевський. У 1996 р. відділ увійшов до складу відділу суспільно-географічних досліджень.

Фахівці відділу опрацьовували в 70-х рр. ХХ ст. питання формування і розвитку міських систем розселення населення України, у 80-х рр. – проаналізували вплив цих систем на територіальну організацію господарства (Ю. І. Пітюренко, 1983 р.); в 90-х рр. була ґрунтовно вивчена проблема територіальної організації життєдіяльності населення (М.І. Фащевський та ін., 1992 р.). У складі відділу успішно працювали ряд відомих фахівців (Ю.І. Пітюренко, А.Г. Старостенко, М.І. Фащевський, М.П. Немченко) та ряд кваліфікованих інженерів.

Надалі такий відділ вкрай необхідний в структурі Інституту географії, виходячи з пріоритету соціально-розселенської сфери на сучасному етапі розвитку України.

Відділ еколого-географічних проблем і географії транспорту був організований у 1971 р. к.т.н. В. М. Пелихом. Потім його очолювали к.е.н. В. В. Волошин, к.г.н. С. А. Лісовський і к.г.н. І. В. Гукалова. У 2005 р. відділ перейменовано на відділ природокористування і збалансованого розвитку території (зав. д.г.н. С.А. Лісовський).

Спочатку діяльності відділу значними результатами виділялись фахівці з географії транспорту, які видали такі монографії – “Проблемы развития транспорта в Украине” (1977 р.), “Пассажирские перевозки в Украинской ССР (экономико-географическое исследование)” (1983 р.), в якій було досліджено структуру і територіальну організацію транспортної системи країни. Пізніше була видана колективна монографія – “Транспортная система региона” (1989 р.).

Згодом пріоритетною стала еколого-географічна проблематика, яку опрацьову-

вали і опрацьовують фахівці з різних галузей господарства і природокористування. Цей напрямок логічно був доповнений піонерною в Україні розробкою С. А. Лісовським концепції збалансованого розвитку території. Нині І.В. Гукалова успішно опрацьовує проблему якості життя населення України.

У відділі крім його завідувачів, працювали і працюють відомі фахівці – В.Д. Байтала, М.В. Григорович, К. Ф. Коценко, В. Г. Дубін, А. А. Мозговий, К. О. Касянова, О. І. Закревський, Є. О. Маруняк, ряд інженерів.

Суспільні географи обох відділів взяли участь у складанні карт до Національного атласу України та у написанні ряду розділів оригінальної колективної монографії – “Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) / За ред. Л. Г. Руденка” (2005 р.), в якій проаналізовані тенденції зміни основних компонентів природи, галузей господарства й народонаселення, наслідки цієї взаємодії, а також основні напрями й механізми забезпечення збалансованого розвитку регіонів нашої країни.

Таким чином, станом на 01.01.2007 р. суспільна географія в Інституті географії представлена двома відділами, в яких працює 5 докторів, географ. наук на штатних і сумісних посадах, 9 канд. географ. наук, ряд наукових співробітників без наукових ступенів, трьох докторантів і багато аспірантів та інженерів.

В інституті успішно працює спеціалізована рада із захисту дисертацій зі спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія, видається “Український географічний журнал”, “Київський географічний щорічник”, в яких також публікуються результати суспільно-географічних досліджень.

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА НАУКА І ОСВІТА НА СУМЩИНІ

Розглядається структура сумської економіко-географічної школи. Розкриті основні досягнення географів, діяльність яких пов'язана з різними навчальними закладами Сумщини. Показано різноманіття економіко-географічної науки у Сумській області, яке пов'язане, передусім, з роботами вчених Сумського державного педагогічного університету.

Anatoliy Kornus. Economical-Geographical Science and Educations in Sumy Region. The structure of Sumy economical-geographical school is examined. Exposed basic achievements of geographers activity of which is related to different educational establishments of Sumy region. The variety of economical-geographical science is showed in the Sumy region, which is tied-up, foremost, with works of scientists of the Sumy State Pedagogical University.

Економіко-географічна наука (ЕГН) на Сумщині має більш як двохсотрічні корені. Ще у VIII томі "Трудов Вольного Экономического Общества к поощрению в России земледелия и домостроительства" за 1768 р. читаємо основні відомості про Охтирський і Сумський слобідські полки, які включали оцінку чисельності населення, характеристики його побуту звичаїв та ін [3]. Найбільш давніми докладними географічними дослідженнями нашого краю є топографічні описи Харківського намісництва кінця XVIII сторіччя (на сьогодні відомі три таких описи 1785, 1787 і 1788 років) [1], які є спробою комплексної характеристики Слобідської України. У них містяться унікальні відомості про адміністративно-політичний устрій цього краю, кількісний склад та етнічну структуру населення, його заняття, побут та культуру, короткий опис природи та економіки повітових міст. Авторство "Топографического описания Харьковского наместничества с историческим предуведомлением" (1788) приписують вихованцю Харківського духовного колегіуму, директорові народного училища, філологу **Івану Олександровичу Переверзєву**. Не меш цінним у економіко-географічному відношенні є аналогічний опис Чернігівського намісництва, складений у 1776 р. **Шафонським Афанасієм Филімоновичем** (1740-1811) – вченим, економістом, етнографом, лікарем [4].

Свого часу (в період існування намісництв) на Сумщині було в два рази більше шкіл, ніж, наприклад, на Харківщині, тому не випадково сумські поміщики у 1767 р. звертаються до уряду з проханням про відкриття в Сумах університету, а коли уряд відмовив їм, підтримали прохання В.Н. Каразіна про відкриття університету у Харко-

ві. Існує версія про те, що ця ідея з'явилася у В.Н. Каразіна під час його перебування на Сумщині, на хуторі Попівка, де він часто жив, приїжджаючи на засідання літературного гуртка, що згодом перетворився на „Попівську академію”, організатором якої був місцевий поміщик **Олександр Олександрович Паліцин** [2]. Завдяки підтримці О.О. Паліцина, членів його гуртка, Г. Квітки-Основ'яненка та прихильників Г. Скороди, В.Н. Каразіну вдалося відкрити університет у Харкові в 1805 р.

Крім заснування університету **Василь Назарович Каразін** прославився як фахівець у багатьох галузях науки, у тому числі географії, кліматології, статистики, агрономії. Свої економіко-географічні спостереження стосовно теперішньої Сумщини він оприлюднив у працях "Некоторые замечания о Слободско-Украинской губернии", "Объяснение подробной таблице обстоятельств народонаселения в Слободско-Украинской губернии" та низці інших [3].

Сумська наукова географічна школа бере свій початок зі створення **Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка**, який є головним і найстарішим пунктом ЕГН з відповідною географічною кафедрою у складі природничо-географічного факультету. Особлива роль у становленні ЕГН належала і належить місцевому відділу Українського географічного товариства. Економіко-географічна наука зосереджена у одному структурному підрозділі – на кафедрі загальної та регіональної географії. Створена у 1979 р. (спочатку як секція географії, а з 1982 р. – як самостійна кафедра), вона пережила кілька реструктуризацій і перейменувань, отримавши сучасну назву з 1.09.07 року. Завідувач ка-

федри – доктор географічних наук, професор **Борис Миколайович Нешатаєв**.

Історія Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка бере початок із грудня 1924 року. Спочатку це були вищі педагогічні курси, які у 1925 році реорганізовано у Сумській педагогічній технікум із правами вищого навчального закладу. Із 1930 року, відповідно до постанови Раднаркому УРСР, педагогічні технікуми були перейменовані в інститути соціального виховання. У 1933 році було створено Сумський державний педагогічний інститут, а в 1957 році навчальному закладу було присвоєно ім'я педагога і письменника, вихідця із Сумщини – А.С. Макаренка. У жовтні 1999 року Постановою Кабінету Міністрів України інститут було реорганізовано у Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка.

Географічні дослідження в інституті розпочалися у післявоєнний час, але концентрувалися, в основному, на фізико-географічних напрямках.

Певним поштовхом до розвою економіко-географічної думки на Сумщині дещо несподівано стало святкування 125-річчя Географічного товариства СРСР. З нагоди його відзначення проводилися заходи по створенню осередків товариства в усіх областях колишнього Радянського Союзу. У 1969 році з метою проведення підготовчої роботи та проведення установчих зборів осередку, до Сум приїжджає доцент кафедри загальної фізичної географії та картографії географічного факультету Харківського державного університету В.Л. Віленкін. Ініціативу підтримують декан природничого факультету Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка, канд. біол. наук, доцент **Б.М. Польський**, який і очолив новостворений відділ, та група вчителів географії Сумщини. Б.М. Польський очолював Сумський відділ Географічного товариства з 1969 по 1983 р. Цікаво, що створення громадського осередку географічної думки суттєво випередило появу формального науково-педагогічного колективу професійних географів у Сумському педінституті у вигляді секції географії (1979 р.) при першому наборі студентів на спеціальність “Вчитель географії та біології” та вла-

сне кафедри географії (1982 р.). Без активної діяльності відділу Географічного товариства відкриття нової спеціальності та кафедри було б неможливим. З 1982 по 1986 роки кафедру очолює канд. геогр. наук, доцент **Кулик П.Р.** Після першого випуску вчителів географії, знову ж таки зусиллями членів Географічного товариства, факультет перетворено у природничо-географічний. У перші роки діяльності кафедри і товариства переважала пропагандистська та лекційно-освітня робота з населенням області. Але в цей же час проводяться суспільно-географічні дослідження з географії населення, демогеографії – Леонтєєва Г.Г., соціальної географії, економічної географії зарубіжних країн – Черняков О.В.

У 1986-1987 роках обов'язки завідуючого кафедрою виконує канд. геогр. наук, ст. викладач **Рябой В.Ю.**, а починаючи з 1987 року – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент **Крейденков Г.П.** Головою Сумського відділу Географічного товариства у 1983-1994 рр. був доцент **Нешатаєв Б.М.** (з 1992 р. – доктор геогр. наук, професор), за активної участі якого започатковується щорічний збірник наукових праць “Питання регіональної географії Сумського Придніпров'я”. У ньому публікуються і результати економіко-географічних досліджень, зокрема з'являються публікації, присвячені вивченню населення і господарства Сумської області (Білик М.І., Черняков О.В., Леонтєєва Г.Г.). У 1991-1993 рр. виконується госпдоговірна тема по геоecологічному дослідженню басейну р. Псел в межах Сумської області. Важливим елементом виконання цієї теми була участь економіко-географів у польових дослідженнях, як маршрутних, так і площинних. Це сприяло зростанню рівня науково-методичної підготовки молодого колективу.

У другій половині 1980-х рр. природничо-географічний факультет СДПУ ім. А.С. Макаренка обслуговував потреби у вчителях географії не тільки Сумської, але й Полтавської області, набори на спеціальність “Вчитель географії та біології” зросли до 125 студентів на рік. Чисельно зріс і викладацький склад кафедри географії. Постало питання про диверсифікацію навчальних географічних структур. В більшості педаго-

гічних інститутів в той час використовувався поділ на кафедри фізичної та економічної географії. Сумські географи вирішили піти іншим шляхом, створивши кафедри загальної та регіональної географії. Такий поділ зумовлено тенденціями до інтеграції географічних дисциплін, спробами як у вищій, так і в середній школі вивчати сучасний світ як функціонально цілісне утворення, встановлювати взаємозв'язки та взаємозалежності між об'єктами різного походження (за влучним висловом М.М. Баранського, географа цікавить все – “від геології до ідеології”), нарешті, і з розумінням “єдиної географії” як науки про територіальні закономірності взаємодії природи та суспільства.

Отже, 2 жовтня 1991 року в складі кафедри географії була виділена секція регіональної географії, яка з 1 вересня 1993 року перетворюється на самостійну кафедру. На цій кафедрі зосередилися всі економіко-географи: кандидати географічних наук, доценти Леонтєва Г.Г., Черняков О.В., асистенти Білик М.І., Власенко О.В., Мартиненко В.О., Сюткін С.І. Очолює її доктор географічних наук, професор **Нешатаєв Б.М.**

Характерною особливістю економіко-географічних досліджень у 90-ті роки стала відсутність загальнокафедральної держбюджетної наукової тематики. Кожен викладач має індивідуальну тему, затверджену Радою інституту; але всі теми стосуються Сумської області. Це передбачає використання регіональної парадигми, як однієї з найважливіших працюючих парадигм в географії. Одним з основних методів дослідження геоструктур в цих умовах є районування різних видів: водогосподарське (В.О. Мартиненко, 1995), проблемне еколого-виробниче (С.І. Сюткін, 1996) та ін.

У другій половині 1990-х рр. в Сумському педагогічному інституті проводиться суттєве скорочення штатів, що не оминуло і географічні кафедри, зростає навантаження на викладачів. Як наслідок цього, 1 вересня 1997 року відбувається об'єднання кафедр загальної і регіональної географії в одну кафедру географії. Завідувачем об'єднаної кафедри обрано кандидата географічних наук, доцента **Бову О.В.** Науковий авторитет колективу в цей час підтверджують неодноразові звертання обласної державної адмініст-

рації за консультаціями, експертизами, прогнозами. Кандидатські дисертації захищають випускники кафедри Мордвинов О.Г., Попкова Л.І., Хлонь Н.В., Корнус А.О., виконується низка госпдоговірних тем. На замовлення облвиконкому у 1994 р. доцент О.В. Черняков провів низку соціальних обстежень населення області. Того ж року Леонтєва Г.Г. виконала роботу з дослідження шкільного обслуговування Сумської області на замовлення обласного управління освіти. У 1995 р. Г.Г. Леонтєва на замовлення облвиконкому виконала тему „Села Сумської області: шляхи їх збереження та відродження”. Виявлено села „групи ризику”, тобто ті, в яких, немає новонароджених, дітей і підлітків до 15 років та молоді 16-29 років. Підтримується тісний зв'язок із школою, зокрема друкується один з перших в Україні регіональних підручників „Географія Сумської області” (Леонтєва Г.Г., Тюленєва В.О., Яценко Д.І.), який витримав кілька видань та робочий зошит “Географія Сумської області” (Леонтєва Г.Г., Тюленєва В.О., Яценко Д.І., Ткаченко О.Л.) та ін.

Велика увага в тогочасних умовах приділялася і роботі над навчально-методичною літературою. Г.Г.Леонтєва та В.О. Мартиненко підготували до друку практикум з економічної та соціальної географії України, який рекомендовано Міністерству України як навчально-методичний посібник. Вийшли друком методичні рекомендації практично з усіх економіко-географічних курсів. З метою підвищення якості підготовки вчителів географії розроблено спецкурси „Географія сфери обслуговування населення”, „Географія світового господарства”, „Основи наукових досліджень” та ін.

Певні надії колектив кафедри в цей час покладав на збільшення кількості студентів заочної форми навчання, набір на яку розпочався у 1997 році, відкриття навчально-консультаційного пункту в м. Путивль у 1998 р. Перший випуск вчителів географії на заочному відділенні в Сумах відбувся у 2002 р., у Путивлі – у 2003 р.

Значне поліпшення кадрового забезпечення “об'єднаної” кафедри географії (захистили кандидатські дисертації Сюткін С.І. і Буц Ю.В., повернувся до Сум проф. Нешатаєв Б.М.), набір студентів на нові спеціаль-

ності “Вчитель географії та англійської мови” (2001 р.), “Вчитель історії та географії” (2002 р.), відкриття магістратури із спеціальності “Географія” (2002 р.) та підготовка до її акредитації знову приводять до відтворення в СумДПУ двох географічних кафедр: загальної і регіональної географії. Рішенням Вченої ради університету від 30 вересня 2002 року створюється кафедра регіональної географії у складі професора Нешатаєва Б.М. (завідувач), доцентів Леонтьєвої Г.Г. та Сюткіна С.І., асистента Чайки В.В. Кафедра загальної географії має у своєму складі доцентів Бову О.В. (завідувач), Корнуса А.О., Тюленєву В.О. (за сумісництвом), старших викладачів Яценко Д.І. і Євтушенка В.Г., асистента Ткаченко О.Л.

Однак, несприятливі соціально-демографічні тенденції в області, відкриття географічних та суміжних спеціальностей в інших університетах, призвели до багатьох ускладнень у роботі обох географічних кафедр. Припинився набір на заочне відділення, спочатку в Сумах, а згодом і в Путивлі. На денному відділенні не оголошується набір на спеціальності „історія та географія”, „географія та англійська мова”.

У цих умовах, колектив економіко-географів „друге об'єднаної” кафедри зосередився на підготовці студентів однієї академічної групи за спеціальністю „географія та біологія”, зберігаючи значний обсяг наукової, науково-методичної, організаційної роботи. Значно зріс рівень наукових та навчально-методичних публікацій, створюються монографії, підручники, навчальні посібники; результати досліджень сумських географів публікуються у багатьох провідних фахових виданнях. Збільшилася кількість наукових конференцій, проведених зусиллями географів Сумського педагогічного університету. У 2004 і 2007 роках проведено I і II студентські наукові конференції „Актуальні проблеми дослідження довкілля”, а у 2006 році – всеукраїнську науково-практичну конференцію „Сучасні проблеми геоелекології та раціонального природокористування Лівобережної України”.

За останні роки економіко-географічним колективом створена серія підручників і посібників з економічної і соціальної географії України, економічної і соціальної географії

світу, географії населення, економічної і соціальної географії Сумської області (Леонтьєва Г.Г., Сюткін С.І., Корнус А.О.) Щорічно видається міжнародний збірник наукових праць „Екологія і раціональне природокористування”, у 2006 р. вийшов новий атлас Сумської області, у підготовці до видання якого взяли участь і викладачі географічної кафедри. Корнус А.О. розробив спеціальний зміст кількох карт, рецензентом економіко-географічних карт виступив Сюткін С.І.

Члени кафедри загальної та регіональної географії підтримують міцний зв'язок із середньою школою, приймають постійну участь в підготовці та проведенні обласних олімпіад з географії серед школярів, керують дослідними роботами в Малій Академії Наук, є членами журі III-IV етапів всеукраїнської олімпіади з географії, обласного етапу конкурсу-захисту наукових робіт Малої АН, обласного туру конкурсу “Вчитель року” в номінації “Географія”. На базі кафедри проходять підвищення кваліфікації методисти районних та міських відділів освіти.

Всього у цьому центрі ЕГН працює 4 фахівці, з них 3 кандидати географічних наук, доценти.

Леонтьєва Галина Григорівна – кандидат географічних наук (1982 р.), доцент (1991 р.). Народилася 24 жовтня 1953 р. в Архангельській області, Росія. У 1971 р. вступила до Архангельського державного педагогічного інституту ім. М.В. Ломоносова на природничо-географічний факультет, який закінчила з червоним дипломом у 1976 р. З 1976 р. по 1979 р. працювала в Архангельській області вчителем географії та біології. У 1979 р. вступила до аспірантури Ленінградського державного педагогічного інституту ім. А.І. Герцена, яку закінчила у 1982 р. У цьому ж році після закінчення аспірантури захистила кандидатську дисертацію на тему: “Територіальна організація сфери обслуговування населення у лісопромислових районах Архангельської області”.

З 1983 р. працює у Сумському державному педагогічному інституті ім. А.С. Макаренка (сьогодні – педагогічний університет), викладає один із головних географічних курсів “Економічна і соціальна геогра-

фія України", а також курс "Історична географія".

Основне коло наукових інтересів – географія населення та географія сфери обслуговування населення. В межах досліджень з географії сфери обслуговування населення Леонтєва Г.Г. основну увагу приділяє проблемам шкільного обслуговування населення, у Сумській області зокрема. Крім зазначених напрямків наукової діяльності, займається також проблемами розвитку агропромислового комплексу та географією промисловості, перш за все Сумської області.

Сюткін Сергій Іванович – народився 21 грудня 1963 року у м. Мелітополі, Запорізької області. У 1981–1986 роках навчався на географічному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. З 1988 року працює у Сумському державному педагогічному університеті (до 1999 р. педагогічний інститут) на посадах асистента, старшого викладача, доцента кафедр географії та регіональної географії. Кандидат географічних наук (2001), доцент (2003).

У кандидатській дисертації «Суспільно-географічні напрями оптимізації виробничого комплексу Сумської області з метою поліпшення екологічної ситуації» (науковий керівник І.О. Горленко) поглиблено теоретико-методичні основи дослідження просторово-часової взаємодії суспільства і природи, розкриті сутність та чинники формування еколого-географічних проблем, удосконалено їх типізацію. Проаналізована структура виробничого комплексу Сумської області, виявлені основні елементи територіальної структури виробничого природокористування. Розроблена оригінальна методика еколого-виробничого районування та обґрунтовані основні принципи формування екологічного каркасу території. Визначені основні особливості і тенденції сучасного розвитку еколого-географічних проблем виробничого комплексу Сумської області, вплив територіальної організації виробництва на формування різних типів екологічних ситуацій.

Викладає курси географії населення, загальної і регіональної економічної географії, політичної географії. У 2003 р. обраний головою Сумського відділу Українського географічного товариства. Заступник головно-

го редактора збірника наукових праць «Екологія і раціональне природокористування».

Корнус Анатолій Олександрович – кандидат географічних наук (1998), доцент (2002) кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ ім. А.С. Макаренка. Народився 30 червня 1971 р., у 1993 р. закінчив природничо-географічний факультет Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка. У 1993-1994 роках працював вчителем, а з 1994 по 1997 рік навчався у денній аспірантурі Харківського державного університету. У 1998 р. захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів.

Протягом 1994-1998 рр. працював викладачем, старшим викладачем кафедри екології і конструктивної географії ХДУ. Більшу частину трудової діяльності провів у Сумському державному педагогічному університеті ім. А.С. Макаренка, працюючи доцентом кафедри географії (з 2002 р. – кафедри загальної географії, з 2007 р. – кафедри загальної та регіональної географії). У 2007 р. – доцент (за сумісництвом) кафедри менеджменту Сумського факультету менеджменту і бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв.

Науковий інтерес – природа і господарство північно-східної України; регіональні географічні проблеми в контексті концепції стійкого розвитку. У 2003 р. обраний вченим секретарем Сумського відділу Українського географічного товариства. Вчений секретар редколегії збірника наукових праць «Екологія і раціональне природокористування».

Меншими пунктами ЕГН є Українська академія банківської справи Національного банку України, Сумський державний університет, Сумський національний аграрний університет.

Пункт ЕГН – Українська академія банківської справи.

ЕГН діяльність зосереджена у 3 структурних підрозділах: кафедрі теоретичної і прикладної економіки, кафедрі менеджменту і кафедрі міжнародної економіки.

Кафедра теоретичної і прикладної еко-

номіки (завідуюча кафедрою **Кривенко Лариса Володимирівна** – доктор економічних наук, професор) була створена у вересні 2005 року на базі двох кафедр економічної теорії та регіональної економіки.

На кафедрі викладаються такі дисципліни, що відносяться до циклу ЕГН:

- „Економіка праці і соціально-трудові відносини”;
- „Ринок праці і зайнятість”.

Кафедра теоретичної і прикладної економіки здійснює активну науково-дослідну роботу над колективною науково-дослідною темою «Розробка методики фінансово-економічного моніторингу регіонального розвитку».

Кафедра міжнародної економіки (завідувач кафедри **Макаренко Михайло Ілліч**, доктор економічних наук, професор) – одна з наймолодших в академії. Професорсько-викладацький склад кафедри сформовано з молодих висококваліфікованих фахівців, які мають практичний та науковий досвід роботи. Це дозволяє їм здійснювати викладання дисциплін на рівні сучасних світових вимог. Для забезпечення фахової підготовки за різними спеціальностями на кафедрі викладається майже 30 дисциплін, серед яких до циклу ЕГН можна віднести: „Міжнародна економіка”, „Грошово-кредитні системи зарубіжних країн”, „Світова економіка”, „Бізнес-комунікації”, „Міжнародні комунікації”, „Міжнародний ринок праці й зайнятість”.

Кафедра менеджменту (завідуючий кафедрою **Брігченко Ігор Геннадійович** – доктор економічних наук, професор) є випускною за спеціальністю „Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності”.

На кафедрі викладаються 28 дисциплін, серед яких до циклу ЕГН повністю чи частково належать: „Методологія та організація наукових досліджень”, „Розміщення продуктивних сил”, „Система технологій”.

Основними напрямками науково-дослідної роботи кафедри, пов'язаними із ЕГН є:

- трудовий потенціал: методологічні питання соціально-економічної характеристики;
- менеджмент і система технологій;
- моніторинг навколишнього сере-

довища та еколого-економічна ситуація в Україні.

Викладачі кафедри беруть активну участь у вітчизняних та міжнародних науково-практичних конференціях, викладають на курсах підвищення кваліфікації державних службовців.

Загалом по даному пункту у галузі ЕГН найбільш активно працює 3 фахівці, у т.ч. 2 кандидати наук, доценти: **Грек Володимир Андрійович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту УАБС і **Черняков Олексій Вікентійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри теоретичної і прикладної економіки УАБС НБУ.

Пункт ЕГН – Сумський державний університет.

В межах цього пункту ЕГН зосереджена на факультеті *економіки та менеджменту*, що створений у 1992 році. На даний час факультет складається з п'яти кафедр (економіки, управління, фінансів, маркетингу, економічної теорії), на яких працюють понад 50 викладачів, у тому числі шість докторів наук та майже 30 кандидатів наук. На факультеті здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями: „Економіка підприємства”, „Менеджмент організацій”, „Фінанси”, „Маркетинг”, „Економіка довілля та природних ресурсів”.

Наукові інтереси викладачів і співробітників факультету охоплюють такі проблеми ЕГН, як економіка природокористування і відшкодування збитків, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища; теорії фінансового механізму управління інвестиційними та інноваційними процесами; економічної оцінки біоресурсного потенціалу та обліку його показників на макроекономічному рівні. За останні роки викладачами факультету написані та видані підручники з економіки навколишнього середовища, економіки підприємства, економіки сталого розвитку, проблем охорони здоров'я; посібники з розміщення продуктивних сил, ризиків, управління персоналом, інвестиційної діяльності, маркетингу та ін.

Особливо виділяється у плані ЕГН *кафедра економіки* (завідувач кафедрою **Мельник Леонід Григорович** – доктор економічних наук, професор). Традиційною спеціалізацією кафедри є економічні проблеми

природокористування. Зокрема, тут було виконане еколого-економічне обґрунтування трьох останніх (часів СРСР) п'ятирічних планів соціально-економічного розвитку країни, а також багатьох регіонів і галузей народного господарства, була вперше науково обґрунтована система платного природокористування в країні. Перший експеримент по впровадженню системи екологічних платежів був проведений в м. Сумах в 1989 р., після чого досвід був поширений на багато інших міст і областей України та країн СНД.

Кафедру економіки відрізняє від інших кафедр вивчення студентами спеціальних дисциплін економіко-географічного напрямку, який дозволяє формувати широкий світогляд на проблеми і шляхи подальшого розвитку економіки країни. При підготовці студентів на економічному факультеті велика увага приділяється вивченню таких дисциплін, пов'язаних із ЕГН, як «Розміщення продуктивних сил», «Регіональна економіка», «Зовнішньоекономічні відносини» та ін.

Окремі питання ЕГН (здоров'я людини, стан якості довкілля, економіка природокористування) опрацьовуються на кафедрі *прикладної екології* (зав. кафедри – **Пляцук Леонід Дмитрович**, доктор технічних наук, проф.).

Загалом, по даному пункту у галузі ЕГН працює 4 фахівці, у т.ч. 1 доктор наук, професор, 2 кандидати наук, доценти: **Мельник Леонід Григорович** – доктор економічних наук, завідувач кафедрою економіки Сумського державного університету; **Рибалов Олександр Олександрович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри прикладної екології СумДУ; **Сабадаш Віктор Володимирович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки СумДУ.

Пункт ЕГН – Сумський національний аграрний університет.

В межах цього пункту ЕГН зосереджена в Інституті економіки та менеджменту, що створений (як факультет) у 1978 році. До складу Інституту входять 9 кафедр: економіки АПК та природокористування; кібернетики та інформатики; виробничого менеджменту та підприємництва; менеджменту в галузях АПК; менеджменту ЗЕД; теоретич-

ної та прикладної економіки; обліку та аудиту; статистики, АГД та маркетингу; фінансів. Наукові напрямки розвивають 12 професорів та 84 доцентів, провідні вчені спецкурсів з Німеччини, США та вищих навчальних закладів України.

Інститут готує бакалаврів, спеціалістів та магістрів за спеціальностями: „Менеджмент організацій”, „Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності”, „Адміністративний менеджмент”, „Правознавство”, „Облік і аудит”, „Фінанси”, „Маркетинг”, „Економіка підприємства”.

Наукові інститутські напрямки, пов'язані із ЕГН, лежать в галузі економіки природокористування і раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічного сталого розвитку регіонів і держави, знання законів живої природи і організації виробництва та ін. Їх розробляють наступні фахівці:

кандидат економічних наук, доцент, завідувач міжкафедральної проблемної науково-дослідної лабораторії соціально-екологічної економіки **Тархов Петро Вікторович**; кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки АПК та природокористування **Несветов Олександр Олександрович**; доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту ЗЕД, проректор з наукової роботи СНАУ **Михайлова Любов Іванівна**; старший викладач кафедри статистики, АГД та маркетингу **Селезень Олена Миколаївна**; кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту в галузях АПК **Ксенофонтowa Марина Миколаївна**.

Загалом, по даному пункту у галузі ЕГН працює 5 фахівців, у т.ч. 1 доктор наук, професор, 2 кандидати наук, доценти.

Дрібні пункти ЕГН (окремі розрізнені елементи економіко-географічної діяльності).

До дрібних пунктів, де розглядаються окремі розрізнені елементи ЕГН, відносяться:

1. *Глухівський державний педагогічний університет* – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці студентів спеціальностей „Практична психологія”, „Початкове навчання”.

2. *Сумська філія Відкритого міжнарод-*

ного університету розвитку людини „Україна” – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці бакалаврів спеціальності „Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності”.

3. *Лебединське педагогічне училище ім. А.С. Макаренка* – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці студентів спеціальностей „Початкове навчання”, „Соціальна педагогіка”.

4. *Путивльський педагогічний коледж ім. С.В. Руднева* – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці студентів спеціальностей „Початкове навчання”, „Соціальна педагогіка”.

5. *Сумський кооперативний технікум* – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці студентів спеціальності „Організація обслуговування населення”.

6. *Сумський інститут МАУП* – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці студентів спеціальностей „Соціальна робо-

та”, „Управління трудовими ресурсами”.

7. *Конотопська філія Європейського університету* – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці студентів спеціальності „Економіка підприємства”.

8. *Сумська філія Державної академії статистики, обліку та аудиту Держкомстату України* – окремі питання ЕГН розглядаються при підготовці студентів спеціальності „Економічна статистика”.

Згідно визначення М.Д. Пістуна (2006), Суми відносяться до локальних центрів суспільно-географічної діяльності (СГД) – центрів другого порядку. Однак, як бачимо, наявність у місті кількох великих навчальних закладів різного рівня і профілю підготовки фахівців (національний аграрний і класичний університети, педагогічний університет, банківська академія), зближують його, за кадровим потенціалом і матеріально-технічною базою, з регіональними центрами (центрами 1-го порядку).

Література

1. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: / Упоряд. В.О. Пірко і О.І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 222 с.*
2. *Тесля М.П. Паліцинська академія. – Суми: Вид-во „Козацький вал”, 2004. – 111 с.*
3. *Черномаз П. Харківська географічна школа: особистості, ідеї, відкриття / <http://ukrtur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/scholl/harkivscholl.htm>*
4. *Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено 1786 г. – Киев, 1851. – 512 с.*

АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ДИСЕРТАЦІЙНИХ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ У 1992-2006 РОКАХ

Результати класифікаційного аналізу дисертаційних суспільно-географічних досліджень, проведених в Україні у період з 1992 по 2006 рік. Дисертації класифіковані за тематикою предмета дослідження, простою ієрархією і акцентованою специфікою об'єкта дослідження, регіональним спрямування дослідження (в Україні). Особлива увага приділена статевій структурі дисертантів та установам захисту дисертацій.

Olexandr Yakovchuk. Analysis of development of dissertational researches on the public geography in Ukraine with 1992 for 2006. *Results of the classification analysis of dissertational researches in sphere of the public geography, lead in Ukraine during with 1992 for 2006 are presented. Dissertations are classified on theme of an object of research, spatial hierarchy and the accented specificity of object of research, and also a regional orientation of research (in Ukraine). The special attention is given to sexual structure of dissertators and establishments of protection of dissertations.*

Економічна і соціальна географія як наукова галузь в Україні переживає завершальний етап своєї поступової трансформації у географію суспільну, що проявляється у її соціалізації та гуманізації. Разом з тим, розширюється і поглиблюється тематика як традиційних так і нових наукових досліджень, удосконалюється теоретико-методологічний апарат суспільної географії, диференціюється регіональне представництво науковців-географів.

Об'єктивним наслідком таких тенденцій стало поступове зростання у період з 1992 по 2006 в Україні кількості захищених дисертацій зі спеціальності 11.00.02 (економічна і соціальна географія). Саме концептуальному аналізу і класифікації таких дисертаційних досліджень і присвячена дана наукова робота, проведена автором у руслі новітніх наукових традицій, закладених на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Потреба проведення такого дослідження визначається високим рівнем актуальності суспільно-географічних досліджень, потребою виділення традиційних і перспективних напрямків дослідження, розширенням об'єкт-предметної сфери суспільно-географічних досліджень. Зважаючи на певну дискусійність та авторську суб'єктивність у викладенні матеріалу, результати даного дослідження направлені, перш за все, на збудження наукового інтересу до суспільної географії і дискусії з цього приводу серед географів України.

Концептуальність даної роботи полягає у розробці та застосуванні спеціальної дослідницької моделі-концепції, орієнтовної на диференціацію дисертацій за такими класифікаційними напрямками і підходами, які б найбільш повно і адекватно охопили б усі можливі аспекти характеристики суспільно-географічних досліджень.

Інформаційним полем виступали фонди Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського та Українського Інституту науково-технічної та економічної інформації (УкрІНТЕІ). У якості теоретико-методичного підґрунтя виступили ідеї провідних українських географів, фундаторів сучасної суспільної географії України, - Шаблія О.І., Топчієва О.Г., Олійника Я.Б., Пістуна М.Д. та ін.

Згідно до запропонованої концептуальної моделі аналізу дисертаційних суспільно-географічних досліджень, виділено 2 основні класифікаційні лінії, що відповідають двом основним аспектам аналізу – науковому та організаційному. У кожній із даних ліній класифікації доцільним є виділення по 4 класифікаційні напрямки, які, у свою чергу, поділяються на класифікаційні підходи. Таким чином, запропонована модель-концепція у загальному вигляді має наступну структуру:

1. Організаційно-процесуальна лінія класифікації дисертаційних досліджень, яка включає такі напрямки: хронологія захистів дисертацій; науковий ступінь, на який претендував здобувач; установа захисту дисертації; статеві структури дисертантів.

2. Науково-тематична лінія класифікації дисертаційних досліджень, яка включає

такі напрямки: тематика предмета дослідження; просторова ієрархія об'єкта дослідження; акцентована географічна специфіка об'єкта дослідження; регіональна належність об'єкта дослідження (в Україні).

Рівень ознайомленості із дослідженнями обмежувався переважно авторефератами дисертацій, рідше цілими дисертаціями. Застосування документального підходу у дослідженні дисертаційних захистів обмежило застосування такого досить цікавого напрямку класифікації як належність дисертацій до установ їх написання (підготовки, прикріплення здобувачів).

Варто зазначити, що в Україні на даний момент (осінь 2007 року) діє лише 6 спеціалізованих вчених рад, які мають право приймати до захисту дисертації за спеціальністю 11.00.02 (серед них захисти докторських дисертацій відбувалися за проаналізований період лише у трьох спецрадах). Така ситуація, з одного боку, суттєво звужує можливості розвитку суспільної географії, а з іншого боку створює певне конкурентне середовище щодо схвалення і затвердження результатів наукової діяльності дисертантів, особливо докторантів. В Україні спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій по спеціальності 11.00.02 функціонують при:

- Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка;
- Інституті географії НАН України (м. Київ);
- Львівському національному університеті ім. Івана Франка;
- Одеському національному університету ім. І.І. Мечнікова;
- Таврійському національному університету ім. В.І. Вернадського (м. Сімферополь);
- Чернівецькому національному університету ім. Юрія Федьковича.

Зважаючи на більш важливе по суті значення науково-тематичної лінії класифікації дисертацій, все ж логічним видається початок аналізу із загальної кількості захищених робіт та їх хронології. Отже, за період незалежності України з 1992 по 2006 рік в Україні захищено 175 дисертацій зі спеціальності „економічна і соціальна географія”, серед яких 29 докторських.

На Рис.1 окремо представлені графіки динаміки кількості підготовлених аспірантів та докторантів зі спеціальності 11.00.02 у порівнянні із траєкторією динаміки їх підготовки в Україні з усіх спеціальностей. Очевидною і характерною рисою динаміки захистів є зростання їх кількості, як у цілому по всім спеціальностям, так і по спеціальності 11.00.02. Так, у період 1992-1996 рр.. було захищено 33 дисертації (серед них 7 докторські). У період 1997-2001 – захищено вже 66 дисертацій (8 докторських). У період 2002-2006 – 75 дисертацій (13 докторських). Така динаміка однозначно визначає позитивним розвиток суспільно-географічної науки в Україні. Це було зумовлено зростанням кількості аспірантів і докторантів та заснуванням нових спеціалізованих вчених рад та відновленням раніше діючих.

Щодо стабільності кількості захистів, то вона є досить строкатою. Найбільша кількість дисертацій - 20 (всі кандидатські), була захищена у 2000 році; 18 дисертацій (5 докторських) - у 2006 році, по 16 дисертацій - у 2005 (1 докторська) та 1999 (1 докторська). Варто особливо виділити 2004 р., коли українська географічна еліта поповнилася б новими докторами наук зі спеціальності 11.00.02. Тоді як у 1994, 2000 і 2002 не було захищено жодної докторської дисертації (табл. 1).

Закономірною тенденцією є зміна статевої структури дисертантів в Україні у напрямку зростання частки дисертацій, захищених у період незалежності України жінками (Рис.2). Так, частка жінок-дисертанток у період з 1992 по 1996 роки складала 33% (38% у структурі кандидатських дисертацій), у період з 1997 по 2001 – 42% (45% серед кандидатських), та у період з 2002 по 2006 – 55 % (60%). Таким чином, спостерігається інтенсивне зростання залучення до наукової діяльності у сфері суспільної географії жінок-науковців. Проте серед числа докторантів чоловіки суттєво переважають: доля жінок-докторанток складала за проаналізований період 1992-2006 лише 24% (7 докторських захистів із 29 загальної кількості).

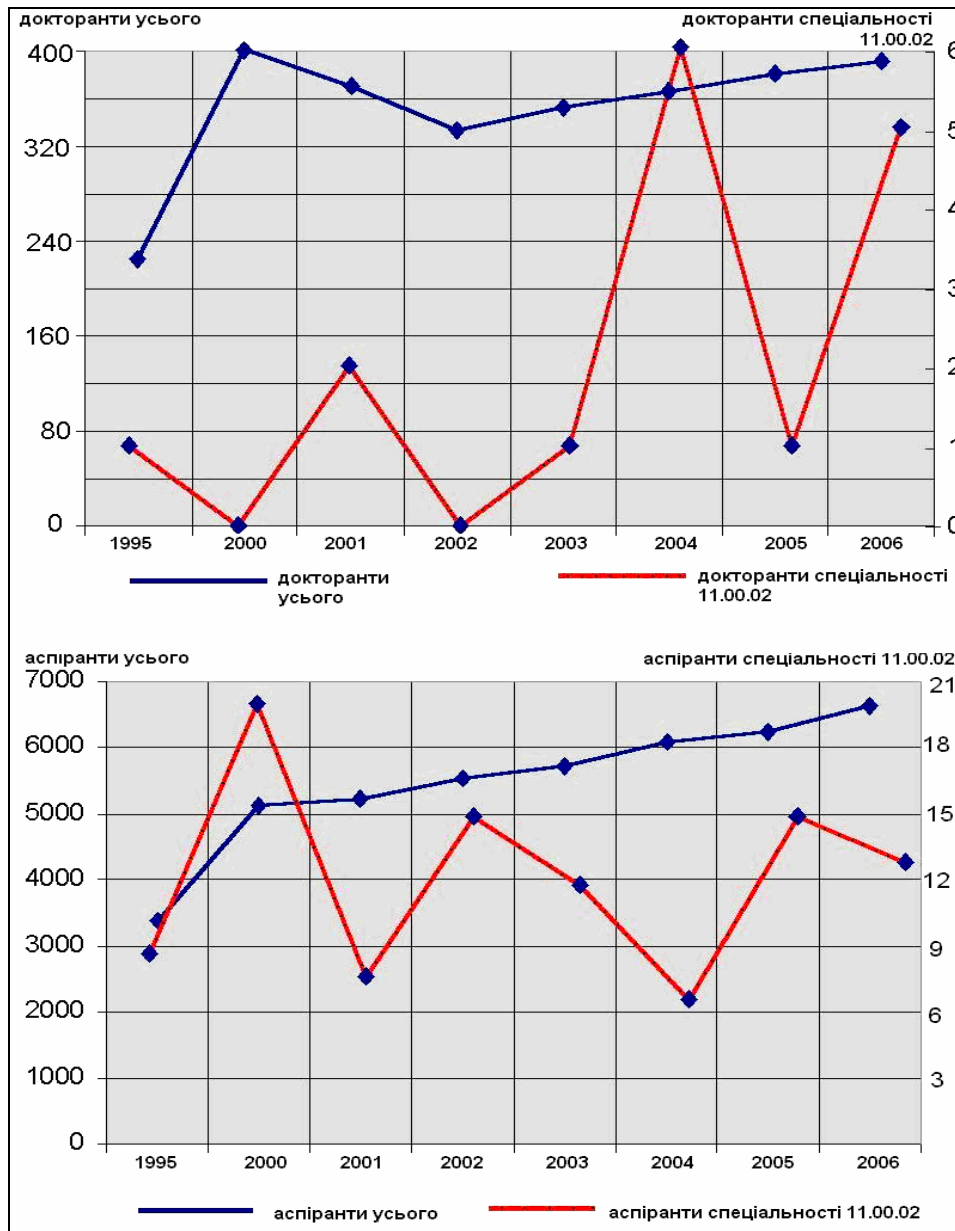

Рис. 1. Динаміка підготовки наукових кадрів в Україні (усього по всім спеціальностям та у порівнянні зі спеціальністю 11.00.02), побудовано автором із використанням даних [2].

За тематикою предмета дослідження, по яким захищалися дисертаційні роботи, доцільним є виділення 9 тематичних підходів, які відповідають певним галузям суспільно-географічної науки: 8 спеціальних підходів та 1 специфічний.

1. **Географія населення**, у якій захищено найбільше дисертацій – 36 (5 докторських). Тут найбільш дослідженою є *система розселення*, у тематиці якої захищено 14 дисертацій (4 докторські), 7 кандидатських дисертацій стосуються *етнографічних* досліджень, по 6 кандидатських дисертацій захищені у сфері *трудових ресурсів* і *демографічної ситуації*, 2 дисертації (1 доктор-

ська) стосувалися системи *сільського розселення*, лише 1 кандидатська дисертація досліджувала регіональні особливості *міграції населення*.

2. **Економічна географія**, у якій захищено 35 дисертацій (6 докторських). Тут найбільш дослідженим є *агропромисловий комплекс*, по якому захищено 14 дисертацій (1 докторська), 8 дисертацій (1 докторська) досліджували *господарство у цілому*, 5 дисертацій (3 докторські) досліджували розвиток *промисловості*, 2 дисертації (1 докторська) - географію *транспорту*, 2 кандидатські дисертації – *будівельний комплекс*. По одній кандидатській дисертації захищено з

наступних тематик: *паливно-енергетичний комплекс, морегосподарський комплекс і ви-*

робнича інфраструктура.

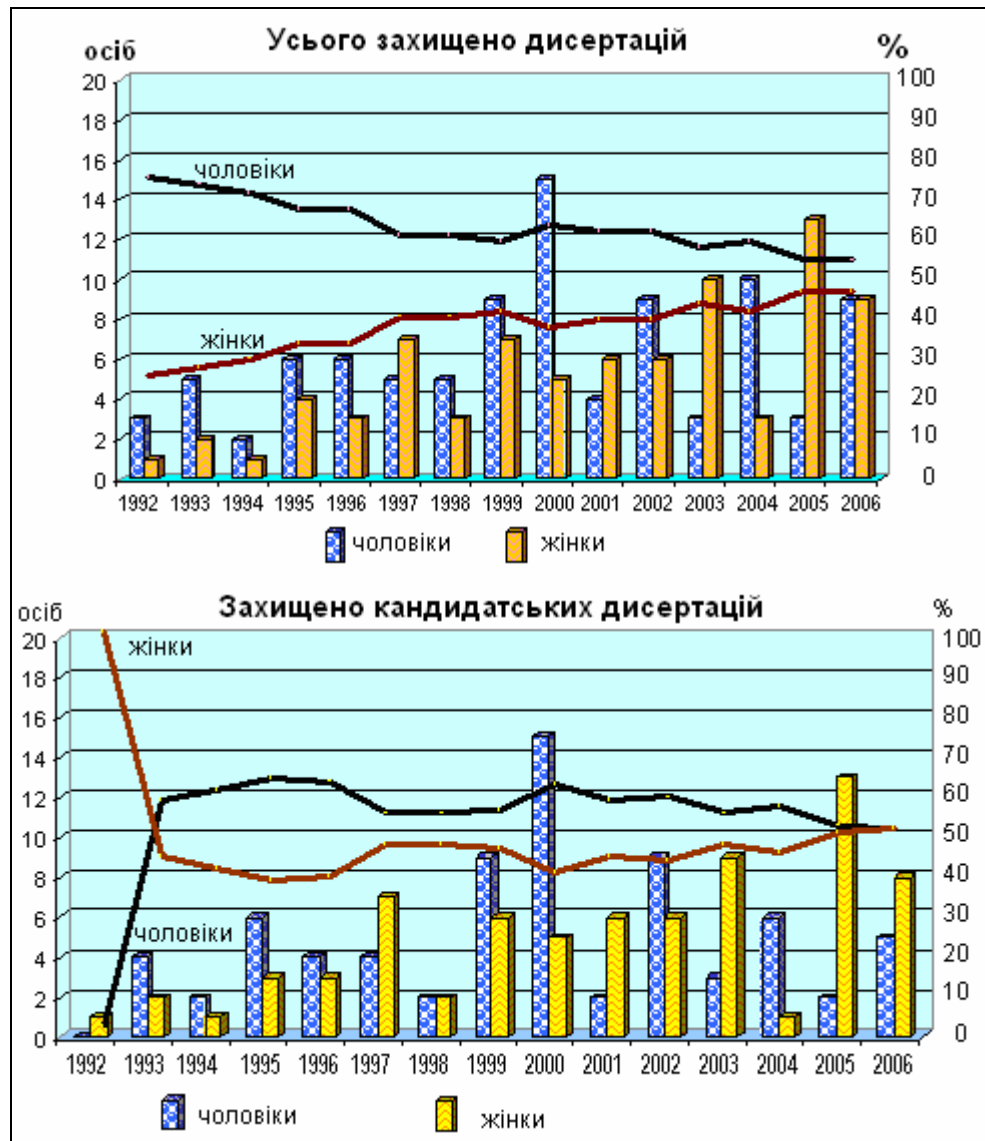

Рис. 2. Динаміка статевої структури захищених дисертантів спеціальності 11.00.02 (кількість захищених осіб; частка від загальної кількості захистів), побудовано автором

3. **Соціальна географія**, у якій захищено 32 дисертації (2 докторські). Очевидною є перевага *рекреаційно-туристичної* тематики, за якою захищено 18 дисертацій (2 докторські). По 4 кандидатські дисертації захищені стосовно географії *релігій та освітньо-культурного* комплексу. По 2 кандидатські дисертації стосувалися сфери *охорони здоров'я та загальної сфери обслуговування*. По 1 кандидатській дисертації захищено стосовно *соціальної безпеки населення і продовольчому ринку* (торгівля).

4. **Комплексна (синтетична) географія**, у якій захищено 29 дисертацій (8 докторських). Тут найбільш дослідженою є те-

матика *сталого* (стійкого, збалансованого) *розвитку*, до яких автором віднесено і дисертації соціо-економіко-екологічного змісту, таких захищено 12 дисертацій (3 докторські), крім того, 9 дисертацій (2 докторські) стосувалися *регіонального розвитку*, 8 дисертацій (3 докторські) сукупного *соціально-економічного розвитку*.

5. **Географія природокористування**, у якій захищено 14 дисертацій, серед них 2 докторські. Тут переважає тематика дослідження *земельних ресурсів* (адекватно агропромисловій тематиці у напрямку економічної географії), стосовно якої захищено 5 кандидатських дисертацій; 3 дисертації (1

докторська) стосувалися дослідження *рекреаційних ресурсів* України та її регіонів, аналогічно 3 дисертації (1 докторська) стосувалися дослідження інтегрального (сукупного) *природно-ресурсного потенціалу*, 2 кандидатські дисертації стосувалися *водно-ресурсного потенціалу*, 1 – дослідження *лісових ресурсів*.

6. **Міжнародна (зарубіжна) тематика**, у якій захищено 10 дисертацій, серед них 1 докторська. Тут найбільш дослідженою є тематика *міжнародних економічних відносин* – 6 дисертацій (1 докторська), 3 кандидатські стосувалися *світового господарства*, 1 – *міжнародного співробітництва*.

7. **Історія і методологія науки**, у якій захищено 4 дисертації (1 доктор.).

8. **Політична географія**, у якій захищено 3 дисертації (1 докторська).

9. **Специфічна тематика**, до якої автором віднесено 11 дисертацій (з них 2 докторські – одна стосувалася *митної діяльності*, одна презентувала новий науковий напрямок – *інформаційну географію*), 2 кандидатські дисертації стосувалися *електоральної поведінки* певних регіонів України. По 1 кандидатській дисертації захищено з наступних специфічних і нетрадиційних для суспільної географії напрямків, як *маркетингова географія, інноваційна діяльність, телекомунікаційний комплекс, злочинність населення, геотопоніміка, оцінка економіко-географічного положення, наслідки аварії на Чорнобильській АЕС*.

Просторова ієрархія об'єкта дослідження у проаналізованих дисертаціях стосується переважно конкретних регіонів України (74, з них 3 докторські). Значно менше - 26 (проте 11 докторські) стосуються України у цілому, 20 дисертацій (3 докторські) досліджували просторові сукупності регіонів України, 16 (1 докторська) – досліджували локальний рівень (міста, райони). По 8 дисертацій досліджували зарубіжні країни та їх регіони (1 докторська) та міжнародні міжрегіональні відносини, 6 кандидатських дисертацій досліджували асоціації зарубіжних країн, і лише 1 – глобальний рівень. В 11 дисертаціях (8 докторських), чітка ієрархія об'єкта дослідження відсутня, що очевидно, оскільки докторські дисерта-

ції стосуються більш узагальнених і теоретико-методологічних аспектів.

Щодо **акцентованої географічної специфіки об'єкта дослідження**, - у більшості дисертацій вона відсутня. Разом з тим, 11 кандидатських дисертацій стосувалися дослідження приморських територій, 9 – прикордонних територій, 6 - гірських територій і лише 2 континентальних акваторій. У даному контексті 20 дисертацій (11 докторські) можна прокласифікувати як такі, що мають абстрактний об'єкт дослідження, не прив'язаний до певної території, - це дисертації теоретико-методологічного змісту.

Регіональна належність об'єкта дослідження в дисертації (щодо України, Рис. 3) свідчить про „регіональне” лідерство серед об'єктів дослідження Кримського регіону (15 дисертацій). Кількість дисертацій щодо Тернопільської (11), Волинської і Запорізької (по 8), Львівської (7), Чернігівської (6) областей, Київського регіону (5), Хмельницької і Вінницької (по 4), Харківської (3), Вінницької, Закарпатської, Одеської, Полтавської, Сумської, Херсонської Черкаської (по 2), Донецької і Луганської (по 1) областей визначає більше спрямування дослідницьких акцентів на Західноукраїнський макрорегіон.

Разом з тим, 6 областей - Дніпропетровська, Житомирська, Ів.-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська взагалі не представлені у якості самостійних об'єктів суспільно-географічних дисертаційний досліджень, що актуалізує проблему їх обов'язкового залучення, що по суті виступатиме елементом наукової новизни, особливо такого важливого, як Дніпропетровська область.

Варто зазначити, що у 13 випадках у якості географічного об'єкту дослідження декларувалися субрегіональні території, які об'єднували декілька регіонів України, серед них 4 стосувалися *Карпатського* субрегіону, 4 – *Галицького* субрегіону, і по 1 – *Подільського, Приазовського, Західнополіського, Причорноморського і Донбасу*.

Географічна структура захисту дисертацій (Рис. 3) свідчить про переважаючу наукову роль спецради при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, у якій захищено 64 дисертації (17 до-

кторських). Наступною за кількістю захистів є спецрада при Львівському національному університеті ім. Івана Франка – 44 захисти, проте усі кандидатські. Крім Київського національного університету докторські дисертації захищалися у спецраді при Інституті Географії НАНУ – із 31 дисертації – 8 докторські. У спецраді при Одеському національному університеті ім. І.І. Мечнікова із 21 захищеної дисертації відбувся лише один захист докторської дисертації (Сонько С.П., 2006). 6 кандидатських дисертацій захищено у спецраді при Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь) і 4 при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Особливо варто виділити ті дисертації, які писалися в Україні, українськими географами, стосувалися України та її регіонів, проте захищалися в Росії – 2 у

Санкт-Петербурзі (д.г.н. – Краснопольський О.В. і д.г.н. Нікітіна М.Г.), 2 у Москві (об'єкти дослідження - Донбас).

Перспективи розвитку суспільної географії визначаються поглибленням традиційних і залученням до її об'єкт-предметної сфери нових, нетрадиційних та специфічних напрямків дослідження. Серед їх числа варто виділити наступні:

- стійкий розвиток українського суспільства на різних територіально-ієрархічних рівнях і розвиток суспільно-географічних основ інформаційної географії;
- дослідження актуальних проблем соціальної складової суспільної географії (демографія, медична географія, географія культури, освіти, спорту тощо); суспільно-географічні дослідження розвитку соціальної інфраструктури;

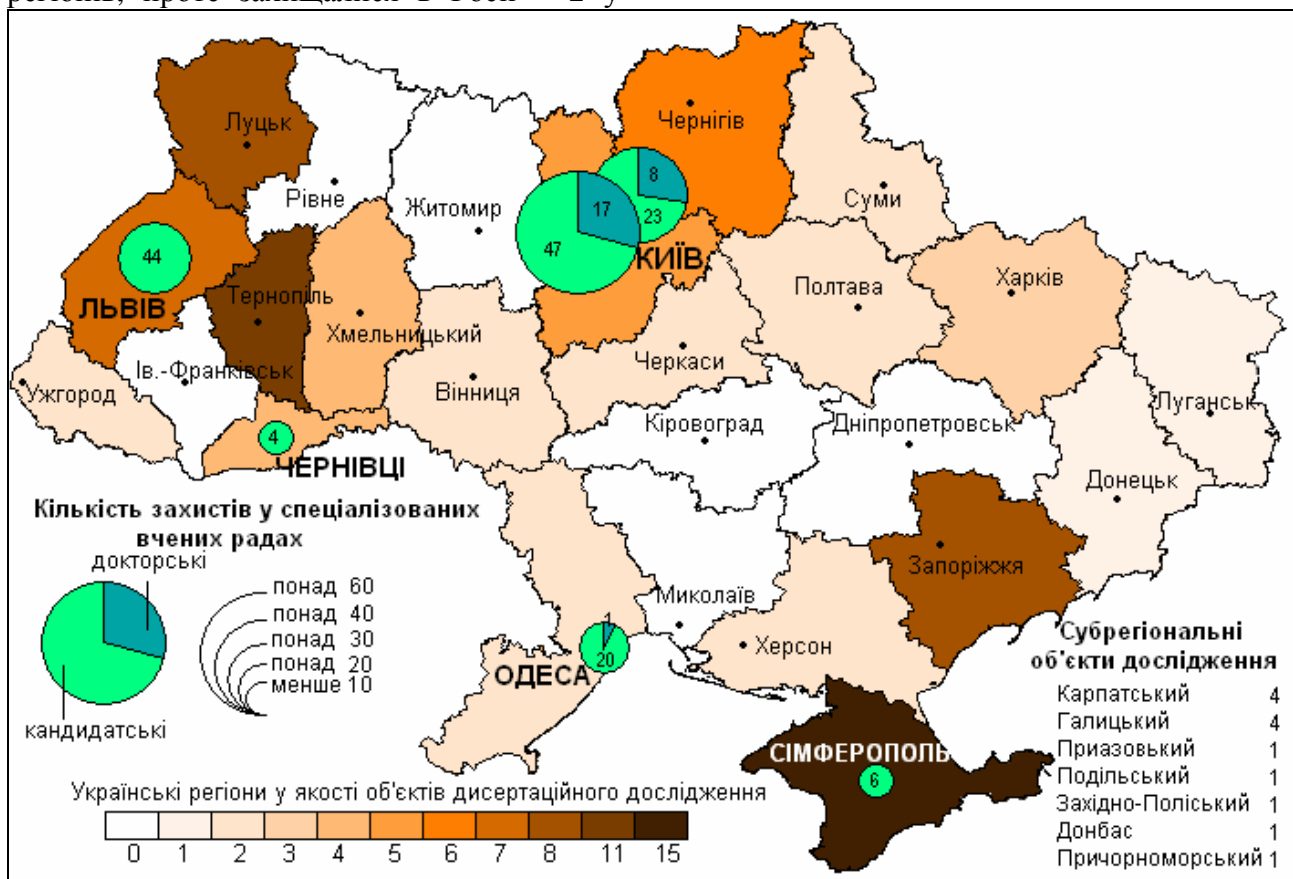

Рис. 3. Територіальна структура захистів дисертацій зі спеціальності 11.00.02 (побудовано автором)

- суспільно-географічне дослідження негативних соціально-економічних явищ і процесів (безробіття, злочинність, продовольчі проблеми і географія здоров'я, наслід-

ки економічної трансформації територій тощо);

- суспільно-географічні дослідження менталітету українського соціуму, його ре-

гіональних проявів, електоральної поведінки;

- залучення до суспільно-географічних досліджень нових картографічних та ГІС технологій, аерокосмічного зондування, використання у суспільній географії математико-географічного моделювання;

- суспільно-географічні дослідження специфічних географічних територій (приморських, гірських, полярних, заповідні) та територій із специфічним географічним положенням (прикордонні території, діяльність єврорегіонів);

- суспільно-географічні дослідження нових і нетрадиційних напрямків рекреаційно-туристичної діяльності (зелений та екологічний туризм, діловий туризм, екстремальний туризм, медичний туризм) та оптимізація використання наявних рекреаційно-туристичних ресурсів;

- залучення суспільно-географічних досліджень у вирішення проблем підготовки до проведення Україною ЄВРО-2012 – чемпіонату Європи з футболу у 2012 році, зокрема суспільно-географічного обґрунтування залучення різних міст України у якості місць проведення даного міжнародного форуму;

- історія розвитку суспільно-географічних ідей в Україні та світі, переосмислення наукової спадщини українських вчених-географів;

- розвиток і удосконалення теоретико-методологічних і методичних основ суспільної географії;

Досить показовою та взірцевою у даному контексті є кафедра соціально-економічної географії і регіонаознавства геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (завідувач проф., д.геогр.н. Немець Л.М.). Незважаючи на досить молодий склад кафедри, потенційно – це одна із най-

перспективніших кафедр суспільно-географічного змісту в Україні. За 2006-2007 роки кафедрою підготовлені та захищені 3 профільні кандидатські дисертації. Кафедра на момент осені 2007 року має у своєму складі 9 молодих аспірантів та прикріплених здобувачів, планується розширення набору на наступні роки. На кафедрі відкрита докторантура, крім того на порядку денному 2008 року стоїть достроковий захист ще 2 кандидатських дисертацій. Сприяє такому бурхливому розвитку спеціальна діяльність кафедри щодо активізації науково-дослідницької діяльності студентів (проведення навчально-дослідницьких експедицій, наукових семінарів, науково-дискусійного клубу, участі студентів в конференціях з обов'язковою публікацією матеріалів). Тематика дисертаційних досліджень кафедральних аспірантів і здобувачів органічно вписується в коло перспективних і актуальних напрямків суспільно-географічних досліджень. Важливим аспектом діяльності кафедри у даному контексті є залучення молодих науковців з інших регіонів України (Кіровоград, Луганськ, Херсон, Суми), що сприяє поширенню суспільно-географічних ідей та територіальній диференціації суспільно-географічних досліджень.

Таким чином, узагальнюючи вище наведені результати дослідження, можна зробити висновок про значні подальші перспективи розвитку суспільної географії як важливої комплексної науки, здатної ефективно вирішувати науково-теоретичні і практичні завдання життєдіяльності українського суспільства. Зростання кількості соціо-економіко-географів із науковим ступенем виступає обов'язковим інструментом розвитку даної науки, що адекватно має втілюватися у дисертаційних дослідженнях.

Таблиця 1
Динаміка захисту дисертацій в Україні зі спеціальності 11.00.02*

Період захисту	Захищено дисертацій														
	Всього					Докторських					Кандидатських				
	дис.	чоловіки		жінки		дис.	чоловіки		жінки		дис.	чоловіки		жінки	
		Д	%	Д	%		Д	%	Д	%		Д	%	Д	%
2007 ^{вересень}	15	5	33	10	67	1	1	100	0	0	14	4	29	10	71
2006	18	9	50	9	50	5	4	80	1	20	13	5	38	8	62
2005	16	3	19	13	81	1	1	100	0	0	15	2	13	13	87
2004	13	10	77	3	23	6	4	67	2	33	7	6	86	1	14
2003	13	3	23	10	77	1	0	0	1	100	12	3	25	9	75
2002	15	9	60	6	40	0	0	0	0	100	15	9	60	6	40
2001	10	4	40	6	60	2	2	100	0	0	8	2	25	6	75
2000	20	15	75	5	25	0	0	0	0	100	20	15	75	5	25
1999	16	9	56	7	44	1	0	0	1	100	15	9	60	6	40
1998	8	5	63	3	38	4	3	75	1	25	4	2	50	2	50
1997	12	5	42	7	58	1	1	100	0	0	11	4	36	7	64
1996	9	6	67	3	33	2	2	100	0	0	7	4	57	3	43
1995	10	6	60	4	40	1	0	0	1	100	9	6	67	3	33
1994	3	2	67	1	33	0	0	0	0	100	3	2	67	1	33
1993	7	5	71	2	29	1	1	100	0	0	6	4	67	2	33
1992	4	3	75	1	25	3	3	100	0	0	1	0	0	1	100
1992-2006	175	95	54	80	46	29	22	76	7	24	146	73	50	73	50
1992-2007^{вересень}	190	100	53	90	47	30	23	77	7	23	160	77	48	83	52

*складено автором

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997.
2. Статистичний щорічник України за 2006 рік. CD-ROM. – К., 2007.
3. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
4. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

Теоретичні проблеми сучасної географії

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко

НАУКОВИЙ СТАТУС ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Висвітлені онтологічний статус економічної і соціальної географії, об'єкт і предмет її вивчення, приведено визначення науки, показана структура і завдання економічної і соціальної географії.

Yaroslav Oliynyk, Anatoliy Stepanenko. Scientific status of economic and social geography. The ontological status of economic and social geography, object and subject of study are explained, a definition of the science is given, the structure and task of economic and social geography is shown.

Об'єкт і предмет дослідження. Перш ніж почати вивчення будь-якої науки, слід визначити, що саме вона вивчає й досліджує (тобто об'єкт науки), які аспекти, властивості, відношення вивчає (предмет), хто вивчає (суб'єкт дослідження) і для чого вивчає (мета й завдання). Тому вихідними поняттями кожної науки є об'єкт і предмет її дослідження. Від того, наскільки правильно й конкретно визначено ці категорії, залежать результативність і конструктивність усієї наукової діяльності. Основи для розмежування предмета і об'єкта заклав німецький філософ І.Кант.

Об'єкт дослідження – фрагмент дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність, тобто це те, що вивчає й досліджує дана галузь науки. Виділення об'єкта пізнання здійснюється за допомогою форм практичної та пізнавальної діяльності, що їх виробило суспільство. *Предмет дослідження* – це ті аспекти, властивості й відношення, що їх вивчає дана наука. *Суб'єкт дослідження* – це особа (колектив, організація), що займається дослідженням об'єкту пізнання.

Суттєвим аспектом в обґрунтуванні наукового статусу економічної й соціальної географії (як будь-якої іншої науки) є розрізнення її об'єкта і предмета. *Об'єкт пізнання* – це все те, на що скерована діяльність дослідника, котрий протистоїть йому як об'єктивна реальність. Будь-яке явище, процес або відношення об'єктивної реальності може бути об'єктом дослідження дуже різних наук (фізики, хімії, соціології тощо). Коли ж мова йде про *предмет дослідження* конкре-

тної науки, тоді та чи інша частина об'єктивної реальності (місто, людина, країна й т. ін.) береться не цілком, а лише тим її аспектом, що його визначає специфіка даної науки. Решта граней конкретної частини об'єктивної реальності в цьому разі розглядається як другорядні або як умова існування даного об'єкта.

Предмет науки не може бути тотожним об'єкту (або об'єктам), котрий вона вивчає, оскільки останній – це емпірично дана реальність, яка репрезентує ту чи іншу грань об'єктивного світу. А предмет науки – це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні через виявлення найбільш значущих з погляду практики закономірностей, зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет будь-якої науки – це наслідок теоретичного абстрагування, який дає змогу вирізнити ті закономірності розвитку й функціонування об'єкта вивчення, які є специфічними для даної науки. Якщо об'єкт дослідження – частина об'єктивної реальності, яка має властивість, досліджувану тільки даною наукою, то предмет науки – це наслідок дослідницьких дій або діяльності.

Розрізняють насамперед широкий (граничний) об'єкт науки, конкретні її об'єкти й специфічні. Граничний об'єкт дослідження економічної і соціальної географії становить антропосфера (від грец. *ανθρωπος* – людина і *σφατρα* – шар, сфера): 1) земна сфера, де живе людство; 2) сфера Землі, що її прямо й непрямо видозмінила людина; 3) використовувана й видозмінена людиною частина біосфери (географічне середовище). В антропосфері людська діяльність стає голо-

вним, визначальним фактором розвитку біосфери. Планетарний простір (природне середовище) перетворюється і управляється суспільством, причому воно починає справляти визначальний вплив на перебіг природних процесів. Структурними елементами антропосфери є частини географічної оболонки, географічного середовища, техносфера (соціосфера) й суспільство в його різних територіальних формах [1, с.8].

Центральним поняттям географії є *географічна оболонка*. Це поняття було уведено в 1910 р. російським метеорологом *П. І. Броуновим* для позначення земної поверхні, на якій відбувається активна взаємодія входних у неї сфер – літосфери, гідросфери, атмосфери й біосфери. Географічна оболонка – складна, упорядкована система, частини якої перебувають у відношенні ієрархічної супідрядності. Фізико-географічні процеси в цій оболонці протікають під впливом як сонячної, так і внутрішніх джерел енергії. При цьому всі види енергії, що надходять у неї, зазнають трансформації й частково консервуються. Найважливішими властивостями географічної оболонки є цілісність, обумовлена круговоротом речовини й енергії між її компонентами, і ритмічність – повторюваність у часі тих або інших явищ.

Географічне середовище – частина географічної оболонки, що освоєна людиною й утягнута в суспільне виробництво, а отже, є матеріальною основою існування людського суспільства. Воно безпосередньо пов'язане з життям і діяльністю людини, становить природну передумову матеріального виробництва. Сьогодні частіше використовують термін "наколишнє середовище", під яким розуміють все середовище перебування й виробничої діяльності людського суспільства, весь оточуючий людину матеріальний світ, включаючи природне й техногенне середовище. Географічне середовище має властивість накопичувати ті зміни, які вносять у нього праця багатьох поколінь, унаслідок чого відбувається загальний процес його поліпшення для життя суспільства. Тобто географічне середовище – це "ощадний банк", у якому зберігається труд багатьох людських поколінь. Природні властивості географічного середовища відчутно впливають на життєдіяльність людини.

Проте слід зазначити, що природні явища й процеси в географічному середовищі мають складні взаємні зв'язки; по-хижацьки втручаючись у природу, людина порушує ці зв'язки і, одержуючи очікувані результати по першій лінії, по другій і третій – наражається на непередбачені, несприятливі для життя людей і господарства наслідки.

Техносфера (від грец. *τέχνη* – мистецтво, майстерність і *σφαίρα* – шар, сфера): 1) частина біосфери, перетворена за допомогою прямої та опосередкованої дії технічних засобів з метою досягнення найкращої відповідності соціально-економічним потребам людства; 2) частина біосфери, докорінно перетворена людиною на технічні й техногенні об'єкти.

Суспільство, як відокремлена від природи частина світу, – це сукупність людських індивідів, об'єднаних для задоволення соціальних потреб. Воно виступає як історична форма життєдіяльності людей у процесі розвитку.

Антропосфера, як заселена, освоєна або в інший спосіб втягнута в орбіту життя суспільства частина географічної оболонки Землі, з її просторовими структурами господарства й формами організації життя суспільства, становить своєрідний географічний простір і відповідає граничному об'єктові пізнання науки. Вона характеризується географічними просторово-часовими параметрами, цілісністю й поліструктурністю.

Синтезуючи в собі всі аспекти суспільного життя на Землі, причому в тісному взаємозв'язку їх із природним середовищем, антропосфера вбирає всі сфери життя суспільства і його оточення – виробничу (економічну), демографічну, соціальну, політичну, культурну, духовну, побутову та ін. У зв'язку з цим конкретні об'єкти економічної та соціальної географії, що на них націлено її дослідження, – це господарство, його галузі, населення й природні ресурси. Соціально-економічні процеси та явища вона вивчає у просторово-часовому вимірі та взаємодії.

Антропосфера – об'єкт пізнання цілої системи наук, кожна з яких вивчає окремі її аспекти, властивості, відношення. Специфічний об'єкт дослідження економічної та соціальної географії – просторова організація антропосфери. При цьому слід розрізняти

просторову організацію суспільства як інтегративного цілого, а також просторову організацію його складових – господарства, населення, інфраструктури тощо. Спеціальними об'єктами дослідження економічної та соціальної географії є територіально-виробничі комплекси, економічні райони, системи розселення, урбанізовані ареали, територіальні міжгалузеві комплекси, інші просторові структури.

На різних етапах розвитку економічної та соціальної географії змінювались уявлення про її предмет. Як предмет дослідження лише економічної географії висувалися: 1) розміщення продуктивних сил; 2) просторові відмінності й просторові поєднання в господарстві; 3) територіальний аспект взаємодії природи й суспільства; 4) процеси формування, розвитку й функціонування територіальних соціально-економічних систем і управління цими системами; 5) географічні проблеми суспільного виробництва, його розміщення, утворення й розвитку територіально-виробничих комплексів. Різноманітність і неузгодженість у визначеннях предмета економічної географії зрозумілі, оскільки їх давали на різних етапах формування та розвитку науки, на різних рівнях пізнання об'єкта. У процесі наукових досліджень уявлення про предмет науки постійно поглиблювалися й розширювалися.

Перенесення акценту наукових досліджень на соціальні аспекти просторової організації життя суспільства привело до формування соціальної географії. Дослідження політичного, військового, медичного, культурного та інших аспектів просторової організації суспільства сприяло формуванню відповідно політичної, військової, медичної, рекреаційної, культурної та інших галузей географії. Одночасно з диференціацією відбувається процес інтеграції географічних наук, що обумовлене потребами вивчення просторової організації антропосфери. Соціологізація географічної науки спонукала до виокремлення соціально-економічної географії як самостійної науки. Зародження й становлення економічної та соціальної географії обумовлене потребами практики, необхідністю наукових досліджень і вивчення соціально-економічних просторових систем.

Предмет дослідження економічної та соціальної географії становить просторова організація суспільства. Вона вивчає особливості й закономірності просторової організації суспільства та окремих цивілізацій (господарство, населення, інфраструктура, природні ресурси тощо). Вивчення соціально-економічних процесів у територіальному вимірі передбачає вивчення їх з позицій локалізації, взаєморозміщення, взаємодії та просторових відносин, причинно-наслідкових зв'язків і т. ін. Предметна сторона науки може розрізнятися масштабами охоплення – від гранично широкого до вузького, що відбиває в процесі розвитку науки позиції різних шкіл і вчених, формування та виокремлення нових наукових напрямів.

Предметом вивчення дисципліни є також територіально-економічні пропорції, регіональна пропорціональність. Прийнято вважати, що пропорціональність означає співвідношення і розподіл сукупної (пасивної і уречевленої) праці між різними сферами діяльності, економічними явищами і процесами. Вона виражає співвідношення між частинами цілого як між окремими територіями, так і пропорціональність економіки окремих районів. Від раціональних територіальних пропорцій залежить підвищення ефективності суспільного виробництва, забезпеченість природними ресурсами і міграційні процеси, поліпшення умов життєдіяльності. В економіці пропорціональність не може проявлятися із строгою математичною точністю, однак за своєю суттю вона відбиває перш за все кількісні співвідношення. Наприклад, з позицій пропорціональності можна розглядати в тому чи іншому таксоні співвідношення між потребою в робочій силі і чисельністю наявних трудових ресурсів, виробництвом і споживанням електроенергії і т.п.

Територіальну пропорціональність можна розуміти як стан динамічної рівноваги між компонентами геосистеми. Просторові соціальні та економічні пропорції повинні характеризувати таку динамічну рівновагу між соціальними, економічними і природними елементами даної території, яка б виключала виникнення диспропорцій.

Дисципліна включає 4 основні напрямки пізнання предмета, які розкривають в ціло-

му не лише конкретні прояви, але і наукові основи (теорію і методи) територіальної організації продуктивних сил, а саме вивчення:

1 – загальних закономірностей та умов територіальної організації і розвитку суспільного виробництва;

2 – умов, особливостей і ефективності розміщення як усього господарства, так і промисловості, сільського господарства, транспорту, їх галузей і міжгалузевих комплексів, найкрупніших об'єднань і підприємств;

3 – умов особливостей і ефективності комплексного розвитку територіального господарства (областей, економічних районів і т.д.);

4 – зовнішніх економічних зв'язків у територіальному вимірі.

При цьому головна увага приділяється питанням економічного обґрунтування комплексного розміщення продуктивних сил та їх територіальної організації.

Науково обґрунтоване розміщення окремих галузей та їх сукупності, регульований розвиток різних регіонів на базі взаємовигідного територіального поділу праці дозволяє не лише приростити суспільне багатство, але і скоротити затрати в народному господарстві, підвищити ефективність виробництва.

Ринкова економіка вимагає суворого врахування і співставлення усіх затрат і результатів у виробництві. Ринок як система соціально-економічних відносин у сфері обміну, посередництвом яких проходить збут товарів і пристосування структури виробництва до суспільних потреб, передбачає територіальну диференціацію ринкових факторів. До останніх, забезпечуючи взаємодію попиту і пропозиції товарів на макро-, мезо- і мікрорівні, відносяться умови і матеріальні елементи, організаційні структури виробництва і регулятори ринку.

Україна – великий внутрішній ринок, який склався на базі глибинних інтеграційних процесів в економіці, сформованого цілісного господарського комплексу підприємств, галузей і регіонів, загального економічного простору з узгодженою системою грошей, фінансів, податків, цін, міграційною і митною політикою і т. д. Необхідність

в інформації і прогнозах територіального характеру виникає тепер повсюдно, а не лише у вищих і середніх органах управління. Тому в системі економічних наук вивченню розміщення продуктивних сил і економіки районів належить важливе місце. Майже кожне економічне дослідження або господарське рішення залишається неповноцінними і незавершеними, якщо в них не буде затронута і врахована така важлива сторона розвитку суспільного виробництва, як його розміщення і територіальна організація.

Наукова теорія територіальної організації господарства має велике конструктивне значення, покликана служити обґрунтуванню стратегії комплексного розміщення продуктивних сил, регіональній політиці держави, бути методологічною основою територіального планування і підґрунтям ринкових методів господарювання.

Для економічної і соціальної географії предметом дослідження є також географічні проблеми просторової організації суспільства, територіальні (просторові) суспільні системи. Вона вивчає територіальний поділ праці, розміщення продуктивних сил, регіональну політику, територіальну організацію виробництва, геополітику й геостратегію країн і регіонів світу, просторові соціально-економічні пропорції, територіально-виробничі зв'язки, територіальну економічну й соціальну політику, територіально-виробничі комплекси й територіальні соціально-економічні структури, транспортні та інфраструктурні мережі й системи, а також мережі й системи розселення, соціально-економічні райони й територіальні соціально-економічні системи та інші аспекти просторової організації суспільства.

Науково обґрунтоване географічне розміщення виробництва, розподіл його по території має велике значення для примноження продуктивних сил суспільства і підвищення ефективності суспільного виробництва. Залежно від географічного положення місцевості змінюються природні, економічні та історичні умови розвитку виробництва. Як правило, різні мінеральні та біологічні природні ресурси, клімат, водозабезпеченість, економічна освоєність території, виробничий потенціал, заселеність,

професійно-кваліфікаційна структура населення, характер розселення, все це впливає на розвиток і розміщення суспільного виробництва і на його територіальну організацію.

Різнобічний економіко-географічний аналіз і економічна оцінка всієї цієї багатогранної в складній ситуації, науково обгрунтоване розміщення окремих галузей та їх сукупності, раціональна територіальна організація виробництва і взаємовигідний територіальний поділ праці між регіонами країни в кінцевому результаті дозволяє економити суспільні затрати, підвищувати продуктивність праці, ефективність виробництва.

В дослідженнях економічної та соціальної географії особливе місце належить просторовим суспільним системам, під якими розуміють просторово-часові частини антропосфери, в яких взаємопов'язано і взаємозумовлено поєднуються всі форми життєдіяльності суспільства.

Визначення науки. Економічна і соціальна географія – це наука про загальні та специфічні закони й закономірності територіальної організації суспільства, механізм дії та форми прояву їх у територіальних суспільних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі. Вона поєднує в собі одночасно елементи географії, економіки й соціології. Як наука географічна вона використовує в дослідженнях загальногеографічні підходи й методи і працює в тісному контакті з природничими дисциплінами; як наука гуманітарна вона використовує в дослідженнях економічні та соціологічні підходи й методи і працює в тісному контакті з суспільними науками, що мають із нею спільний об'єкт. Як і економічні науки, економічна й соціальна географія досліджує господарство, ринкові відносини, але в просторовому аспекті; вона оперує категоріями ефективності, продуктивності, оптимальності тощо, пов'язуючи їх із простором, виявляючи їхні регіональні відмінності й причини цих відмінностей, механізми просторових економічних процесів. Як і інші соціологічні науки, економічна й соціальна географія з позицій просторової організації досліджує щонайперше суспільство, людину, різні людські спільноти, в то-

му числі специфічні для неї спільноти територіальні.

Розробка наукових засад просторової організації суспільства, його вдосконалення, вивчення територіальних суспільних систем – головні завдання економічної і соціальної географії. Їх основний замовник – суспільна практика, насамперед органи управління, містобудівництво, геопланування (районне планування). Посилення значення географічних чинників у розвої суспільства збільшує потребу розвитку географічної освіти й географічного мислення. Тому важливими соціальними замовниками для економічної та соціальної географії виступають середня та вища школа. Вивчення економічної і соціальної географії Батьківщини – одна з підвалин виховання патріотів незалежної України.

При формуванні географічного мислення слід враховувати його особливості. Географічне мислення – це мислення, по-перше, прив'язане до території, по-друге, комплексне. До цих двох ознак географічного мислення – територіальності, комплексності – треба додати третю: конкретність. Оскільки кожна точка на земній поверхні перебуває під впливом не лише чітко детермінованих, а й "випадкових" чинників, тільки конкретний підхід може забезпечити правильність аналізу й висновків.

Структура економічної і соціальної географії. Економічна і соціальна географія – це складна наукова система, що містить багато наукових дисциплін. Існує декілька класифікаційних систем наук. Згідно з класифікацією І.Канта (понад 40 років читав курс географії в Кенігсберзькому університеті) й знаменитого географа А.Гетнера, всі науки поділяються на: 1) сутнісні, предметні, систематичні, класифікаційні; 2) топографічні, просторові, хорологічні, районоутворювальні. Географія, за даною класифікаційною схемою – хорологічна наука, яка аналізує просторові явища, що піддаються зображенню на карті.

Відомий географ В.П.Максаковський пропонує виділяти чотири рівні географічного знання:

- теоретичну географію й історію географії, утворюючі теоретичне ядро даної науки;

- "стовбурні" науки (фізичну географію, економічну географію, картографію і країнознавство);

- галузеві науки, що з'явилися в результаті диференціації географії і володіють пошуковими функціями;

- прикордонні, або стикові науки, що виникли в результаті інтеграції географії з іншими науками [2].

Ісаченко А.Г. у системі географічних наук виділяє підсистеми природничо-географічних і суспільно-географічних наук. У цих підсистемах він виділяє *галузеві науки* (гідрологія, ґрунтознавство, географія промисловості та ін.), *змішані групи наук* (воєнна географія, медична географія та ін.) і *загальногеографічні науки* (країнознавство, краєзнавство, історична географія та ін.) [5, с. 42-54].

Відомий український географ О.І.Шаблій у структурі соціально-економічної географії виділяє її теоретичне ядро – загальна теорія соціально-економічної географії, блоки основних і допоміжних дисциплін, а також групу суміжних дисциплін. Основні дисципліни об'єднані у чотири блоки: 1) географія населення або демогеографія; 2) соціальна географія; 3) економічна географія; 4) політична географія. Допоміжні дисципліни об'єднані у два блоки: 1) методика наукових досліджень; 2) методика викладання суспільної географії. До суміжних дисциплін віднесені такі, що входять одночасно і в географічні, і в негеографічні науки: історична географія; регіональна економіка, гео-екологія, геополітика, медична географія, військова географія і т. ін.

Соціально-економічна географія охоплює всю сукупність географічних дисциплін, що вивчають територіальну організацію суспільного виробництва й різні форми життя суспільства. Соціально-економічна географія входить як у систему географічних наук, так і в систему соціально-економічних. У ній розрізняються дві головні галузі, що відповідають подвійному найменуванню цієї науки: економічна географія і соціальна географія.

Економічна географія – наука, яка досліджує територіальну організацію виробництва, просторові процеси та форми організації життєдіяльності людей. Її основною метою

є пошуки способів підвищення продуктивності суспільної праці за рахунок просторових факторів, раціонального розміщення виробництва, оптимальної територіальної концентрації господарства, поєднання спеціалізації, диверсифікації та комплексного розвитку економічних районів, удосконалення територіально-економічних зв'язків, раціонального природокористування, вдосконалення територіальної організації та управління виробництвом тощо.

Соціальна географія – це наука про загальні і специфічні закони і закономірності територіальної організації суспільства і соціального простору, механізм дії і форми прояву їх у територіальних системах, які функціонують у просторово-часовому географічному просторі. Вона вивчає просторові процеси і форми організації життя людей і суспільного виробництва насамперед з погляду людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особи і відтворення життя. Соціальна географія визначається як наука про просторові процеси й фактори організації життя людей, насамперед з погляду умов праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості й відтворення життя людини. Об'єктами дослідження є різні спільності людей, їхня внутрішня структура й просторове поведіння. Вивчаються також регіональні розходження в способі життя людей. У деяких визначеннях акцент робиться на вивчення територіальної організації соціальної структури суспільства різних таксономічних рівнів. Соціальна географія безпосередньо змикається з географією населення. Іноді її розглядають як сукупність географії населення, географії сфери обслуговування, географії споживання, рекреаційної географії й ін. Предметне поле цієї науки розширюється і її внутрішня структура ще не визначилася. У її рамках намічаються різноманітні напрямки досліджень, у тому числі поведінкова (біхевіористська) географія, географія злочинів, географія безробіття, географія спорту, туризму й т.п.

Соціально-економічна географія – це комплекс наукових дисциплін, що вивчають закономірності суспільного виробництва і розселення людей. Іншими словами, соціально-економічна географія досліджує тери-

торіальну організацію життя суспільства, особливості її проявлення в окремих країнах, районах і місцевостях.

Соціально-економічна географія також підрозділяється на загальні, галузеві, стикові і регіональні дисципліни (рис. 1). *Загальна соціально-економічна географія* вивчає загальні питання теорії і методології цієї науки, закономірності територіальної організації і розміщення суспільного виробництва, просторові процеси і форми організації життя людей. У її склад входять дисципліни: теорія і методологія соціально-економічної географії, теорія територіальної організації виробництва, теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, глобалістика, історія економічної і соціальної географії.

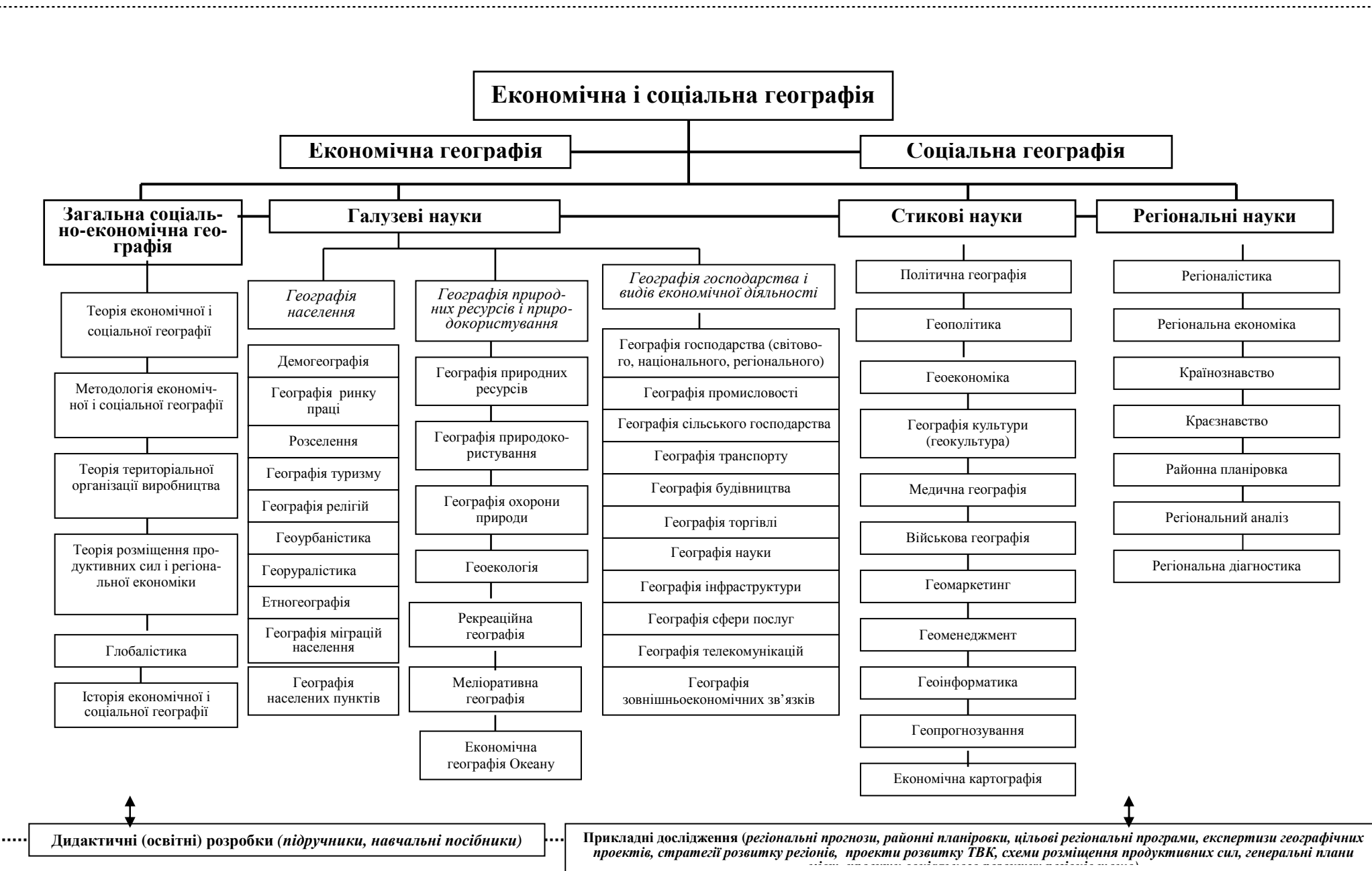
Галузеві соціально-економічні географічні науки вивчають розміщення і територіальну організацію окремих галузей господарства і окремі сторони об'єктів соціально-економічної географії (географія промисловості, географія сільського господарства та ін.). Цим дисциплінам властива своя внутрішня структура: у загальних розділах характеризуються закономірності розміщення й територіальної організації досліджуваних об'єктів, у регіональних – їхня просторова диференціація й специфіка в окремих країнах і районах. Крім того, перераховані дисципліни підрозділяються на галузі другого порядку або підгалузі у відповідності зі спеціалізацією основної галузі (наприклад, чорна й кольорова металургія, промисловість будівельних матеріалів, харчова й т.д.; рослинництво й тваринництво; транспорт автомобільний, залізничний і т.д.). В структурі галузевої географії виділяють такі науки:

- *географія населення* – частина соціально-економічної географії, вивчаюча структуру, розміщення і територіальну організацію населення, яке розглядається в процесі суспільного відтворення і взаємодії з природним оточенням. Географія населення служить найважливішою сполучною ланкою між економічною географією й соціальною географією.

У СРСР протягом тривалого часу вона розглядалася як частина економічної географії, оскільки була орієнтована в основному на вивчення трудових ресурсів. У цей час зміст географії населення трактується значно ширше. У її предмет входить вивчення населення окремих країн і районів, закономірностей територіальної диференціації його складу й способу життя, типів і форм розселення. У географії населення безліч точок дотику з іншими галузями соціальної географії й із суміжними суспільними науками – демографією, економікою, соціологією, етнографією. Вона встановлює просторові закономірності, динаміку цих рис населення. У свою чергу вона підрозділяється на демогеографію, географію ринку праці, розселення, географію туризму, географія релігій, георурбаністику, георуралістику, етногеографію, географію міграцій і географію населених пунктів;

- *географія природних ресурсів і природокористування* – вивчає географію окремих видів природних ресурсів і їхніх сполучень, шляхи раціонального використання ресурсів, проблеми їх економічної оцінки, дає прогноз стану ресурсної бази. У її складі виділяють: географію природних ресурсів і природокористування, географію охорони природного середовища, геоелекологію, рекреаційну географію, меліоративна географія, економічна географія Океану;

- *географія господарства і видів економічної діяльності* – вивчає територіальну структуру господарства, об'єктивні закономірності і специфічні особливості розвитку галузей господарства і видів економічної діяльності. Географію господарства і видів економічної діяльності утворює важливий блок наукових дисциплін економічної і соціальної географії у складі географії господарства (світового, національного, регіонального), промисловості, сільського господарства, транспорту, будівництва, торгівлі, науки, інфраструктури, сфери послуг, телекомунікацій, зовнішньоекономічних зв'язків.

Стикові наукові дисципліни виникають і результаті інтеграції наук, у сфері уваги яких виявляються ті самі об'єкти. До блоку стикових наук входять: політична географія, геополітика, геоekonomіка, географія культури, медична географія, військова географія, геомаркетинг, геоменеджмент, геоінформатика, геопрогнозування, економічна картографія.

Регіональні соціально-економічні науки під тим же кутом зору досліджують конкретні райони, країни і регіони. Блок регіональних наук утворюють: регіоналістика, регіональна економіка, країнознавство, краєзнавство, районна планівка, регіональний аналіз і регіональний діагноз. У регіональних дослідженнях економічна географія змикається з регіональною економікою – галуззю науки, що ставить перед собою практично ті ж завдання, що й економічна географія. По визнанню Е.Б.Алаєва, "всі спроби знайти принципи розходження між соціально-економічною (точніше, економічною) географією й регіональною економікою не увінчалися успіхом" [3, с. 44]. Цей автор вважав, що *регіональна економіка* – прикладний розділ економічної географії як науки фундаментальної. Однак подібна точка зору не безперечна [5, с. 48]. В останній час економічну і соціальну географію стали ототожнювати із суспільною географією. Появилася цілий ряд публікацій, присвячених суспільній географії [6-8]. При цьому склалися дві точки зору на сутність суспільної географії. З одного боку, її розглядають як метанауку про суспільство, яка охоплює всі (або майже всі) сфери суспільного життя. Найчастіше предмет дослідження ототожнюють з предметом дослідження економічної і соціальної географії. Так, О.Г. Топчієв вважає, що суспільна географія вивчає територіальну організацію суспільства, особливості розміщення основних складових життєдіяльності суспільства – його природно-ресурсного середовища, населення, виробничої та соціальної інфраструктури, суспільного виробництва, культури, а також їх різноманітних просторових поєднань. Як видно із наведеного, предмет дослідження суспільної географії не відрізняється від предмету дослідження економічної і соці-

льної географії, якщо не вважати відсутність дослідження геополітичного простору, геополітики.

З другого боку, суспільну географію можна розглядати як стикову науку, яка виникла на стику географії і суспільствознавства. Але, як відомо, суспільствознавство як наука вивчає суспільство як соціум, абстрагуючись від таких його аспектів як розвиток і розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту і т.д.

Слід відзначити, що ще не визначено об'єкт і предмет дослідження суспільної географії і вона не може підмінити таку науку як економічна і соціальна географія, яка пройшла довгий шлях еволюційного розвитку. Крім того, у переліку ВАК України наукових дисциплін відсутня така наука як суспільна географія.

Нова електронно-обчислювальна техніка, комп'ютеризація науки та інші сучасні методи дослідження створюють передумови для дальшої диференціації науки. Закономірності розвитку економічної та соціальної географії полягають у тому, що зі зростанням числа диференційованих напрямів посилюється її інтеграційний потенціал, а це значно розширює пізнавальні можливості науки.

Формування системи географічних наук – безперервний процес. У цей час він перебуває в стадії активного пошуку нових напрямків і в той же час шляхів протидії подальшому "розповзанню" географії, чому може сприяти трактування економічної і соціальної географії як суспільної географії.

Завдання економічної і соціальної географії. Кожна наука виникає і розвивається в тісному зв'язку з практичними потребами і запитамі суспільства. Конструктивне значення економічної географії, територіального розвитку виробництва нерозривно пов'язано з актуальними проблемами територіального планування і управління, розвитку підприємницької діяльності.

До завдань дисципліни відносяться.

1. Активне перетворення територіальної структури суспільного виробництва, здійснення прогресивних зрушень у розміщенні продуктивних сил, корінної перебудови управління цими процесами в умовах рин-

кової економіки. Питання територіальної організації постають в якісно іншій площині, їх вирішення підпорядковано пріоритету соціальних цілей, інтересів і потреб людини.

2. Корінне удосконалення розміщення і територіальної організації продуктивних сил на основі комплексного і вискоєфективного розвитку кожного регіону. Необхідно і далі поліпшувати структуру сформованих територіально-виробничих комплексів і господарських зв'язків, наближати в максимальній мірі підприємства по переробці сировини до місць її видобутку. Необхідно повніше використовувати можливості малих і середніх міст і робітничих поселень, розміщуючи в них спеціалізовані підприємства, пов'язані з виготовленням продукції по кооперації, з переробкою сільськогосподарської і місцевої сировини і обслуговуванням населення.

3. У завдання курсу входить розробка механізму економіко-географічного регулювання розміщення і територіального розвитку виробництва як способу його впливу з боку держави, а також створення вискоєфективної економіки кожного регіону.

4. Зміна економічного і соціального вигляду регіонів на основі оновлення технічної бази (наукомістки, "гнучкі" автоматизовані, ресурсозберігаючі виробництва і технології), сучасної виробничої інфраструктури, пріоритетного розвитку сфери послуг і виробництва товарів широкого вжитку, кардинальних заходів по охороні навколишнього середовища.

Показати, як реалізуються напрями реконструкції територіальної організації господарства, формуються його нові між – і внутрірегіональні пропорції і зв'язки в умовах становлення ринкових відносин, охарактеризувати територіальні особливості єдиного економічного простору, форм раціонального господарювання, формування регіональних ринків – завдання курсу економічної і соціальної географії.

В теоретичному і практичному відношенні завдання дисципліни можна розділити на три групи:

1) розробка загальної теорії та наукового обґрунтування факторів територіальної організації виробництва;

2) методологічне і практичне дослідження територіальної організації виробництва і просторових економічних і соціальних пропорцій;

3) дослідження процесів формування регіональної економіки.

В умовах ринкової економіки міняються форми розміщення і територіальної організації виробництва. Утворюються різні асоціації, консорціуми, розвивається малий бізнес. Ці форми виробництва вимагають нових підходів до розміщення. Виявлення і наукове обґрунтування найбільш ефективних форм розміщення виробництва у ринкових умовах – важливе завдання дисципліни.

До числа нових завдань дисципліни слід віднести: всебічний розвиток експортних і експортнозамінних виробництв, здійснення економічних реформ, створення ринкової інфраструктури, приватизацію, розвиток підприємництва і бізнесу.

Глибокий економічний аналіз продуктивності праці, розподілу національного доходу, використання основних фондів, територіальної диференціації, цін в тарифів сприятиме оцінці ефективності розміщення продуктивних сил і економіки регіонів.

Механізм економічного регулювання розміщення виробництва повинен бути взаємозв'язаний з науково обґрунтованою політикою державного стимулювання розвитку районів. Стимулювання розміщення виробництва потребують райони з несприятливими соціально-економічними (малі міста, села) і екологічними (Чорнобильська зона) умовами.

Більш низькі тарифи на електроенергію, скорочення норм відрахування від прибутку, збільшення асигнувань на створення виробничої і соціальної інфраструктури та інші форми економічного стимулювання, безперечно, вплинуть на розвиток депресивних районів.

Разом з тим потрібні і методи обмеження розміщення підприємств в певних регіонах і крупних містах. Підвищення вартості оцінки природних ресурсів для таких регіонів дали б можливість довести неприйнятність розміщення в них нових підприємств. Особливо важливо посилити контроль за розміщенням підприємств у крупних містах.

Важливим завданням дисципліни є вивчення взаємодії виробництва і природи, екологічна ситуація. Забруднення водоймищ і нераціональна вирубка лісів, забруднення повітряного басейну в містах і промислових центрах, нераціональне використання земельного фонду – все це із зростанням матеріального виробництва, збільшення населення міст перетворюється у проблему народногосподарського значення. Вивчення методів охорони природи, застосування цих методів у практиці і територіальній організації господарства є однією з умов раціональної територіальної організації виробництва.

Реалізація всіх регіональних завдань пов'язана із загальним розвитком продуктивних сил України, структурною перебудовою, фінансовою й інвестиційною політикою. Для перспективного регіонального розвитку особливо важливі державні регіональні програми, у розробці яких поряд з іншими беруть участь учені, що представляють економічну і соціальну географію. Дані програми фінансуються з державного і місцевого бюджетів. При управлінні регіональними програмами значно підвищується значимість регіональних органів влади. При цьому необхідно всіляко заохочувати створення компаній, консорціумів, фірм із державним, приватним і змішаним капіталом.

У регіональному соціально-економічному розвитку до пріоритетних завдань відносяться:

- Формування й зміцнення економічної основи самостійного соціально-економічного розвитку регіонів за допомогою чіткого розподілу компетенції і відповідальності між органами державної влади і місцевого самоврядування з питань власності, а також по прийняттю управлінських рішень, насамперед в області експлуатації природних ресурсів, зовнішньоекономічної діяльності й ін.

- Удосконалення правових основ і практики взаємодії державних і регіональних органів влади з органами місцевого самоврядування по економічних і соціальних питаннях.

- Зміцнення фінансової самостійності регіонів на основі принципів бюджетного федералізму.

- Згладжування об'єктивно сформованих міжрегіональних розходжень у рівнях соціально-економічного розвитку з використанням централізованої фінансової підтримки, у тому числі через державний фонд фінансової підтримки регіонів.

- Здійснення державної політики стимулювання розвитку регіонів і міст, що мають великий науково-технічний і виробничий потенціал і здатні стати "локомотивами" і "точками росту" економіки регіонів.

- Підтримка районів екологічного лиха, територій зі складними демографічними й міграційними проблемами, розвиток відсталих регіонів.

- Надання допомоги районам, що постраждали від екологічних і техногенних катастроф, стихійних лих і різноманітних забруднень.

- Використання переваг територіального поділу праці, формування загальноукраїнського і регіональних ринків з урахуванням історично сформованих умов розвитку.

- Забезпечення принципів єдності економічного простору й свободи переміщення товарів, капіталу й робочої сили по всій території України.

В основі стратегії економічної сфери передбачається вирівнювання умов економічної діяльності й максимального використання природних і економічних особливостей регіонів. Реформування економіки, що опирається на незбалансоване використання регіональних пільг і дотацій, в основному вичерпало свої можливості.

Функціонування системи надання фінансової допомоги територіям по соціально-економічному розвитку буде спрямовано на послідовне створення умов реалізації у всіх регіонах соціальних гарантій (через удосконалення методики розрахунку трансфертів, підвищення рівня забезпеченості соціальної інфраструктури й ін.).

Уряд має намір формувати й здійснювати активну економічну політику стосовно регіонів з різними рівнями соціально-економічного розвитку. Вона повинна бути реальною й виключати декларації про вирівнювання, можливість прийняття односторонніх рішень про підвищення рівня добробуту населення одних регіонів за рахунок інших. Для сильних регіонів така політика означає

підтримку центром всіх господарських починань, що зміцнюють економіку регіонів і країни в цілому, створення системи стимулів і умов для їхнього самостійного розвитку, зміцнення й розширення оподаткованої бази. Для слабких регіонів активна економічна політика буде містити в собі участь центра в програмах по структурній перебудові економіки регіонів, що зазнають труднощі, формування умов для залучення в них інвестицій, здійснення програм створення додаткових робочих місць із мінімальними витратами, розробку й узгодження на рівні держави системи фінансової допомоги для забезпечення гарантованих державою соціальних стандартів життя населення.

Стимулювання розвитку регіонів здійснюється з метою:

забезпечення їх сталого розвитку в інтересах усієї України, підвищення рівня життя населення, подолання бідності та безробіття, формування середнього класу;

ефективного використання економічного, наукового, трудового потенціалу, природних та інших ресурсів, а також особливостей регіонів для досягнення на цій основі підвищення рівня життя людей, оптимальної спеціалізації регіонів у виробництві товарів та послуг;

створення рівних умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України;

забезпечення додержання визначених державою соціальних гарантій для кожного громадянина незалежно від місця його проживання;

подолання депресивного стану окремих територій, своєчасного і комплексного розв'язання проблем охорони довкілля.

Стимулювання розвитку регіонів здійснюється на засадах:

збалансування загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів розвитку, визначення державою з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування науково обґрунтованих пріоритетних напрямів регіонального розвитку;

програмно-цільового підходу до розв'язання проблем соціально-економічного роз-

витку, створення сприятливого інвестиційного середовища в регіонах;

максимального наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до споживачів цих послуг;

концентрації на конкурентній основі коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, а також інших ресурсів з метою досягнення найбільш ефективного їх використання для цілей регіонального розвитку;

співробітництва та взаємної відповідальності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наукових і громадських організацій та інших суб'єктів у виконанні завдань регіонального розвитку.

Державне стимулювання розвитку регіонів здійснюється відповідно до основ державної регіональної політики, державних програм економічного і соціального розвитку України, законів про Державний бюджет України, загальнодержавних програм, інших законів та актів законодавства України, а також програм економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, місцевих бюджетів.

Державна підтримка регіонів буде також здійснюватися на основі програмно-цільового підходу, спрямованого насамперед на збереження територіальної цілісності держави, на рішення міжрегіональних і загальнодержавних завдань, на прискорення виходу із кризи й на підвищення ефективності її господарської системи.

Поряд з удосконаленням методів формування й реалізації державних програм регіонального розвитку необхідно підвищити обґрунтованість відбору регіонів для програмного пророблення їхніх проблем, що вимагає опори на прогностичні документи середньо- і довгострокового характеру, розроблювані на загальнодержавному рівні.

Необхідною умовою створення системи ефективною державної підтримки розвитку регіонів є взаємозв'язок перспектив і напрямків їхнього розвитку з перспективами розвитку країни в цілому.

Література

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. *Вступ до економічної і соціальної географії*. – К. і

- Либідь, 1996.
2. Макашевський В.П. Географическая культура. – М., 1998.
  3. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М., 1987.
  4. Трушевицкая Т.В., Садохин А.П. Концепции современного естествознания. – М., 2003.
  5. Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки. – М.:Издат. Центр «Академия», 2004. – 400с.
  6. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560с.
  7. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1994. – 156с.
  8. Шаблій О. Суспільна географія. – Львів, ЛНУ, 2001. – 744с.

УДК 911.3

Костянтин Немець

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Розглянуто роль інформації у плануванні природокористування як узагальненого процесу актогенезу, розкрито роль засобів, методів та умов природокористування з точки зору інформаційного забезпечення, показано, що засоби і, частково, методи природокористування вимагають загального знання, а умови природокористування – спеціального. Відзначено, що в мультисистемі природокористування обов'язковими інформаційними елементами є виконавча система, система моніторингу та організаційна (управляюча) система.

Kostyantyn Nemets. Informational support of nature management. *The role of information in planning the nature management as a generalized actogenesis process is examined; the role of means, methods and conditions of the nature management is discovered from the viewpoint of informational support; it is shown that means and, partially, methods of the nature management require general knowledge, and conditions of nature management require special knowledge. It is noted that in the nature management multisystem there are indispensable elements: operating system, monitoring system and organizing (managing) system.*

Розглядаючи природокористування як узагальнений процес актогенезу, який реалізується у взаємодії суспільства та природи, можемо застосувати для його аналізу загальнонауковий підхід, найбільш повно обґрунтований в численних роботах філософів [1, 2 та інші]. З огляду на те, що інформація тісно зв'язана з метою діяльності соціального суб'єкта, доцільно розглянути процес актогенезу в загальному вигляді. Як показано у роботі [3], мотивом актогенезу в природокористуванні є соціальна потреба, а кінцевою його ланкою - задоволення цієї потреби. З моменту усвідомлення суспільством соціальної потреби, яка неминуче задовольняється шляхом об'єктивно необхідної взаємодії з природним середовищем, суб'єкт починає аналізувати інформацію, яка так або інакше характеризує об'єкт майбутньої дії. Насамперед починають працювати механізми індивідуальної і соціальної пам'яті - узагальнення до рівня соціального знання досвіду попередніх і існуючих поколінь. В [2] розглядається соціальне знання як загальне, що відображає навколишній світ у цілому, так і спеціальне, що стосується безпосередньо задоволення конкретної потреби або

майбутнього об'єкта актогенезу. Ця диференціація особливо чітко виявляється у випадках, коли суб'єкт (окремий індивід чи соціум) знаходиться в незнайомій ситуації, щодо якої соціальний досвід відсутній, або обмежений. Наприклад, у подібній ситуації зараз знаходиться людство в зв'язку з виникненням проблем глобалізації і загостренням глобальної соціально – екологічної кризи. Соціального досвіду і знання подолання таких проблем у людства нема, тому що з глобалізацією соціально - економічних і екологічних процесів воно зустрічається вперше. У зв'язку з цим необхідний аналіз вже накопиченої наукової інформації (загальне знання) і одержання нової інформації, формування відповідного спеціального знання.

Високий рівень сучасного знання, тобто великий обсяг накопиченої людством наукової інформації, дозволяє вирішувати зазначену вище проблему, насамперед, дедуктивним методом, використовуючи наявні наукові теорії. Теоретичне знання в даному випадку визначає можливі загальні підходи або механізми задоволення соціальної потреби, а також «виявляє» вузькі місця в спе-

ціальному знанні і програмує одержання емпіричної інформації. Яскравим прикладом цього є розробка концепції стійкого розвитку, що сформульована на основі дедуктивного підходу. Її загальний характер і розпливчастість чи навіть невизначеність механізмів реалізації свідчать про те, що дедуктивні висновки повинні бути доповнені конкретно диференційованою науковою інформацією, одержуваною в конкретній просторово - часовій прив'язці. Іншими словами, залишається актуальною проблема одержання й аналізу конкретної інформації на основі індуктивного методу. Ця інформація надходить у результаті досліджень природних систем, які передбачається використовувати як джерела задоволення соціальної потреби. Обсяг емпіричної інформації, що отримується, як правило, характеризує сучасний стан природних систем і використовується для визначення динамічних параметрів їхнього розвитку. У процесі одержання й обробки цієї інформації, на наш погляд, доцільно виділити декілька суттєвих обставин.

По - перше, у процесі дослідження природної системи суб'єкт ніби звертається до її пам'яті, тобто одержує і розшифровує структурну інформацію, накопичену і запам'ятовану нею в процесі еволюції. Використовуючи інформацію про сучасний стан розвитку природної системи, дослідник прагне відновити історію її розвитку, тобто розшифрувати її «генетичну» інформацію. У цьому, на наш погляд, полягає одна з найцікавіших особливостей інформаційної взаємодії суспільства і природного світу - **соціум включає у власне загальне і спеціальне знання не тільки інформацію про сучасний стан природних систем, але й частину інформації, що запам'ятована ними у філогенезі чи онтогенезі.**

По - друге, ефективність аналізу і синтезу емпіричної інформації багато в чому залежить від досягнутого рівня загального і спеціального знання, методологічної «зрілості» науки, парадигм, що панують, і низки інших факторів, у тому числі і суб'єктивних. Внаслідок цього повнота відновлення історії розвитку досліджуваних систем і вірогідність оцінки їх динамічних параметрів не можуть бути заданими апіорі. Внаслідок

цього весь обсяг інформації, що отримується з навколишнього природного середовища, не може бути використаний, перероблений чи засвоєний соціумом. Тому від уміння, можливості і, імовірно, бажання суспільства оптимально використовувати наявну інформацію в організації природокористування залежить зменшення гостроти протиріч між суспільством і природним середовищем.

Звертаючись до поняття цінності інформації, можна стверджувати, що та частина інформації, що засвоєна суспільством, є цінною в розглянутому вище сенсі. Саме вона визначає ефективність природокористування і гармонійність взаємин суспільства і природи. Інша інформація, що соціум у силу обмеженості своїх можливостей у пізнанні природного світу не може осмислити й узагальнити у вигляді наукового знання, не враховується при плануванні природокористування і виявляється незатребуваною сьогодні. У цій особливості інформаційної взаємодії суспільства і природи, на наш погляд, **виявляється гносеологічне протиріччя природокористування, яке можна сформулювати як невідповідність обсягу загальної і цінної інформації, одержуваної соціумом з навколишнього середовища.** Відношення обсягів потенціальної загальної ($I_{\text{ц}}$) і цінної (I_3) інформації можна визначити, як **гносеологічний критерій ефективності природокористування** [4]:

$$K_2 = I_{\text{ц}} / I_3$$

Очевидно, що з наближенням K_2 до одиниці, тобто із збільшенням приведенного обсягу цінної інформації, ефективність задоволення соціальної потреби і природокористування в цілому зростає. Звідси випливає, що соціум, який має більші можливості для переробки і використання інформації, що отримується із природного середовища, тобто, володіє більшим обсягом цінної інформації (його господарська діяльність характеризується більшим значенням K_2), має більшу конкурентноздатність (стійкість), тому що здатний більш ефективно задовольняти дану соціальну потребу при меншому збуренні природного середовища. Слід відзначити, що поява соціальної інформації і її накопичення призвело до суттєвої диференціації соціумів ще у давні часи. Вміння

добувати інформацію із природного середовища, переробляти і використовувати її у практиці завжди було визначальним фактором темпів соціального розвитку. Племена, які не вміли або не мали можливості обмінюватись інформацією з іншими племенами (шляхом завоювання, торгівлі, обміну тощо), відставали у розвитку. Така ж доля спіткала ті соціуми, що були ізольовані від інших завдяки особливим географічним умовам (ліси, болота, гори, острови тощо). Зокрема, завдяки цьому спостерігався більш швидкий розвиток рівнинних цивілізацій, відкритих для інформаційного обміну. Цей висновок нині має особливу актуальність, бо у світовому співтоваристві диференціація країн за рівнем технологій природокористування (і пізнання природного світу) має тенденцію до постійного зростання. При прогресуючих процесах глобалізації це загрожує глобальною кризою внаслідок недосконалого природокористування навіть в одній зі слаборозвинених країн. Тому об'єктивно всі країни світового співтовариства зацікавлені в застосуванні більш досконалих технологій природокористування у всіх регіонах планети.

Основою вдосконалення і розробки нових технологій природокористування є соціальна (наукова) інформація, тобто, накопичені суспільством знання. Слідом за [2] далі розглядаються загальне і спеціальне знання як сукупність трьох компонентів: засобів, методів і умов задоволення соціальної потреби. Перераховані елементи знання мають особливості і різний інформаційний зміст. При плануванні природокористування і прийнятті управляючих рішень варіабельність засобів, методів і умов задоволення потреби викликає необхідність рішення оптимізаційних задач за різними критеріями.

Стосовно проблем природокористування під засобами розуміються будь-які матеріальні системи чи об'єкти, що можуть бути використані для задоволення актуальної соціальної потреби. У більш широкому розумінні, включаючи сферу когнітивної діяльності, матеріальні засоби доповнюються науковими поняттями або абстракціями, за допомогою яких може бути отриманий кінцевий результат. У будь-якому випадку цей

елемент загального чи спеціального знання кінцевий і має чітку функціональну орієнтацію. Засоби повинні мати міру взаємодії і взаємовідношень, що дає можливість оцінювати їхню конкурентноздатність і здійснювати обґрунтований вибір у конкретних умовах. У природокористування до матеріальних засобів пред'являються дуже жорсткі вимоги, пов'язані з технологічним і додатковим збурюванням природних систем, зумовленим недосконалістю засобів.

Методи використання засобів - це знання закономірностей взаємодії і трансформацій тих матеріальних систем, що потрапляють у сферу дії засобів у процесі задоволення соціальної потреби. Іншими словами, методи - це технології використання конкретних засобів у досягненні необхідного (очікуваного) результату. Технології не можуть існувати самі по собі, вони завжди «прив'язані» до конкретних комбінацій засобів. В установленій практиці природокористування технології завжди вносили в природні системи певний речовинно - енергетичний дисбаланс, що призводило до зміни їхнього природного режиму, прискоренню і зміні напрямку вектору розвитку, а в крайніх випадках - до їх деградації і руйнування. В умовах глобальної соціально - екологічної кризи до технологій природокористування пред'являються найбільш жорсткі вимоги. В ідеалі суспільство повинне створити такі методи задоволення соціальних потреб, що цілком вписалися б у природні кругообіги речовини й енергії. При цьому не виключається необхідність трансформації деяких соціальних потреб, задоволення яких потенційно неможливо без порушення природних систем.

Умови одержання необхідного результату є обмеженням методів з боку природних систем й одночасно визначають ступінь їх збурення методами і засобами задоволення потреби. З боку суб'єкта природокористування умови можуть бути прийняті двояко:

- пасивно - як усвідомлена необхідність адаптації засобів і методів;
- активно - як об'єкт управління й оптимізації.

Цей елемент знань містить найбільший обсяг інформації про навколишнє природне середовище і тому представляється най-

більш важливим в інформаційній взаємодії суспільства і природного середовища.

Усвідомлення потреби, аналіз накопиченої наукової інформації і отриманої емпіричної інформації є ланками цілеспрямування. В актогенезі потреба є мотивом, спонуканням, причиною дії. Вона в сукупності з аналізом інформації породжує мету актогенезу, що у визначеному вище сенсі може розглядатися як модель майбутнього кінцевого результату. Особливості цілеспрямування стосовно проблем взаємодії в соціогеосистемах детально розглянуті в роботі [5], тому доцільно більш детально зупинитися на формуванні виконавчої системи, що повинна забезпечити досягнення необхідного результату.

Цілеспрямування має варіабельний характер, тобто, одна соціальна потреба може породити кілька систем цілей, що визначають формування різних виконавчих систем і створюють ситуацію вибору. Критерії вибору найчастіше визначаються інформаційною оцінкою різних варіантів, наявністю ресурсів управління, станом природних систем, готовністю соціуму до реалізації конкретної виконавчої системи тощо. При цьому, за [2], у цілеспрямуванні послідовно приймаються два компроміси.

Перший компроміс є вирішення проблеми «бажане – можливе». Якщо усвідомлення потреби приводить до бажання задовольнити її щонайкраще, то аналіз наявних засобів обмежує вибір. Спектр вирішення цієї проблеми досить широкий - від розробки нових засобів (узагальнення і синтезу нової наукової інформації), що у меншій мірі обмежують вибір, до трансформації (обмеження) потреби. За [3], перший компроміс визначає стратегію природокористування і розв'язує зазначене протиріччя шляхом знаходження тимчасового оптимуму. З цього випливає, що з удосконаленням засобів і методів (загального і спеціального знання) стратегія природокористування може змінюватись.

Аналіз історії природокористування показує, що з розвитком системи знання і накопиченням наукової інформації соціальні потреби стають різноманітнішими, що, у свою чергу, стимулює отримання з навколишнього середовища й освоєння більшого

обсягу нової інформації. Інакше говорячи, **зростання соціальних потреб і накопиченої та засвоєної суспільством інформації, по - перше, взаємозалежне і, по - друге, відбувається з постійним прискоренням.** До цього можна додати, що приблизно до середини ХХ століття біосфера справлялася з наслідками всіх стратегій природокористування, заснованих на антропоцентричному підході. Але розвиток глобальної соціально - екологічної кризи на межі другого і третього тисячоріччя показав, що біосфера близька до переходу в кризовий режим функціонування. Імовірно, можна стверджувати, що для глобальної біосфери своєрідним узагальненим параметром порядку (у розумінні Г. Хакена) в останні 50 - 70 років стала інтенсивність господарської діяльності суспільства. При перевищенні цим параметром деякого граничного значення може розпочатися глобальна системна перебудова, внаслідок чого можлива зміна траєкторії розвитку біосфери, зокрема, спрямування її в область притягання іншого атрактору. При цьому з точки зору стійкості біосфери зовсім не обов'язковим є збереження всіх існуючих біологічних видів, у тому числі і *Homo sapiens*. Як радикальний засіб попередження такої катастрофічної перебудови біосфери, необхідна принципова зміна всіх стратегій природокористування, пов'язана з формуванням і впровадженням природоцентричного підходу, а також з відповідними трансформаціями інтегрального менталітету суспільства на всіх рівнях, про що в різних формах згадувало багато вчених, які переймалися цими проблемами (наприклад, А. Печчеї, М.М. Мойсеев, Б.Г. Гершунський, Л.М. Немець та інші).

Другий компроміс відбиває проблему використання можливостей і визначає тактику природокористування. При наявності декількох варіантів комбінування засобів і технологій задоволення потреби вирішальне значення мають умови їхньої реалізації. При можливості їх контролю суб'єкт має більшу свободу вибору, тому що з'являється можливість комбінувати всі три елементи виконавчої системи. Якщо умови не піддаються контролю і визначаються допустимим ступенем збурення природної системи, критерії відбору відрізняються найбільшою жорсткі-

стю. У цьому випадку оптимальне сполучення засобів і методів повинне забезпечити мінімальне збурення природної системи. Таким чином, формально більш незалежним (і тому визначальним) фактором вибору є умови реалізації технологій і засобів природокористування. В історії суспільства є чимало прикладів, коли умови задоволення соціальної потреби або ігнорувалися зовсім, або враховувалися частково. В обох випадках природокористування, як правило, приводило до катастрофічних змін природних систем. Отже, важливими ознаками енвайронментально орієнтованого суспільства є прагнення і реалізовані можливості отримання якомога більшої кількості цінної інформації з природного оточення для забезпечення максимально можливого задоволення соціальної потреби при мінімально допустимому збуренні природних систем. Інакше, лише суспільство, яке поряд з інтересами споживача усвідомлює і реалізує інтереси партнера у конструктивній взаємодії з природними об'єктами, має можливість побудувати оптимальну і гармонійну систему відносин з природою, що є запорукою його виживання.

Слід відзначити, що для формування засобів, методів і умов актогенезу, як складових соціального знання, потрібна різна інформація. Так, засоби і технології природокористування є універсальними і тому формуються переважно як загальне знання, як результат узагальнення інформації про безліч природних систем. Їхнє удосконалювання можливе за умови нарощування переважно загального знання. Умови досягнення результату відбивають спеціальне знання, тому що є, головним чином, результатом узагальнення емпіричної інформації про конкретну природну систему. Особлива роль умов досягнення результату в процедурі вибору і висока ціна помилки у виборі вимагають, щоб цей елемент знання мав необхідне інформаційне забезпечення, що досягається потрібною детальністю дослідження природної системи, тобто одержан-

ням необхідного обсягу цінної інформації. Удосконалення спеціального знання можливе безперервно з одержанням й аналізом (засвоєнням) моніторингової інформації. Відзначена особливість показує, що обсяг і «якість» спеціального знання залежить від суб'єкта природокористування, тому що саме він визначає програму й обсяг досліджень природних систем. На жаль, в установленій практиці природокористування економічні міркування часто виявляються більш важливими, ніж вимоги екологічної безпеки. Як наслідок цього, обсяг емпіричної інформації виявляється недостатнім і умови досягнення результату з'ясовуються недосить повно, що в результаті приводить до непередбачених прямих і побічних наслідків актогенезу. Це також переконує в необхідності корінних змін у відношенні суспільства до природи, у принциповій перебудові менталітету соціуму і переходу на позиції природоцентризму.

Висновки. Інформаційними елементами виконавчих систем є засоби, методи й умови досягнення результату. До цього необхідно додати ще один інформаційний елемент - підсистему моніторингу, тому що без неї виконавча система буде працювати наосліп. В підсистемі моніторингу відбувається одержання первинної («сирої») інформації про поведінку природної системи та функціонування виконавчої системи, її первинний аналіз, обробка, синтез, збереження і комунікація. На виході цієї підсистеми інформація має первинно узагальнений і відфільтрований характер. Для організації роботи виконавчої системи необхідна організаційна (управляюча) підсистема, що виконує функції прогнозування поведінки природної і виконавчої систем, підготовки і прийняття рішень, їхньої експертної оцінки, вироблення управляючих сигналів і впливів, загальної організації роботи виконавчої системи тощо. У цій підсистемі переважають потоки узагальненої оперативної інформації, яка відбиває дійсну і можливу (прогнозовану) реакцію природної системи на збурення.

Література

1. Анохин П.К. *Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы.* М.: Наука, 1978.

2. Карташев В.А. Система систем. Очерки общей теории и методологии. – М.: Прогресс – Академия, 1995.
3. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально – географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Х.: Факт, 2003.
4. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х.: Східно – регіональний центр гуманітарно - освітніх ініціатив, 2005.
5. Немец Л.Н. Актогенез в социогосистеме: потребности, мотивация и целеполагание. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Геологія. Географія. Екологія. № 563. – Харків, 2002, - с. 253 – 263.

УДК 911.3

Костянтин Мезенцев

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ НАДБАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ РЕЛІГІЇ

Проаналізовано основні напрями теоретичних, методологічних та методичних релігійно-географічних досліджень в Україні, визначено головні досягнення української географії релігії.

Kostyantyn Mezentsev. Theoretical-methodological achievements of Ukrainian geography of religion. There are analyzed the main directions of theoretical, methodological and methodic religion-geographical researches in Ukraine. There are determined the main achievements of Ukrainian geography of religion.

Постановка проблеми. Коли у 1992 році у дружніх розмовах з С. Павловим ми обговорювали можливості формування нового напрямку суспільно-географічних досліджень – географії релігії, це більше нагадувало процес „міфотворення”. Хоча була на той час аналітична стаття А. Кріндача „Географія релігій як науковий напрям” (Москва, 1992). Була й „Бохумська модель” М. Бютнера (Німеччина). Була й країнознавча праця П. Пучкова „Сучасна географія релігій” (Москва, 1975). А у витоків наукового обґрунтування географії релігії стояли І. Кант, К. Ріттер.

Проте української географії релігії як науки та навчальної дисципліни не існувало. Всі релігійно-географічні відомості у підручниках та навчальних посібниках з економічної та соціальної географії вміщувалися у розділі „Населення” в пункті „Релігійний склад населення”.

Протягом наступних кількох років відбувся „прорив” в українській суспільній географії. Вийшла друком постановочна, але ґрунтовна та донині актуальна доповідь О. Шаблія та О. Вісьтак „Сакральна географія: становлення та проблеми розвитку” (Перм, 1993), а згодом у фундаментальній праці „Соціально-економічна географія України” (за редакцією О. Шаблія) було вміщено окремий параграф „Географія релі-

гії України” (О. Шаблій, Львів, 1994, 1995). Відголосом на це стали розвідницькі тези та статті „Проблеми розвитку географії релігії” (В. Патійчук, Львів, 1994), „Географія релігії – нова галузь суспільно-географічних знань” (К. Мезенцев, С. Павлов, Київ, 1995), „Історичні аспекти розвитку географічних досліджень релігійної сфери” (О. Любіцева, К. Мезенцев, С. Павлов, Тернопіль, 1995).

Першим узагальненням стали навчальні посібники „Географія релігій” (С. Павлов, К. Мезенцев, О. Любіцева, Київ, 1998, 1999) та „Сакральна географія” (Л. Шевчук, Львів, 1999).

Наступним сплеском релігійно-географічних досліджень в Україні став захист кандидатських дисертацій „Територіальна організація релігійної сфери адміністративної області (на прикладі Волинської області)” (В. Патійчук, Київ, 1998), „Організація релігійно-географічної сфери України” (С. Павлов, Київ, 1999), „Географія релігії в Україні” (А. Ковальчук, Львів, 2000), „Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація (на матеріалах Львівської області)” (О. Кучабський, Львів, 2000).

Таким чином, можна стверджувати, що українська географія релігії відбулася. Наявні значні надбання у цій галузі. Є й перспективи. Тому *метою* даної роботи є спро-

ба узагальнення основних теоретико-методологічних надбань української географії релігії.

1. Обґрунтування об'єкту та предметної області дослідження географії релігії та сакральної географії.

Об'єктом географії релігії (сакральної географії) визначаються: релігійна сфера (О. Шаблій, 1994) [17, с. 424]; В. Патійчук, 1998 [14, с. 1]; Ковальчук, 2000 [4, с. 2, 4]), релігійна сфера як складова суспільно-географічного комплексу, релігійно-територіальна система (К. Мезенцев, С. Павлов, 1995 [10, с. 100]), духовна складова ноосфери (О. Любіцева, 1998, [12, с. 18]), релігійно-географічна сфера як складова духовної сфери, компоненти та функціональні елементи якої певним чином локалізовані та функціонують у просторі (С. Павлов, 1999 [11, с. 1]), релігійна сфера, організована (інституційна) релігійність (оскільки лише конкретні релігійні інституції перетворюють релігійну сферу у визначне суспільне явище, то у поле науково-пізнавальних зацікавлень географії релігії потрапляють у першу чергу її організовані форми – конфесії) (О. Кучабський, 2000 [8, с. 11]); людина, її сакральний світ та релігійна поведінка, соціальне середовище і релігійні організації, природне та соціальне середовище й культові місця, природне і соціальне середовище та культові споруди, соціальна доктрина Церкви тощо, тобто геопросторові форми сакральних елементів (Л. Шевчук, 1999 [21, с. 14]).

Важливим науковим доробком є доведення географічності релігійної сфери як об'єкту дослідження, здійснене О. Шаблієм та О. Вісьтак. Зокрема, на думку вчених, географічність релігійної сфери проявляється у таких аспектах: розміщенні та розповсюдженні релігійних вірувань і відповідних їм інституцій; наявності непросторових „фокусів” („ядер”) релігійного життя і діяльності, які стягують до себе міграційні потоки віруючих, паломників і рекреантів; розвитку територіальної сакральної інфраструктури, яка забезпечує власне духовну сферу послугами; залежності територіальної диференціації релігійного життя і діяльності від геопросторових відмінностей в етнодемографічній і природно-географічній обста-

новці [20, с. 27; 17, с. 423-424; 20, с. 602-603].

Предметна область даної дисципліни окреслюється таким чином: територіальна організація релігійного життя і діяльності, а загалом – релігійної сфери (конкретними реальними об'єктами дослідження є геопросторові форми цієї організації, зокрема їх морфологія, зміст, генезис, динаміка, фактори і закони формування й функціонування) (О. Шаблій, 1994 [17, с. 424]); територіальна організація, співвідношення, взаємодія та розвиток компонентів релігійно-територіальної системи (К. Мезенцев, С. Павлов, 1995 [10, с. 100]); закономірності територіальної організації релігії в просторі й часі в певних природних і соціально-економічних умовах (О. Любіцева, 1998 [12, с. 18]); три рівні функціонування релігійно-географічної сфери: верхній – ідеологічний, середній – соціальний та нижній – ландшафтний (С. Павлов, 1999 [11, с. 1]); територіальна організація сакральної життєдіяльності людини, релігійної групи людей, країни, групи країн, світу та її вплив на територіальну організацію суспільства в цілому (Л. Шевчук, 1999 [21, с. 15]); територіальна організація релігійної сфери у просторово-часовому поєднанні (як управлінсько обумовлене просторове взаємовідношення сукупності окремих складових релігійної сфери на території різних рівнів) (Ковальчук, 2000 [4, с. 2, 4]); територіальна організація релігійної сфери (в Україні – дослідження трансформації релігійної сфери; конкретні сторони дослідження – рівень релігійності та конфесійна структура населення, міжконфесійна конфліктність та її виявлення на локальному і регіональному рівнях, оцінка державної політики в релігійній сфері тощо (О. Кучабський, 2000 [8, с. 1, 4]); територіальна організація релігійної життєдіяльності людей та її вплив на територіальну організацію суспільства (О. Топчієв, 2001 [18, с. 345]); геопросторові форми функціонування релігії, що виникають в процесі її взаємодії з суспільним і природним середовищем (І. Ровенчак, 2003 [15]).

Дискусійною проблемою донині залишається співвідношення понять „географія релігії” (О. Любіцева, К. Мезенцев, С. Павлов, А. Ковальчук та ін.) та „сакральна геогра-

фія” (О. Шаблій, Л. Шевчук та ін.). Зокрема, Л. Шевчук зазначає, що зміст поняття „сакральний” є дещо ширшим, ніж зміст поняття „релігійний”, тобто „релігійне” можна вважати ядром „сакрального”, звідси – сакральна географія порівняно з географією релігії повинна мати дещо ширший предмет дослідження [21, с. 12-13]. Аргументованим є дослідження в цьому відношенні Ю. Кисельова, який дійшов висновку, що розбіжності у поглядах різних авторів на об’єкт дослідження спонукають до тверджень про існування географії релігій та сакральної географії як різних галузей знань. Більш широкий зміст поняття „сакральний”, ніж „релігійний”, свідчить про наявність відносин підпорядкування між поняттями „сакральна географія” та „географія релігій” [2, с. 271]. Відмінності полягають не лише в широті охоплення, але й у розстановці акцентів: якщо сакральна географія вивчає передусім сакральний світ рінорангових соціальних груп у геопросторі, то географія релігій досліджує в першу чергу територіальні релігійні системи. Сакральна географія досліджує геопросторові аспекти змісту сакрального життя людини, тоді як географія релігій найбільшу увагу приділяє вивченню форм територіальної організації сакральних систем [2, с. 272].

На нашу думку, географія релігії та сакральна географія, дійсно, мають різні предметні області, які водночас значною мірою перетинаються. Сакральний світ є не тільки релігійним. Релігійна діяльність є не тільки сакральною. При цьому географія релігій вивчає геопросторову організацію сакрального світу, сакральних ландшафтів, індивідуальних сакральних уявлень. Сакральна географія не може не торкатися питань геопросторової організації релігійної діяльності. І чіткої розподільної межі між предметними областями цих дисциплін немає. Та й, мабуть, не варто її шукати та обґрунтовувати. Щодо об’єкту дослідження географії релігії, то ми його визначаємо як релігійна діяльність у регіоні (країні, міжнародному регіоні, світі). Предмет дослідження – її просторово-часова організація (взаєморозміщення, взаємозв’язки, утворення інтегральних просторових формувань та їх зміна у часі).

Складною науковою проблемою є визначення місця географії релігії у структурі географічних наук. На думку О. Шаблія, сакральна географія перебуває на стику географії культури та географії сфери обслуговування [17, с. 424]. Структурно параграф „Географія релігії” у навчальному посібнику „Соціально-економічна географія України” (за ред. проф. О. Шаблія) вміщений у розділі „Соціальна географія” [17]. У книзі „Вступ до економічної і соціальної географії” (А. Голиков, Я. Олійник, А. Степаненко, 1996) параграф „Географія соціально-культурного і релігійного життя населення” також міститься у розділі „Соціально-географічний розвиток” [1]. На думку О. Любіцевої, за предметною ознакою та онтологією об’єкта вивчення географія релігій належить до соціально-географічних дисциплін і є розділом географії культури [12, с. 20]. З географією культури вона має тотожні предметну сферу, методологічну базу та методичний арсенал. Разом вони розвиваються на стику географії населення та географії сфери обслуговування. У свою чергу, дослідження географії релігій можуть виступати методичною базою політичної географії та інформаційним забезпеченням комплексних регіональних досліджень [12, с. 23]. І. Ровенчак відносить географію релігій до складу географії культури, в межах якої вона займає центральне (основне) місце [15]. У навчальному посібнику „Основи суспільної географії” О. Топчієва (2001) розділ „Географія релігій (сакральна географія)” поряд із розділами „Географія культури”, „Геодемографія” та „Політична географія” міститься у частині „Населення та його духовна життєдіяльність”, „Географія обслуговування” ж – у частині „Господарство” [18]. На думку Л. Шевчук, сакральна географія входить у систему географічних наук, але певною мірою є і релігієзнавчою наукою, а отже, входить в систему релігієзнавчих наук. Водночас вона вважає, що доцільніше розглядати сакральну географію й географію культури як самостійні соціогеографічні науки [21, с. 16-17]. На нашу думку, географію релігії слід розглядати як складову частину соціальної географії поряд із географією культури, географією способу життя, політичною географією і т.п.

Нарешті, істотним моментом є внутрішня структуризація географії релігії. У цьому відношенні є дві оригінальні класифікації, здійснені львівськими вченими. Так, А. Ковальчук у структурі географії релігії виділяє „просторові” підрозділи (географія релігії світу, географія релігії регіонів світу, географія релігії окремих держав (країн), географія релігії України) та компонентні складові (релігійно-конфесійні – територіальна організація окремих релігій, релігійних напрямів, релігійних течій та конфесій; власне компонентні – географія віруючих та їхніх релігійних організацій (у т.ч. географія громад, монастирів та чернецтва, релігійної освіти і науки, АТУ конфесій), географія сакрального мистецтва, релігійного виробництва та господарської діяльності конфесій (у т.ч. географія культових споруд), географія конфесійного місіонерства, географія прочанства (паломництва), релігійного (сакрального) туризму, релігійних міграцій та об’єктів поклоніння, географія релігійних конфліктів). Окремо називаються релігійно-географічне районування та історична географія релігії [4, с. 5; 5].

О. Кучабський виділяє три аспекти релігійно-географічних досліджень – історико-генетичний, функціональний та територіальний, які, на його думку, формують три напрями: історична географія релігії, функціональна географія релігії та регіональна географія релігії [8, с. 4].

2. Обґрунтування методологічних підходів, розвиток поняттєво-термінологічного апарату, розробка методик релігійно-географічних досліджень.

У більшості наукових розвідок основним методологічним підходом суспільно-географічних досліджень релігійної сфери називається системний (системно-структурний) підхід. Відповідно більшість базових термінів географії релігії формуються в рамках цього підходу.

Так, О. Шаблій (1994) обґрунтовує поняття *територіальних сакральних систем* [17, с. 424]. Структурно до їх складу в ідеальному випадку включаються функціональне ядро (сукупність закладів, які здійснюють головну функцію системи – надання релігійних послуг населенню); сукупність закладів і підприємств релігійної інфра-

структури; сукупність закладів і підприємств, що виконують периферійні функції у відношенні до ядра системи; сукупність закладів та інституцій управління релігійним життям і діяльністю [17, с. 424-425; 19, с. 27-28; 20, с. 603]. О. Кучабський (2000) дотримується подібної точки зору, у складі регіональної територіальної релігійної системи виділяючи функціональне ядро, релігійну інфраструктуру, функціональну периферію та управлінську підсистему [8, с. 7].

С. Павлов (1999) розглядає релігійну сферу як мультинодальну гетерогенну систему; самодостатню цілісність; відкриту систему, складову духовного життя людини, його культури. У свою чергу, вона складається із підсистем – конкретних релігійних напрямів, течій, сект. Формою територіальної організації *релігійно-географічної системи* визначаються *територіальні конфесійні системи* – дискретні утворення елементарного або ареального типу, де забезпечуються соціальні функції певного релігійного напрямку. Релігійно-географічна система розглядається як нестабільна, а її підсистеми (територіально-конфесійні системи) – як внутрішньо цілісні, організовані, стійкі, але взаємно неузгоджені підсистеми з низьким рівнем інтеграції [11, с. 4]. Функціональний елемент кожної територіальної конфесійної системи (ТКС) – громада – поєднання людей за певною конфесійною ознакою. Культова споруда (храм) та прилегла територія, зайнята релігійною громадою (парафіянами), утворюють соціум, який виступає елементом територіальної структури ТКС [11, с. 5].

Ковальчук (2000) релігійну сферу розглядає як єдину цілісну систему, яка, проте, має внутрішню структуру (компонентну, управлінську, територіальну) та ієрархічність, внутрішні зв’язки між своїми компонентами та зовнішні зв’язки із іншими суспільними і природними системами. Компонентна структура, у свою чергу, поділяється на релігійно-конфесійну та власне компонентну структуру релігійної сфери [4, с. 2, 4]. Ці ж аспекти функціональної структури релігійно-територіальної системи (компонентна, територіальна та організаційно-управлінська) виділяються і К. Мезенцевим та С. Павловим (1995) [10, с. 101-102].

О. Любіцева (1998) обґрунтовує поняття *територіальної релігійної системи* (ТРЛС) – дискретного утворення елементарного або ареального типу, в межах якого забезпечуються соціальні функції певної релігії. Ядром ТРЛС виступає соціум. ТРЛС – це просторові поєднання різних форм ієрархізованих елементів функціонально-територіальної структури конкретного релігійного напрямку. Регіональні та глобальні ТРЛС є наднаціональними територіальними утвореннями, які формують, відповідно, релігійні зони та релігійні ареали [12, с. 30].

При цьому на думку С. Павлова (1999), системний підхід не забезпечує повноти досліджень релігійно-географічної сфери. Тому пропонується застосування геоситуаційного підходу, який дозволяє простежити зміни стану релігійно-географічного процесу як складної динамічної різнорівневої за простором та часом сукупності взаємопов'язаних георелігійних ситуацій. *Георелігійна ситуація* – це історично зумовлений стан; сукупність умов релігійного процесу, яка спричиняє взаємодію компонентів релігійно-географічної системи [11, с. 6].

О. Любіцева (1998) акцентує увагу на тому, що георелігійна ситуація – це не предмет, а метод географічного дослідження релігійного життя, який дозволяє виявити трансформації територіальних релігійних систем у часі й диференціацію їх у просторі залежно від певних умов [12, с. 30]. Георелігійна ситуація – це якісний стан взаємодії різних територіальних релігійних систем за певний відтинок часу, який формується під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників [12, с. 31]. Георелігійна ситуація, відтворюючи сполучення ТРЛС конкретних релігій на конкретний час на певній території або стан релігійного поля, характеризує його територіальну диференціацію. *Релігійне поле* – часткова структура географічного поля, в межах якого об'єднані подібні ТРЛС. Йому притаманні властивості функціональності, процесуальності, морфології, структурності, ієрархічності, центрованості, стадійності, циклічності тощо. Для характеристики релігійної ситуації в національних межах пропонується використовувати термін *„гео-конфесійна ситуація”*, що відтворює територіальну диференціацію в межах конкрет-

ної релігії, форми територіального зосередження її напрямів та течій [12, с. 37].

Л. Шевчук (1999) слушно визначає, що сакральна географія використовує терміни із понятійно-термінологічних систем „Географія” (територія, географічний об'єкт, ареал, зона, район, регіон, центр, ядро, периферія, розміщення, концентрація тощо) та „Релігія” (культові споруди, священні книги, релігійна освіта сакралізація, церквоутворення, сектоутворення тощо). Водночас власна понятійно-термінологічна система „Сакральна географія” перебуває у стадії становлення (територіальні сакральні системи, сакральні-географічні комплекси, сакральна інфраструктура, сакральна поведінка) [21, с. 22-27].

Отже, ще одна група термінів та понять формуються внаслідок розширення трактування традиційних географічних термінів – район, регіонів та елементи їх територіальної структури – ядра, вузли, центри, пункти, ареали, зони. Так, О. Шаблій (1994) та Л. Шевчук (1999) оперують терміном *релігійний район*. У структурі релігійного району О. Шаблій виділяє центри релігійного життя і діяльності.

С. Павлов, К. Мезенцев (1998) оперують терміном *релігійно-географічний регіон*, у складі якого виділяються вузли та центри релігійного життя. На думку О. Любіцевої (1998), територіальна структура кожного релігійного напрямку відтворюється у двох головних формах: елементарні, дискретні утворення (точкові елементи – пункти, центри, вузли, ядра) та просторові, ареальні форми релігійного життя [12, с. 29-30]. Окремо С. Павлов (1999) обґрунтовує виділення сакральних, сакральні-адміністративних та адміністративних вузлів, центрів, пунктів як дискретних (точкових) утворень та ареальних – територія держави, регіону, області, адміністративного району. [11, с. 3, 5-6].

А. Ковальчук (2000) виділяє *релігійно-географічні райони*, а у їх складі – релігійно-географічні вузли, центри і ядра, пункти. Паралельно вживаються терміни територіальне ядро регіональної конфесії (релігії), релігійно-географічне ядро [4].

О. Кучабський (2000) виділяє ареали моноконфесійності та поліконфесійності, роз-

різняє континуальне та дискретне (осередкове) поширення конфесій [8, с. 3].

Щодо *методики релігійно-географічного районування*, то А. Ковальчуком обґрунтовано його критерії: врахування районоформуючого значення релігійно-географічних вузлів, центрів і ядер та пунктів; релігійність населення; „конфесійність” території, розвиненість управлінської і компонентно-функціональної структур релігійної сфери, врахування історичного релігійного та духовно-культурного значення кожного регіону країни [4, с. 9].

На думку О. Кучабського, на різних ієрархічних рівнях застосовується специфічне співвідношення принципів релігійної однорідності території (виділення районів з певними відмінними ознаками у співвідношенні окремих релігійних конфесій та релігійної активності населення) і релігійного тяжіння (виділення ядер та центрів релігійного життя та діяльності і сфер їх територіального впливу) [8, с. 4-5].

Л. Шевчук розглядає релігійний район як частину території країни, що об'єднує кілька областей, у межах яких спостерігається своєрідна територіальна організація релігії (подібна сакральна інтенсивність життя, близькі за значенням показники кількості релігійних громад на певну кількість населення, кількості жителів на одну релігійну громаду, кількості конфесій на певну кількість населення, певний рівень забезпеченості культовими об'єктами, наявність притаманної даній території духовної та адміністративної ієрархії тощо) [21, с. 142]. Тобто фактично основним принципом у такому разі є принцип однорідності. Подібний підхід використовує і С. Павлов, беручи за основу результати кластерного аналізу [11].

Окрему групу формують терміни, що відбивають процесуальний характер релігійної діяльності – *релігійно-географічний процес, релігійний процес* (С. Павлов, А. Ковальчук), *сакральна-територіально-структурний процес* (Л. Шевчук).

Близьким за розумінням до поняттєво-термінологічного апарату географії релігії (сакральної географії) є поняття *сакрального ландшафту, сакралізації ландшафтів*. Так, С. Романчук під сакральним ландшафтом розуміє природні або природно-

антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, у першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певній категорії населення. Значною мірою ця категорія територіальних утворень збігається з поняттям Святих Місць, які існували на кожному щаблі розвитку людства та існують для adeptів усіх сучасних релігій [16, с. 13]. На думку вченого, втрата сакральних функцій більшості ландшафтів призвела до практично катастрофічного стану взаємодії природи і суспільства [16, с. 14].

Як зазначає С. Павлов, істотною проблемою релігійно-географічних досліджень є практична відсутність системи статистичних показників [11, с. 6]. У офіційній статистиці наявні лише показники кількості релігійних організацій (громад, монастирів, навчальних закладів та адміністративних інституцій) на певній території та чисельність священнослужителів кожної конфесії. Тому у дослідницьких роботах пропонується обрахунок *нових показників* – індексу релігійності (С. Павлов) [11, с. 3], локалізації релігійних організацій конфесії, релігії чи їх груп, індексу конфесійності (А. Ковальчук) [4, с. 5-6], рівня інституційної релігійності (О. Кучабський) [8, с. 3].

Розробляються й власні методичні прийоми та методи. Так, А. Ковальчук пропонує використання методу аналізу культових споруд, який за аналізом архітектурно-обрядових особливостей збережених культових споруд і кладовищ, за аналізом конфесійної приналежності культових та інших споруд релігійних організацій дозволяє виявляти і картографувати поширення окремих конфесій, релігійних течій, релігій [4, с. 12]. О. Кучабський удосконалив метод анкетування, поєднавши його з авторським методом верифікації результатів анкетування [8, с. 1-2]. С. Павлов розробив засади математичного моделювання в релігійно-географічних дослідженнях, будуючи моделі теорії поля та просторової регресії [11, с. 2, 6].

3. Визначення та аналіз чинників у релігійно-географічних дослідженнях.

О. Шаблій (1994) обґрунтовує як визначальні історико-географічний та етнічний

чинники територіальної організації релігії [17, с. 436], Л. Шевчук як сакральньо-географічні детермінанти релігії називає етнос, феноменологічний простір, Священний час [21, с. 89-90]. С. Павлов виділяє умови формування георелігійної ситуації (історико-культурні та соціально-політичні) та фактори (головний – релігійно-географічне положення) [11, с. 8]. А. Ковальчук досліджує історико-географічні, суспільно-політичні, етнічні, соціально-культурні, соціально-психологічні, соціально-побутові, економічні, власне релігійні та інші чинники, територіальну організацію населення і систему його розселення, релігійно-географічне положення, а також індивідуальний (особистісний) чинник [4, с. 5]. О. Кучабський серед найвпливовіших чинників визначає релігійно-географічне положення, геосоціальні, демогеографічні, природно-географічні передумови, а також процеси політичного характеру, міграційні процеси [8, с. 5].

О. Любіцева поділяє всі чинники на внутрішні (логіка розвитку релігійного процесу, загальні тенденції розвитку релігійного життя та кожної окремої релігії, характер взаємодії та взаємовпливу релігій, характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним) та зовнішні – регіональні (природні особливості території, історія розвитку та її заселення, демографічні характеристики населення, особливості розселення, урбанізація та міграції, етнічний склад населення, етнорелігійні групи, характер їх розселення, особливості природокористування, етногосподарські типи використання території, рівень соціально-економічного розвитку території) та глобальні (міжнародне становище, геополітична ситуація, тенденції в на-

родонаселенні, глобальні та регіональні екологічні проблеми) [12, с. 32].

Висновки, перспективи. Отже, теоретико-методологічний доробок української географії релігії полягає у: 1) обґрунтуванні об'єкту та предметної області дослідження географії релігії та сакральної географії; 2) обґрунтуванні методологічних підходів, розвитку поняттєво-термінологічного апарату, розробці методик та показників релігійно-географічних досліджень; 3) визначенні та аналізі чинників функціонування та розвитку об'єктів релігійно-географічних досліджень.

Водночас на узагальнення потребують прикладні дослідження географії релігії світу (вивчення історико-географічних аспектів поширення та географії основних релігій світу, релігійно-географічного районування світу, геочеркової ситуації у світі та окремих міжнародних регіонах), географії релігії України (вивчення історико-географічних особливостей поширення та розвитку релігій і конфесій, оцінка релігійно-географічного положення України, дослідження географії окремих релігій та конфесій, етнополітичних аспектів поширення і діяльності релігійних організацій, політико-географічних аспектів міжконфесійних відносин, обґрунтування шляхів удосконалення адміністративно-територіального устрою окремих конфесій, релігійно-географічного районування України, географії релігії окремих регіонів – Львівщини, Волині, Чернівецьчини, Харківщини, Луганщини).

Комплексне вивчення теоретико-методологічних та прикладних надбань української географії релігії є передумовою для обґрунтування перспектив її розвитку.

Література

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б. Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. – С. 232-238.
2. Кисельов Ю.О. Про співвідношення понять „географія релігій” та „сакральна географія” // Географічна освіта і наука в Україні. – К., 2003. – С. 271-272.
3. Ковальчук А.С. Географія релігії в Україні – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 308 с.
4. Ковальчук А.С. Географія релігії в Україні: Автореферат ... канд. геогр. наук. – Львів, 2000. – 20 с.
5. Ковальчук А.С. Структура географії релігії // Український географічний журнал. – 1998. - № 1. – С. 24-26.
6. Кучабський О.Г. Проблеми становлення географії релігії в Україні // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Вип. 22. – Львів, 1998. – С. 71-76.

7. Кучабський О.Г. Релігійна сфера як об'єкт географічного дослідження // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Вип. 27. – Львів, 2000. – С. 177-191.
8. Кучабський О.Г. Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація: Автореферат ... канд. геогр. наук. – Львів, 2000. – 20 с.
9. Любіцева О.О., Мезенцев К.В., Павлов С.В. Історичні аспекти розвитку географічних досліджень релігійної сфери // Історія української географії і картографії. – Тернопіль, 1995. – С. 228-230.
10. Мезенцев К.В., Павлов С.В. Географія релігії – нова галузь суспільно-географічних знань // Економічна та соціальна географія. – Вип. 47. – К., 1995. – С. 100-105.
11. Павлов С.В. Організація релігійно-географічної сфери України: Автореферат ... канд. геогр. наук. – К., 1999. – 18 с.
12. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. – К.: Артек, 1998. – 504 с.
13. Патійчук В.О. Проблеми розвитку географії релігії // Проблеми географії України. – Львів, 1994.
14. Патійчук В.О. Територіальна організація релігійної сфери адміністративної області (на прикладі Волинської області): Автореферат ... канд. геогр. наук. – К., 1998. – 17 с.
15. Ровенчак І. Українська географія релігії: історія формування та предмет дослідження // Історія української географії. – Вип. 2(8). – Тернопіль, 2003.
16. Романчук С.П. Духовні функції ландшафтів у цивілізаційному процесі // Вісник Київського університету. Географія. – Вип. 46. – К., 2000. – С. 12-14.
17. Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 423-440.
18. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 345-360.
19. Шаблій О.И., Висьтак А.И. Сакральная география: становление и проблемы развития // Проблемы территориальной организации общества. – Пермь, 1993. – С. 27-28.
20. Шаблій О.И. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний ун-тет ім. Івана Франка, 2001. – С. 602-612.
21. Шевчук Л.Т. Сакральна географія. Львів: Світ, 1999. – 160 с.

УДК 911.3:008

Іван Ровенчак

АНТРОПОЛОГІЧНА ГЕОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ – ПІДСИСТЕМА ГЕОГРАФІЇ КУЛЬТУРИ

Обґрунтовується доцільність виділення у структурі географії культури окремого її напрямку – антропологічної географії культури. Аналізуються праці антропологів та географів з даної проблематики. Окрема увага звертається на антропологічну геокультуру слов'ян.

Ivan Rovenchak. Anthropologic Geography of Culture. *Anthropological geography of culture as a new direction in cultural geography has been argued. Works of antropologists and geographers on this subject have been analysed. Particular attention has been paid on antropological geoculture of Slavs.*

Антропологічна географія культури формується на перетині географії культури та антропології. Слід мати на увазі, що культурологія, на перетині якої з суспільною географією сформувалась географія культури, виникла у середовищі американської культурної антропології, яка в свою чергу є продовженням британської соціальної антропології. Це є ще одним аргументом на користь виділення окремого напрямку геокультурних досліджень – антропологічної географії культури.

Антропологічні дослідження в Україні мають тривалу традицію. Їхні наукові основи були закладені визначним українським вченим антропологом, етнографом та архе-

ологом Федором Вовком (1847–1918). У своїй праці “Антропологічні особливості українського народу” (1916 р., перевид. 1928 р.) вчений приходить до важливого геокультурно-антропологічного висновку. Він зазначає: “Посилюючись з північного сходу на південний захід, український тип найбільше виявлений в середній, а особливо в південній смузі України (...) ..., ми бачимо, що українці, безперечно, найбільшу спорідненість виявляють з південними та західними (за винятком поляків) слов'янами (...), їх слід зачислити до так зв. *адриатичної*, або *динарської*, раси, яку ми воліли б назвати слов'янською” [4, с. 36]. Вчений прийшов до висновку щодо відносної ан-

тропологічної однорідності українського народу. За сукупністю ознак він виділив український антропологічний тип, зауваживши що відхилення від нього загалом незначні і спостерігаються тільки на окраїнах української суцільної етнічної території (УСЕТ).

У ХХ ст. антропологічна наука була розвинута в Україні недостатньо. Серед найвідоміших вчених слід назвати Івана Раковського, Ростислава Єндика та Василя Дяченка. Їхня наукова діяльність була, як правило, продовженням творчості Федора Вовка.

Сучасний український антрополог Сергій Сегеда вважає, що українці належать до типових представників великої європеїдної раси. Займаючи проміжне становище між північними та південними європеїдами, вони більшою мірою тяжіють до останніх. Українці антропологічно більш однорідні ніж, наприклад, французи чи італійці. Найбільші відхилення від середньоантропологічного українця спостерігаються на Поліссі, у Карпатах та Нижній Наддніпрянщині [6, с. 102]. На Поліссі найчастіше фіксується наявність балтського та, меншою мірою, фінського компонентів. У Карпатах – фракійського, а на Нижній Наддніпрянщині давнього іранського. На Середній Наддніпрянщині помітна незначна монголоїдна домішка, що є наслідком українсько-тюркських взаємин доби Русі-України. Вчений виділяє в Україні чотири антропологічні зони: 1. Північна (приблизно Полісся); 2. Західна (Українські Карпати); 3. Центральна (Лісостеп); 4. Південна (степ і Крим).

Географічні аспекти антропологічних явищ досліджували також географи. Зокрема, визначний російський географ Дмитро Анучин (1843–1923). Він був також відомим антропологом, етнографом та археологом. Теоретико-методологічні основи географічно-антропологічних досліджень вченого дуже добре прослідковуються у його капітальній праці “Про географічний розподіл росту чоловічого населення Росії” (1889 р.). Джерельну базу твору складала дані про загальну військову повинність в Російській імперії за 1874–1883 рр. У праці Д. Анучин приходиться до висновку, що в Росії основним чинником розподілу росту чоловічого населення є етно-антропологічний

фактор. Він встановив зв'язок між розподілом росту населення Росії і розміщенням расово-етнічних груп на її території та їх переміщеннями у доісторичний і історичний час. Вчений так говорить про українців (малорусів): “Антропологічний тип Малорусів, незважаючи на наявні у них домішки чужих елементів, без сумніву зберіг у собі ще багато рис, характерних для типу давніх Слов'ян взагалі і південно-руських давніх Слов'ян зокрема. До числа цих рис можна віднести і високий відносно ріст, ...” [2, с. 133]. У творі поміщено десять карт, з них особливо цінними є дві – “Середній ріст рекрутів по губерніях” та “Середній ріст рекрутів по повітах”. Аналіз географічного розподілу росту чоловічого населення проведено в межах тільки Європейської Росії. Вчений поділяв висновок про те, що деякі із розмірів голови і обличчя українців дуже близько підходять до відповідних розмірів іранців (осетинів та ін.) і тюрків (наприклад кримських татарів) [3]. Це є ще одним із свідчень тісних українсько-іранських та українсько-тюркських антропологічних зв'язків.

Антропологічно-геокультурними проблемами цікавився також відомий російський географ Андрій Краснов (1862–1914). Він впродовж 1889–1912 років був професором Харківського університету. Вчений вважав, що українці (малоруси) відрізняються від росіян майже повною відсутністю широко представлених в останніх блондинів, і в той же час наявністю сірооких брюнетів альпійського типу. Вони пов'язані з пануючим слов'янським типом масами переходів і домішками чужих темноволосих елементів, з яких найбільшими є татарський (тюркський) та молдовський [5, с. 16]. Даний висновок зроблено на основі аналізу новобранців степової зони Російської імперії. У своєму дослідженні А. Краснов дотримується тих же теоретико-методичних підходів, що і Дмитро Анучин.

Геокультурно-антропологічні висновки, на даний час найбільш важливими є як стосовно теорії так і практики, для багаточисельних груп людей (народів) та відносно великих територій. У цьому плані особливе зацікавлення викликає антропологічна геокультура слов'ян. Як вважають відомі ро-

сійські антрополози Тетяна Алексєєва та Валерій Алексєєв можна говорити про існування вихідної антропологічної єдності слов'ян і, значить, їхньої прабатьківщини. За даними археології прабатьківщиною слов'ян є регіон, що включає басейн Вісли та суміжний басейн середнього Дніпра. На думку вищеназваних російських вчених макроареал прабатьківщини слов'ян за антропологічними даними є суттєво більшим. Він включає в себе додатково південно-західні схили Карпат та басейн р. Німан. Виходячи з цього є підстави вважати, що формування слов'ян проходило у найближчому сусідстві з балтами (предки сучасних литовців і латишів) на подібній антропологічній основі. Сусідами слов'ян (з балтами) на північному сході були фінно-угри, південному сході – іранці, півдні – фракійці, південному заході – кельти та заході германці. Розселення слов'ян на обширних просторах Європи

найбільш інтенсивно проходило у VI–VII ст., що з плином часу змінило їхній антропологічний склад. Вчені виділяють п'ять сучасних антропологічних типів слов'ян, а саме: біломоро-балтійський (до нього належать поляки, білоруси та північні росіяни); східноєвропейський (решта росіян); дніпрокарпатський (українці, словаки та чехи); понтійський (болгари), динарський (словенці, хорвати, серби) [1].

Антропологічна географія культури тісно пов'язана з расознавством. У нашій країні, через відсутність конкретно-об'єктивних явищ, расознавчий напрямок геокультурно-антропологічних досліджень не розвинутий. Проте цілком можливими є теоретичні та прикладні (на зарубіжному матеріалі) дослідження цього напрямку в майбутньому. В цілому, антропологічна географія культури має непогані перспективи розвитку.

Література

1. Алексєєва Т. И., Алексєєв В. П. Антропология о происхождении славян // *Природа*. — Москва, 1989. — № 1. — С. 60–69
2. Анучин Д. Н. О географическом распределении роста мужского населения России / *Записки РГО по отделению статистики*. — Санкт-Петербург, 1889. — Т. VII. — Вып. 1. — С. 77–126, 65–124.
3. Анучин Д. Малороссы // *Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона*. — Санкт-Петербург, 1896. — Т. XVIII А. — С. 484–485.
4. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології.— К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.
5. Краснов А. Н. Материалы для антропологии русского народа // *Русский Антропологический журнал*. — Москва, 1902. — № 3. — С. 1–17.
6. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К.: ВОТ, 2001. — 256 с.

УДК 911.3: 379.3

Ярослав Мариняк

ЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ У РОЗВИТКУ НАУКОВОГО НАПРЯМКУ ТУРИЗМОЛОГІЯ

Проаналізовано значення і місце географічної науки у науковому напрямі туризмологія. Розглянуто стан та основні проблеми розвитку географічної складової туризмології.

Yaroslav Maryniak. Value of Geography in Development of scientific direction of Tourist science. The value and place of geographical science is analysed in scientific direction of Tourist science. The state and basic problems of development of geographical constituent of Tourist science is considered.

Актуальність. Географічна наука в Україні переживає етап інтенсивної диференціації, який умовно можна порівняти з її розвитком на рубежі XIX–XX ст., однак сьогодні цей спектр є доволі ширшим, а процес виникнення нових галузей знань є необмеженим.

Туризм є відносно новим соціально-економічним видом діяльності, на який впливають зовнішні (природно-географічні, культурно-історичні, економічні, соціальні, демографічні, політико-правові, технологічні, екологічні) і внутрішні (явища й тенденції, що появляються безпосередньо у цій

сфері перш за все туристична інфраструктура і т. д.). Всі ці основні аспекти туристичної діяльності вивчає новий науковий напрям, який об'єднують під назвою туризмологія, яка носить міждисциплінарний характер. Тому, основною проблемою цієї науки є об'єднання філософських, загальнонаукових, конкретнаукових підходів здатних вирішити цілісно її концепцію.

До визначення туризму існують традиційно різноманітні трактування, кожне з яких уособлює певний вид діяльності, які вивчаються, і підкреслюють різні аспекти цієї діяльності. Географи найбільше звертають уваги на геопросторову організацію туристичного бізнесу.

Фрагментність, поліфункціональність, різноманітність елементів, що входять до туристичної сфери, призводять до різного трактування, кожне з яких чітко впливає із об'єктивно-предметної сутності дослідження.

Всесвітня туристична організація (ВТО) розробила Стандарти міжнародної класифікації туристичної діяльності (СМКТ) та власне визначення для статистичних цілей і планування. "Туризм – діяльність, яку здійснюють люди, мандруючи і зупиняючись далеко за свої звичні місця проживання впродовж послідовного періоду часу менше одного року заради задоволення, відпочинку, з діловими намірами та іншими цілями"[3]

Однак не існує універсального визначення туристичної діяльності.

Існує чимало спроб систематизувати сферу діяльності. Отже, доктрина туризму включає стрімку розвиваючу науку, у якій входять осьові ознаки визначених наук, тобто є поліфункціональною галуззю.

Поряд з проблемами економічними, історичними, соціальними, екологічними, культурологічними, політичними, психологічними особливе місце належить географічним.

Географічна наука у вивченні туризму має певний пріоритет і значну кількість напрацювань. Ця перевага очевидна як видання відповідних монографій, навчальних посібників, дисертаційних досліджень, читанні відповідних курсів у університетах та педагогічних вузах, так і в

підготовці кадрів відповідної кваліфікації. Для прикладу, станом на 1991 рік в Україні лише у Київському, Сімферопольському Таврійському) університетах (із середини 70-х років ХХ с.) готувалися спеціалісти для туристичної діяльності. На сьогоднішній день цих закладів є близько 80 (на жаль, більшість із них є не географічними), тобто втрачається певна перевага і виникає як нагальна необхідність переосмислення пройденого етапу, так і накреслення шляхів подальшого розвитку.

Звичайно, треба констатувати, що спостерігається помітна активізація туристичних досліджень, розвивається географія туризму як наука і навчальна дисципліна (точніше, комплекс географічних дисциплін туризмологічного спрямування). Про це свідчить:

- проведення конференцій, семінарів туристичного спрямування:

- захист дисертаційних робіт туристичного змісту (Крачила М.П., О.О. Любіцевої, Смаля І.В., Карташевської І.П., Байтерякова О.З., В.К.Бабарицької ін.);

- публікації численних статей у фахових виданнях;

- публікації монографій, навчальних посібників з туризму, взагалі і географії туризму, зокрема (для прикладу, Бейдик О.О. "Рекреаційно-туристичні ресурси України. методологія та методика аналізу, термінологія, районування" (2001), Мальська М., Худо В. "Менеджмент туризму. Вступ до спеціальності" (2002).

- створення спеціалізованих кафедр (туризму, географії туризму та менеджменту), які готують спеціалістів у галузях туризму (Київський, Львівський, Таврійський, Чернівецький університети),

- інтегрування туризму в туристичну індустрію.

В основу розвитку географічної туризмології необхідно покласти такі пріоритети:

- забезпечення державної підтримки формування концепції туризму, взагалі та його географічної складової, зокрема. Для цього необхідно створити мережу кафедр туризму з подальшою координацією їхньої діяльності;

- підготовка наукового потенціалу

найвищої кваліфікації - кандидатів і докторів наук географічної туризмології (Рекреаційна географія, географія туризму), тим більше, що Вища атестаційна комісія (ВАК) України за погодженням з Міністерством освіти і науки України, Державним комітетом у справах науки і технології затвердили певну класифікацію галузей науки. Відповідно до цієї класифікації географічні науки отримали порядковий № 11.

Перспективним завданням розвитку туризмології географічної є такі:

1) удосконалення існуючих та розробка нових теоретичних засад географії туризму; 2) створення нової класифікації та її структури, згідно глобалізаційними і інформатизаційними проблемами, а також гуманістичної спадщини українського народу; 3) формування об'єкту та предмету дослідження; 4) з'ясування історичної періодизації, в основу якої повинні лягти видові парадигми (Любіцева О. 2003 р.); 5) удосконалення існуючих термінів і понять; 6) формування нової концепції відпочинку відповідно до української ментальності, в якій необхідно передбачити як світові реалії розвитку, так і державні.

Висновки. Розробка стратегії розвитку туризму в Україні повинна співвідноситися з її устремлінням, а також співробітництва із Всесвітньою Туристичною Організацією (ВТО).

Туризм потрібно розглядати як частину загальної економічної системи, і його проблеми повинні вирішуватися в контексті існуючих в економіці країни проблем. Передусім має йтися про стабільну макроекономічну політику, створення необхідних умов для залучення інвестицій, розвитку людського капіталу, ринкової і соціальної інфраструктури.

Визначаючи туристичну стратегію, Україна має орієнтуватися на перспективу вступу в Європейський Союз (ЄС). Проте на той час спільна туристична політика ЄС напевно матиме цілком інший зміст, ніж сьогодні. Тому туристична політика Євросоюзу напевно матиме цілком інший зміст, ніж сьогодні. Тому туристична політика країни повинна забезпечувати передусім високу конкурентоспроможність на внутрішньому та світових ринках, що дозволить Україні зайняти належне місце в міжнародному туристичному поділі праці.

Література

1. Закон України "Про туризм" // Офіційний вісник України. Щотижневий збірник актів законодавства.- К.: 2003.- №50.- С.34-56.
2. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). -К.: "Альтерпрес". 2002. - 320 с.
3. Partlov C.G. (1994) "Is Graduate Hospitality Education Relevant? Ask Graduates". *Hospitality Tourism Educator*. Vol. 6(3), pp. 13016.

УДК 911. 3:30 (075.8)

Андрій Кузишин

ПАРАМЕТРИ І КРИТЕРІЇ ВИМІРУ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Викладено сучасний стан визначення критеріїв та параметрів обрахунку та аналізу соціально-географічних процесів. Також окреслено перспективи вдосконалення аналізу критеріїв в соціально-географічних дослідженнях з позиції їх якісних і кількісних характеристик.

Andriy Kuzyshyn. Parameters and Criteria of measuring of Socially-geographical processes in Ukraine and World. *The modern state of determination of criteria and parameters of count and analysis of socially-geographical process is expounded. Also outlined prospects of perfection of analysis of criteria in socially-geographical researches from position of their high-quality and quantitative descriptions.*

Актуальність дослідження. Сучасний розвиток суспільства вимагає від соціально-географічних досліджень розв'язання низки

проблем, пов'язаних з ефективністю та якістю всіх рівнів системи управління, стабілізацією економіки, налагодженням діяльнос-

ті медичних, освітніх, правових та інших установ, соціальних інститутів і організацій. Практичне вирішення цих та інших взаємопов'язаних проблем потребує досить надійної та ефективної системи вимірів різних за своєю сутністю соціально-географічних процесів. В цих аспектах і простежується актуальність пропонованого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в напрямку визначення розвитку соціальної географії варто погодитись з думкою М.В. Багрова про те, що "перспективи соціального розвитку визначаються можливостями синергетичних взаємозв'язків технологічних інновацій і людських цінностей, які будуть складати основу майбутньої моделі розвитку, що характеризується високою продуктивністю, гнучкістю, безпекою і відповідальністю за забезпечення соціальної та екологічної стабільності" [1, с. 47].

На рівні суспільства чи будь-яких інших соціальних утворень (інститути, колективи, спільноти) необхідно розрізняти кількісні та якісні параметри виміру ознак перебігу соціальних процесів. До кількісних параметрів виміру характеру становлення і змін суспільства загалом традиційно відносили такі показники: народонаселення, трудові ресурси, національне багатство, виробництво суспільного продукту, зростання національного доходу, матеріальний добробут населення, рівень заробітної плати та її відповідність витратам населення тощо. Щоправда, більшість з пропонованих кількісних показників ("трудова ресурси", "народ", "маси", "загальний прибуток") надто обмежені за формою і стосуються лише деяких визначальних аспектів життєдіяльності суспільства.

Спроби виокремити економічні, технічні, технологічні, правові, етичні, культурні та інші параметри позбавлені сенсу, так як можуть приховувати у собі загрозу принципово хибних підходів та рішень. Наприклад, за впровадження у виробництво ефективної, на перший погляд, технології без урахування її впливу на екологію, здоров'я працівника, співвідношення з проблемою зайнятості, попиту на продукцію та вірогідних ринків збуту зростає рівень ризику до межі непередбаченості. Навіть якщо нововведення відповідає суспільним інтересам, то його реалізація без урахування сутності процесів,

що відбуваються у складових частинах суспільства, може призвести до негативних соціальних наслідків.

Науковці багатьох напрямків (соціологи, політологи, географи) наук про людину і суспільство стараються виробити систему соціальних орієнтованих показників, здатних відображати найбільш суттєві для людства, окремих держав, їх спільнот, а також складових структур цих держав провідні ознаки їх життєдіяльності. Їх діяльність ставить собі за мету підхід до виміру певних показників соціальних процесів, що мали б повинен спиратися на ґрунтовну систему глобальних, загальних спеціальних і навіть окремих параметрів їх перебігу в просторі й часі.

Аналізуючи сучасні остання дослідження [1,2,4,6,7], можна констатувати, що до найбільш суттєвих показників життєдіяльності людства належать: тривалість життя, задоволення головних життєвих потреб (їжа, одяг, житло), умови праці, відпочинку та здобуття освіти. Зміст певного параметра дає змогу визначити кількісні ознаки певного процесу. Так, тривалість життя вимірюється кількістю прожитих років, кількість споживаної їжі – калоріями, кількість води – літрами. Однак існуючий якісний розрив між цими показниками у різних державах і навіть між різними соціальними структурами в межах однієї держави значно ускладнює проблему відображення певними кількісно орієнтованими індикаторами параметрів конкретного соціального процесу. Якщо, скажімо, рівень забезпеченості людини житлом визначати лише належною їй площею, то цей індикатор не завжди адекватно відображатиме стан забезпечення людей житлом (порівняймо житлові умови сім'ї у цивілізованій державі та мешканців сільської місцевості: за кількісно однакових показників якісно ці умови значно відрізняються).

Отже, кількісний принцип визначення конкретних індикаторів виміру процесів життєзабезпечення є за своєю сутністю формальним і може, загалом, знецінити емпіричні дані. Перспективнішим є підхід, згідно з яким кожен з параметрів життєдіяльності соціальних утворень вимірюється за декількома взаємодоповнюючими індикаторами. Коли, наприклад, йдеться про забезпечення їжею, то, окрім калорійності, вра-

ховують асортимент продуктів, диференціюючи його за порами року, щоб запобігти випадкам, коли достатня калорійність може впродовж усього року забезпечуватися споживанням лише одного або декількох однорідних продуктів.

Коли йдеться про конкретні параметри, скажімо, у сфері освіти, то досить важливі, але позбавлені змістовних ознак загальні показники потребують уточнень і роз'яснень. Тобто, якщо спершу важливо знати, чи є взагалі в певній країні система освіти та скільки людей щорічно здобувають там початкову, загальну, середню спеціальну та вищу освіту, то серйознішої уваги потребує з'ясування якісних ознак існуючої там системи освіти. Оцінювати варто не лише кількісний показник людей, що здобувають вищу освіту, а й напрямки їх підготовки та потребу у фахівцях певного рівня в країні чи регіоні загалом. Таким чином, для повноцінної картини загальні параметри виміру навчально-освітніх процесів повинні бути розкриті характеристикою конкретних форм викладання і змістовності бази знань.

Не менш проблематичним є визначення адекватних параметрів виміру виробничих процесів. Якщо раніше виходили з критеріїв валового обсягу виробленої продукції, то нові умови потребують врахування оцінок технологічної, економічної, екологічної та інших ознак конкурентоспроможності продукції. Отже, у сфері виробництва важливо знати не лише, що і скільки виробляють, а й врахувати якісні ознаки продукції, аналізувати кому і навіщо потрібна певна її кількість.

Показники і параметри перебігу таких особливих процесів, як адаптація, соціалізація, урбанізація, зв'язок, комунікація на рів-

ні колективу (навчального, трудового, наукового), соціального інституту можуть стати основою критеріїв виміру закономірностей і тенденцій соціальних перетворень. Невичерпним джерелом конкретних прикладів є життя, в якому диференційовані показники та параметри засвоєння різними верствами населення соціальних норм, звичок, обрядів, традицій, ставлення до різних форм боротьби, змагання або конкуренції і та ін.

Одне з найскладніших завдань – вироблення системи критеріїв, які б достатньо обґрунтовано систематизували практично невичерпний перелік ознак та параметрів виміру перебігу індивідуально неповторних (окремих) соціально-географічних процесів. Унікальність окремих соціальних процесів відображає і зумовлює водночас специфічні ознаки багатьох неповторних суб'єкт-суб'єктних та об'єкт-об'єктних відносин.

Важливою передумовою соціологічного дослідження є встановлення точки відліку змін соціальних чи соціально-географічних процесів. Державна статистика містить дуже багато кількісних (переважно економічних) і вкрай обмежене число соціальних показників. Те, що статистика відносить до соціальних показників, за своєю сутністю віддзеркалює переважно матеріальний бік справи, предметний зміст процесів розвитку і недостатньо характеризує неоднозначність суспільного становища соціальних угруповань та верств, різні параметри їх інтересів і сенсу діяльності.

Висновки. Сьогодні соціальна географія перебуває на етапі переосмислення підходів до критеріїв якісної та кількісної оцінки соціально-географічних процесів як принципової складової суспільної географії, що прямує в напрямку інформаційних соціально-географічних досліджень.

Література

1. Багров Н.В. География в информационном мире. – К.: Лыбедь, 2005. – 184 с.
2. Воронкова В.Г. Соціально-економічне прогнозування: Навчальний посібник. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 288 с.
3. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник. – К., 1995. 304 с.
4. Немець Л.М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2005. 448 с.
6. Шаблій О.І. Основи загальної сіспільної географії. Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
7. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: Навч. посібник. – К.: Знання, 2007 – 349 с.

8. <http://www.grinchuk.lviv.ua>

УДК 528 : 911.3

Анатолій Байназаров

ПРОБЛЕМИ КАРТОГРАФУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЛАНОК ОСВІТНЬОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Розвиток досить нової гілки тематичного картографування - картографування освітнього комплексу України (особливо його регіональних ланок) залежить від якнайшвидшого вирішення цілого ряду проблем. У статті проаналізовано основні з них та запропоновано шляхи їх ефективного вирішення.

Anatoliy Baynazarov. Problems of mapping of regional parts of the educational complex of Ukraine. Development of rather new branch of thematic mapping - mapping of an educational complex of Ukraine (it is especial its regional parts) depends on the prompt decision of a lot of problems. In article the basic from them are analysed and ways of their effective decision are offered.

Актуальність проблеми. Перед картографуванням освіти, як досить новою гілкою у сучасному тематичному картографуванні, стоїть ряд конкретних завдань. Найнагальнішими серед них є: дослідження механізмів управління якістю освіти, вивчення методики аналізу результатів освітнього моніторингу, визначення критеріїв оцінки, за якими буде здійснюватися картографування, розробка методики статистичної обробки отриманих даних, вибір зображувальних засобів для найбільш адекватного відображення процесів, які відбуваються у сучасній освіті тощо. Успішне виконання завдань картографування будь-якого рівня, в тому числі і регіонального, багато в чому залежить від вирішення проблем, що стосуються змісту, інформаційного забезпечення та технології укладання карт, і що не менш важливо, покращення їх використання перш за все працівниками органів управління освітньою сферою.

Метою даної статті є аналіз сучасного стану картографування освітнього комплексу України в цілому та його регіональних ланок зокрема, а також виявлення і систематизація проблем, що існують у даній галузі тематичного картографування, окреслення шляхів їх ефективного вирішення.

Основний матеріал дослідження. Аналіз сучасного стану картографування регіональних ланок освітнього комплексу України дозволив виявити ряд проблем, які можна об'єднати у декілька груп.

Перша група проблем включає загальні проблеми науково-теоретичного характеру. Головними серед них є:

- багатоаспектність базових понять у сфері освіти, що призвело до недостатньої методологічної ясності з цих питань;

- невизначеність у розумінні суті картографування освіти, його співвідношення з суміжними напрямками картографування, картографуванням для потреб освіти тощо;

- недостатньо повна розробка термінологічного апарату картографування освітньої сфери;

- відсутність єдності у розумінні об'єкту та предмету картографування освітнього комплексу України взагалі, та його регіональних ланок зокрема;

- недостатня повнота та неузгодженість методик обробки інформації про сферу освіти та створення карт цієї тематики;

До другої групи проблем слід віднести проблеми науково-прикладного характеру, що пов'язані з розробкою конкретних картографічних творів регіонального рівня, а саме карт, серій карт та атласів адміністративних областей, адміністративних районів, міст обласного підпорядкування та окремих навчальних закладів. Серед цих проблем особливо виділяються:

- відсутність науково - обґрунтованих концепцій регіональних картографічних творів освітньої тематики, що призводить до втрати інформаційної цінності та повноти виданих карт, серій карт та атласів, ускладнення сприйняття інформації споживачами, особливо не фахівцями;

- невизначеність структури картографічних творів та їх тематики, що негативно впливає на повноту та послідовність подачі інформації про освітній комплекс, призво-

дить до її представлення у виданих картографічних творах розрізненими, неповними, вибірковыми, часом не взаємопов'язаними між собою блоками.

- невизначеність змісту конкретних карт освітнього комплексу держави взагалі та його регіональних ланок зокрема;

- необхідність уніфікації та стандартизації способів зображення та засобів оформлення з метою повної автоматизації картоукладацьких робіт; використання найновіших модифікацій традиційних способів зображення явищ, що картографуються та застосування нових можливостей відображення об'єктів і явищ, які з'явилися з застосуванням комп'ютерної техніки;

- необхідність розробки нових типів карт освітньої сфери, які найповніше відображали б усі необхідні, відповідно до предмету дослідження, сторони досліджуваного об'єкту;

- удосконалення картографічної генералізації, як при складанні географічних основ карт регіональних картографічних творів освітньої тематики, так і при розробці їх тематичного змісту;

- відсутність достатньої кількості виданих регіональних карт, серій карт та атласів освітньої тематики, що не дає можливості використання досвіду при створенні нових картографічних творів.

Третю групу проблем регіонального картографування освітньої сфери складають проблеми, пов'язані з *інформаційним забезпеченням*. Серед найважливіших слід відзначити:

- відсутність картографічних творів нижчих за рангом, по відношенню до України, одиниць (адміністративних областей, адміністративних районів, окремих населених пунктів і т. ін.) у крупнішому масштабі, що відкидає можливість використання картографічних джерел при розробці тематичного змісту регіональних картографічних творів;

- відсутність єдиної статистичної інформаційної бази картографування освітнього комплексу, розрізненість по відомствах та установах, що ускладнює її повне використання;

- певна неповнота інформації про стан окремих складових освітнього комплексу,

що є наслідком відсутності повних, достовірних даних про деякі процеси, які відбуваються в сфері освіти;

- відсутність єдиних вимог до збору інформації про стан освіти, що виражається в зборі даних про ідентичні процеси на різний час, в різних одиницях, з різною точністю та ступенем достовірності. Це в свою чергу викликає труднощі в співставленні інформації та ускладнює її узагальнення.

Четверта група проблем регіонального картографування освітньої сфери включає проблеми *організаційного та технологічного характеру*. До них можна віднести:

- неузгодженість дій фахівців різного профілю між собою, при складанні карт освітньої сфери, що призводить до неадекватного відображення на картах властивостей реальних об'єктів, явищ та процесів, наявність у виданих картографічних творах грубих помилок у застосуванні способів картографічного зображення і взагалі у виборі зображувальних засобів. Все це безперечно знижує якість картографічної продукції та цінність картографічної інформації;

- своєрідна "другорядність" регіональних досліджень у картографуванні освітньої галузі та наукових дослідженнях в цілому. Це обумовлено зосередженістю уваги перш за все на проблемах загальнодержавного рівня. Іноді така концентрація уваги відбувається без урахування того, що усунення цих проблем багато в чому залежить від їх вирішення у регіонах.

- недостатній потенціал у багатьох регіонах нашої держави фахівців - картографів, здатних на місцях вирішувати проблеми картографування;

- досить значна собівартість картоукладацьких робіт та картовидавництва, яка за сучасних економічних умов є певним стримуючим фактором розвитку картографування в регіонах;

- необхідність застосування найновіших технологій обробки статичної інформації та складання карт освіти на основі геоінформаційних технологій, для забезпечення оперативності у відображенні змін, які відбуваються в умовах модернізації та реформування освітньої галузі. На сьогоднішній день багато регіонів України, на жаль, ще не забезпечені достатньою матеріально-

технічною базою для вирішення цієї проблеми.

І нарешті, до п'ятої групи проблем входять проблеми, пов'язані з ефективним використанням регіональних картографічних творів освітньої тематики в управлінській діяльності, при розробці регіональної освітньої політики, а також в освітніх закладах та у просвітницькій роботі. Основними з цих проблем є:

- відсутність ефективних методів використання в управлінській діяльності карт, серій карт і атласів;

- невідповідність широкого кола споживачів до сприйняття без попередньої фахової підготовки наукових термінів, методик обчислення різного роду коефіцієнтів, інтегральних показників тощо;

- слабе залучення до освітньої діяльності, через надмірну "науковість" інформації, неузгодженість з освітніми програмами, невідповідність вимогам до рівня знань студентів та навчальних досягнень школярів.

До названих актуальних проблем долучаються і деякі, більш віддалені, без вирішення яких неможливий активний розвиток картографування регіональних ланок освітнього комплексу. Ці проблеми пов'язані із загальною ситуацією у вітчизняній науці,

зокрема картографічній, недостатнім фінансуванням наукових установ та організацій, скороченням обсягів наукових досліджень з картографії у регіонах нашої держави.

Висновки з дослідження і перспективи подальшого розвитку. Проблеми картографування регіональних ланок освітнього комплексу України можуть бути вирішеними за умови ведення розгорнутих та координованих досліджень в спеціально створених лабораторіях, всебічної науково-виробничої апробації експериментальних атласів та окремих їх карт, систематичного обговорення на регіональних та загальнодержавних фахових зібраннях дискусійних питань, підготовки необхідних кадрів професійних картографів, пошуків шляхів розвитку науки в цілому, та збільшення фінансування науково-дослідних робіт у регіонах країни тощо.

Вирішення цих проблем сприятиме не лише покращенню інформаційного забезпечення населення, а й більш ефективній оцінці процесів, які відбуваються у вітчизняній освіті, що в кінцевому результаті покращить якість навчання та підготовки висококваліфікованих кадрів у відповідності до сучасних вимог, позитивно вплине на рівень освіченості населення нашої держави та слугуватиме її зміцненню.

Література

1. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347 / 2002 // *Освіта України* № 33 від 23 квітня 2002 р. – С. 4-6.
2. Закон України „Про загальну середню освіту” // *Законодавство України про освіту. Збірник законів.* – К.: Парламентське вид-во, 2002.
3. Байназаров А.М. Картографування освітньої сфери міського адміністративного району // *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Збірник наукових праць.* - Вінниця: Антекс - УЛТД, 2004. - Випуск 5. – С. 175-179.
4. Байназаров А.М. Картографування результатів моніторингу діяльності освітніх методичних служб регіону // *Картографія та вища школа: збірник наукових праць.* Випуск 10. – Київ, 2005. – С. 95-100.
5. Байназаров А.М. Роль картографічних творів у реформуванні регіональних ланок освітньої сфери // *“Вісник Харківського університету”, № 655 „Геологія-географія-екологія” Харків, 2005.* – С. 107-112.
6. Байназаров А. М. Критерії оцінки якості загальної середньої освіти на регіональному рівні для потреб картографування // *Часопис соціально-економічної географії: Збірник наукових праць.* - Харків: ХНУ, Видавничий центр, 2007. - Випуск 2 (1), – С. 146-150.
7. Лукіна Т. Моніторинг якості освіти: теорія і практика. – К.: Вид. дім „Шкіл. світ” Вид. Л. Галичина, 2006. – 128 с. (Б-ка „Шкіл. світу”)
8. Лукіна Т. О. Державне управління якістю загальної середньої освіти в Україні: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 292 с.
9. Моніторинг стандартів освіти / За ред. Альберта Тайджимана і Т. Невіллі Паствейта. – Львів: Літопис, 2003. – 328 с.

КЛЮЧОВІ ПОЛОЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКУ ПРАЦІ СПЕЦІАЛІСТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Обґрунтована необхідність дослідження ринку праці спеціалістів педагогічного профілю, визначені мета та завдання наукового пошуку.

Kateryna Butkaljuk. Main items of the pedagogical specialists labors market investigations. The actuality of aim and tasks of research into labors market of pedagogical specialists were substantiate.

В умовах ринкової економіки питання стану ринку праці спеціалістів педагогічного профілю привертає все більшу увагу. Його функціонування супроводжується низкою проблем. Надзвичайно загострилася проблема працевлаштування молодих спеціалістів. Актуальною для вчительських професій є загальна проблема катастрофічного падіння ціни праці. Створена в минулому система підготовки та використання праці вчительських професій не забезпечує ефективного розвитку та використання інтелектуального потенціалу освітян, не сприяє підвищенню соціального іміджу праці вчителів.

До такого стану призвели відсутність ринку інтелектуальної праці та гнучкого механізму взаємодії вищих навчальних закладів, закладів дошкільної, середньої і середньої спеціальної освіти (садочки, школи, коледжі, гімназії, училища), міністерства освіти та науки, міністерства праці, управлінь освіти та праці, служб та центрів зайнятості при визначенні потреби держави в учителях.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю створення та реалізації Комплексної державної програми визначення потреб національної економіки у висококваліфікованих фахівцях загалом, і, педагогічного профілю зокрема, забезпечення ефективного використання їх праці, розумних інвестицій в людський капітал.

Ефективне використання інтелектуального потенціалу суспільства, створення умов його активізації – особливо злободенна тема. Україна має великі можливості щодо підготовки спеціалістів різних спеціальностей. Як засвідчують дані, всього в освітній галузі України працює 1668,5 тис. осіб (2006 р.) [1. с. 88]. При сучасній демографічній ситуації це, безумовно, надлишковий

потенціал, який негативно впливає на ефективність використання інтелектуальної праці, на процес капіталомісткості праці, значно знижує ціну на неї в даному сегменті ринку, відволікає вкладання ресурсів в людський капітал інших галузей. Тому нагальною потребою є необхідність розробки та здійснення державної програми професійної підготовки та професійної орієнтації спеціалістів в умовах ринку, дієвої системи підвищення їх кваліфікації та перекваліфікації, зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів, кадрової та інформаційної бази служб зайнятості, а загалом – проведення активної державної політики на ринку праці.

Функціонування ринку праці спеціалістів педагогічного профілю повинно активно регулюватися державою з метою ефективного використання інтелектуальної праці в освітянській галузі України, забезпечення кадрового потенціалу розвитку НТП. Необхідність регулювання зумовлена сучасним станом ринку праці, наслідками переходу до ринкових відносин, в яких безробіття носить відкритий характер. Учителі школи, особливо з вищою освітою, не знаходять сфери прикладання праці своїх професійних знань та навичок. Проблема безробіття стала найболючішою при здійсненні цілісної системи реформ. Для України проблема безробіття посилилася ще й слабкістю, недієвістю, малою ефективністю державної влади. Як результат - повільність в проведенні реформ, невизначеність державної політики зайнятості.

Безробіття в освітній галузі набуло специфічних ознак. Так, чисельність безробітних громадян (які мали статус безробітних і перебували на обліку у державній службі зайнятості) на 1.01.2006 року становила 881,5 тис. осіб, у тому числі з базовою ви-

щою – 170,6 тис. осіб, а професійно-технічною 279,2 тис. осіб. При цьому рівень безробіття всього населення України на 1. 01. 2006 року склав 7,2% (зареєстрованого безробіття -4,4%), а населення з базовою вищою освітою 7,4%. Кількість вивільнених з підприємств (установ, організацій) становила всього 132,6 тис. осіб, в тому числі з освітньої галузі 3,5 тис. осіб. [1.с.88;212]. В порівнянні з природним рівнем безробіття, що становить для України (за розрахунками спеціалістів) 3% наявної робочої сили, такий його рівень не є загрозливим. Але з урахуванням рівня прихованого безробіття та зменшення населення, державна політика зайнятості повинна носити надзвичайно активний характер. Крім того, згідно Закону Оукена, рівень безробіття прямо впливає на відставання обсягів ВВП. “Якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний рівень на один відсоток, то відставання обсягів ВВП складатиме 2,5%. [2. с. 162]. Отже, чим більше в суспільстві безробітних, тим більше воно втрачає в своєму багатстві. Американські вчені вказують також, що безробіття є інструментом поглиблення нерівномірного розподілу національного багатства.

Попит і пропозиція праці на ринку за професійними групами також має свої особливості. Так, кількість зареєстрованих громадян, незайнятих трудовою діяльністю на 1. 01.2006 року всього складала 903,5 тис. осіб, з них фахівці становили 78,4 тис. осіб (8,6%), а професіонали - 48,1 тис. осіб (5,3%). При цьому потреба у професіоналах становила 18,6 тис. осіб. або втричі менша пропозиції. Потреба у фахівцях становила 17,4 тис. осіб, або в чотири з половиною рази менша пропозиції. Така ситуація є наслідком застарілих підходів до вирішення проблеми визначення потреби економіки в спеціалістах з вищою освітою і, в тому числі, педагогів.

Нові економічні відносини потребують якісно нових підходів до розв’язання проблем ринку праці спеціалістів, особливо освітньої галузі України. Недостатньо висвітленим є питання сутності ринку праці спеціалістів педагогічного профілю, змісту та характеру їх праці; взаємозв’язку рівня підготовки вчителів різних спеціальностей

та рівня їх використання в нових умовах життєдіяльності українського суспільства; впливу факторів на ринку праці спеціалістів педагогічного профілю; методичних прийомів щодо нормування праці спеціалістів педагогічного профілю; взаємодії системи підготовки вчителів (вищих навчальних педагогічних закладів) і державних, обласних та районних органів освіти при визначенні потреби у вчителях різних спеціальностей. А відтак **метою дослідження** має стати аналіз стану ринку праці фахівців педагогічного профілю, оптимізація його кон’юнктури та підвищення ефективності використання праці вчителів в нових умовах життєдіяльності українського суспільства.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань:

- розкрити суть ринку праці спеціалістів педагогічного профілю як соціально-економічної та суспільно-географічної категорії;
- виявити особливості змісту та характеру праці спеціалістів педагогічного профілю, специфіку їх поведінки на ринку праці;
- виявити взаємозв’язок між рівнем підготовки (кількісної та якісної) спеціалістів педагогічного профілю та рівнем їх використання;
- провести аналіз функціонального навантаження спеціалістів педагогічного профілю у взаємозв’язку з характером та змістом їх праці;
- обґрунтувати потребу освітньої галузі в учителях на основі прямого нормування їх праці;
- дати оцінку стану ринку праці спеціалістів педагогічного профілю, потенційно можливого їх рівня безробіття;
- розробити методичні положення нормування праці вчителів різних спеціальностей;
- обґрунтувати напрями розвитку ринку праці спеціалістів вчительських професій на перспективу та напрями реформування системи вищої педагогічної освіти з метою приведення її ресурсів у відповідність з потребами суспільства в спеціалістах педагогічних професій.

- розробити напрями вдосконалення зайнятості та соціального захисту спеціалістів педагогічного профілю з урахуванням тенденцій змін у структурі й територіальній організації життєдіяльності населення.

На нашу думку, ринок праці спеціалістів педагогічних професій – це сегмент національного ринку праці України як сукупності субринків (професійних, регіональних, галузевих). Він є сферою обігу спеціалістів педагогічних професій. Але сфера вільного товарного обігу ресурсу робочої сили сама по собі нічого не забезпечує – ні високого рівня якості її продавців, ні еквівалентного обміну робочої сили на набір товарів і послуг, що сприяють її відтворенню. Тому має бути комплексний розгляд всіх сфер відтворювального процесу головної продуктивної сили суспільства – робочої сили - сфе-

ри “виробництва”, сфери обігу і сфери споживання

Сфера „ виробництва” робочої сили – професійна підготовка, а точніше система освіти визначає значною мірою розміри пропозицій робочої сили на ринку праці, її структурний склад та якість. Сфера споживання робочої сили формує ємність ринку праці, визначає розміри попиту на ті чи інші професійні навички. Відтак, неможливо вирішувати макроекономічні проблеми безробіття як надлишкової робочої сили, не аналізуючи конкретні потреби її споживачів (підприємців) та можливості системи професійної підготовки. І навпаки, неможливо розглядати проблему ефективного використання трудових ресурсів на мікрорівні, рівні підприємства (закладу, установи) без урахування стану професійних ринків.

Література

1. *Економічна активність населення України 2006: Стат. збірник. Державний комітет статистики України: від 18.07.2006р. – К., 2006.*
2. *Кембелл Р. Макконнел, С. Л. Брю. Економикс: принципи, проблеми и политика. - М: Республика, 1992. - С.162*

Сучасні регіональні дослідження

УДК 911.3

Олександр Топчієв, Зоя Тітенко

ВІД БАЛТІЙСЬКО-ПОНТІЙСЬКОЇ ТА ЧОРНОМОРСЬКОЇ ДОКТРИН ДО ГУАМу І СДВ: ГЕОПОЛІТИЧНЕ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ У БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглянуті передумови і напрямки становлення й розвитку геополітичного простору “трьох морів” – Чорного, Балтійського і Каспійського. Проаналізовані ретроспективні геополітичні доктрини відомих українських вчених в контексті їх втілення і взаємозв'язку з сучасними геополітичними і гео економічними процесами у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі та проблемами позиціонування у ньому України.

Olexandr Topchiev, Zoya Titenko. From Baltic-Pontian and Black Sea doctrines to GUAM and CDC: geopolitical and geoeconomic identity of Ukraine in Baltic-Black-Caspian space. There are the considered pre-conditions and directions of becoming and development of geopolitical space of “three seas” in the article – Black, Baltic and Caspian. Retrospective geopolitical doctrines of the known Ukrainian scientists in the context of their embodiment and intercommunication with modern geopolitical and geoeconomic processes in Baltic-Black-Caspian space and problems of positioning in him of Ukraine are analyzed.

Зростаюча економічна і політична інтеграція європейських держав, невинне збільшення обсягів міжнародного транзиту нафти і газу, послідовна реалізація європейських програм міжнародних транспортних коридорів, функціонування міжнародної організації Чорноморського економічного співробітництва дозволяє розглядати сьогодні Балто-Азово-Чорноморський регіон як особливий геополітичний простір, що пов'язує прилеглі держави, а головне – каспійську нафту з Європою. Але передумови і головні напрямки розвитку цього регіону були передбачені і сформульовані видатними українськими науковцями ще півстоліття тому.

По завершенні першої світової війни, внаслідок якої розпалися Австро-Угорська та Російська імперії і виникли (та відновились) молоді держави – Фінляндія, Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Україна, С. Рудницький розробив *Балтійсько-Понтійську (Балтійсько-Чорноморську) геополітичну доктрину*. На його думку, пересторога молодих східно-європейських країн проти нової експансії зі сходу спонукає їх до політичної інтеграції з формуванням “балтійсько-понтійської федерації”. Надалі геополітичні передбачення С. Рудницького багато в чому відбулися: анексія

Радянським Союзом і Німеччиною прибалтійських держав, Польщі та Чехо-Словаччини, створення після другої світової війни Варшавського військово-політичного блоку, кількаразове придушення радянськими військами визвольних змагань у Східній Німеччині, Угорщині, Чехо-Словаччії, Польщі, переконливо стверджують прогноз С. Рудницького.

Напередодні другої світової війни була опублікована Чорноморська доктрина українського письменника й політолога Ю. Липи*, в якій розкривалась геополітична, транспортно-економічна та етнокультурна значущість Чорноморського простору. Показово, що через півстоліття ця доктрина була реалізована: у 1993 р. була заснована економічна інтеграція причорноморських країн у форматі Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), яку нині називають Організацією чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС).

Після розпаду СРСР і так званої світової соціалістичної системи геополітична ситуація докорінно змінилася. Країни Централь-

* О.І. Шаблій авторами чорноморської доктрини називає Ю.Липу та Л. Биковського, які вважали Україну геополітичним ядром Чорноморського простору [5].

но-Східної Європи почали розглядати як буферну зону між двома світовими геополітичними центрами – Європейським Союзом (ЄС) та Росією. З. Бжезинський, наголошуючи експансіоністські настрої Росії, називав цей регіон “санітарним кордоном” західних демократій.

Зародження Балтійсько-Чорноморської економічної інтеграції сягає доби становлення Київської Русі. Першою її реалією став відомий торговий шлях річками і волоками “із варяг у греки”, який пронизує історію багатьох слов'янських племен і князівств. І в сучасних умовах ідея балтійсько-чорноморської геополітичної інтеграції повною мірою зберігає, а подекуди і підсилює свою актуальність. У такому контексті слід розуміти міжнародні проекти нафтогону Одеса – Броди – Гданськ, міжнародного транспортного коридору “Балтика – Чорне море” з напрямками Одеса – Гданськ та Одеса – Лієпая та ін.

У наш час постає питання про регіональну ідентичність України, забезпечення її національних інтересів та регіонального лідерства. За основу регіональної ідентичності приймають геополітичні та геоekonomічні складові. Ці питання розглядають у контексті геополітичної ролі країн, що знаходяться між євроатлантичним простором і простором ОДКБ – ЄврАзЕС – ШОС*.

Геополітичне і геоekonomічне позиціонування України у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі ставить такі головні питання:

1) роль і місце географічного положення України в Азово-Чорноморському басейні, значення Чорного моря в геополітиці України;

2) міжнародний транзитний потенціал України, пов'язаний з її положенням у трансєвропейській транспортній зоні басейну Чорного моря;

3) геополітичні та геоekonomічні інтереси України, зумовлені її приналежністю до Чорноморсько-Каспійського регіону і транзитним положенням між Каспійським регіоном, Близьким Сходом і Європою;

4) регіональне лідерство у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні і формування відповідної регіональної інтеграції.

Особливу роль Чорного моря у геополітичному положенні України наголошував свого часу український історик Д. Дорошенко (1966 р.): “... Ціле географічне положення України визначається Чорним морем, яке служить географічною, політичною й господарською основою української землі” [2]. Цю тезу уважно аналізували і фундатори української географії С. Рудницький і В. Кубійович. Характеризуючи політико-географічні особливості України, С. Рудницький [4] показує, як український народ укріпився і розширив свою територію до берегів Чорного моря – “до північного запліччя Чорного моря”.

В. Кубійович зазначав, що “Україна вирізняється від інших країн Східної Європи передусім своїм географічним положенням на її південних окраїнах над останньою віткою Середземного моря, і завдяки цьому положенню вона є мостом поміж Східною Європою й середземноморськими країнами” [3]. І ще: “... українська етнографічна територія лежить у південній частині Східної Європи – на північних берегах Чорного й Озівського моря, на границі нерозчленованої Східної Європи й останньої відноги теплого Середземного моря, на границі Східної Європи й Південної Азії” [1]. В. Кубійович сформував такий геополітичний постулат: Україна сама, формуючись як державний організм, прагне міцно укріпитись на чорноморсько-азовському узбережжі.

Особливу роль у подальшому розвитку зовнішньої політики України відіграє міжнародна організація ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), яка повинна стати потужною регіональною організацією, зоною вільної торгівлі і Євр-Азійським транспортним коридором, орієнтованим на поставки каспійської нафти в Європу.

Ідея створення ГУАМ започаткована на зустрічі президентів Азербайджану, Грузії, Молдови і України (Страсбург, 10 жовтня

* ОДКБ – Організація договору колективної безпеки (1992 р.): Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан.

ЄврАзЕС – Організація євроазійського економічного співробітництва (1994 р.): Білорусь, Казахстан, Киргизія, Таджикистан.

ШОС – Шанхайська організація співробітництва (2001 р.): Казахстан, Киргизія, Китай, Росія, Таджикистан, Узбекистан.

1997 р.). Надалі 24 квітня 1999 р. у Вашингтоні відбулась зустріч президентів Азербайджану, Грузії, Молдови, України та Узбекистану, на якій Узбекистан приєднався до ГУАМу і організація одержала назву Група ГУУАМ. Самміти керівників країн-учасниць ГУУАМ відбулись у Нью-Йорку (вересень, 2000) та в Ялті (червень, 2001), де була прийнята Ялтинська хартія ГУУАМ.

Надалі, після виходу з організації Узбекистану були прийняті Декларація країн-учасниць ГУАМ, угода про створення зони вільної торгівлі між країнами-членами ГУАМ та угода про створення Ділової ради ГУАМ (Ялта, 20 липня 2002 р.).

У липні 2003 р. (Ялта) була прийнята Угода ГУАМ про взаємну допомогу й співробітництво в митних справах. Парламентська асамблея ГУАМ збиралась в Ялті (травень 2005 р.) та у Кишиневі (червень 2006 р.).

Виключна роль приморського гео економічного положення України пов'язана з формуванням пан-європейської транспортної зони у басейні Чорного та Азовського морів.

У світовому господарстві швидко поширюється процес формування сучасних транспортних мереж і комунікацій та міжнародної координації транспортно-логістичних стратегій окремих країн та їх груп. Особливого розвитку цей процес досяг у Європейському союзі, де транспортна інфраструктура і логістична стратегія координації транспортних зв'язків – так звана *єврологістика*, виступають одним з головних чинників євроінтеграції. У 1983 р. Європейська конференція міністрів транспорту (ЄКМТ) розробила *концепцію європейських транспортних осей*, в рамках якої були встановлені *осі внутрішніх водних шляхів* (TEIWN – Trans European Inland Network). Надалі ЄКМТ затвердила *концепції європейських інтермодальних транспортних мостів* (1991 р.) та *пан'європейських (критських) транспортних коридорів*. У 1997 р. (м. Гельсінкі) була прийнята *концепція пан'європейських транспортних зон* (PETrA – Pan European Transport Areas). Наприкінці 2001 року ЄКМТ затвердила *концепцію транспортно-логістичної системи “Wider Europe” (“Ширша Європа”)*.

Серед чотирьох пан'європейських транспортних зон важливе місце посідає *Чорноморська транспортна зона (Black Sea PETrA)*, в якій знаходиться Україна. Вона інтегрує транспортні комунікації між самими чорноморськими країнами за допомогою трансконтинентального транспортного коридору “*Чорноморське транспортне кільце*”, посилює зв'язки між Європою та Азією (через трансконтинентальні транспортні коридори “*Європа – Азія*”, “*TRASECA*”, “*Балтика – Чорне море*”), між країнами Європейського Союзу та Східної Європи (через систему пан'європейських транспортних коридорів: №3 – Берлін – Вроцлав – Краків – Львів – Київ; №5 – Венеція – Любляна – Будапешт – Львів – Київ; №7 – Дунайський водний шлях; №9 – Гельсінкі – Санкт-Петербург – Київ – Одеса – Александропуліс), між країнами СНД та Середземномор'ям і Близьким Сходом, між країнами Середземномор'я та Закавказзя й Середньої Азії.

Особливою зоною зовнішньополітичних інтересів України є Чорноморсько-Каспійський регіон, в якому сфокусовані гео економічні й геополітичні інтереси приналежних і сусідніх країн, а також провідних світових держав. Це регіон численних і гострих політичних і етнонаціональних конфліктів і разом з тим один з найбільших світових регіонів енергетичних ресурсів. Чорноморсько-Каспійський регіон повинен стати зоною інтенсивного міжнародного й трансрегіонального співробітництва, торговим перехрестям між Європою, Близьким Сходом та Азією.

Чорноморсько-Каспійський регіон стає одним з потужних світових центрів видобутку й розподілу нафти й газу. При цьому власне Каспійський регіон зосереджує головні родовища вуглеводної сировини, перелік яких швидко зростає (газове родовище Шах-Деніз – в Азербайджані, нафтове родовище Кашаган – у Казахстані та ін.). Чорне і Азовське моря мають значні поклади нафти і газу у шельфовій зоні, які на даний час ще недостатньо розвідані й мало використовуються. Чорноморський басейн поки що розглядають як пан'європейську транспортну зону, що відіграє ключову роль у транзиті нафти й газу з Каспійського регіону, а та-

кож Близького і Середнього Сходу до Європи. Зауважимо, що Україна займає центральне положення щодо транзиту вуглеводнів до європейських країн з Каспійського регіону та з Росії.

Каспійський регіон щодо поставок нафти й газу має два найбільш загальні гео економічні вектори: на схід до Китаю і на захід – до Європи. Розпочато будівництво нафтогону “Атасу – Альшанькоу” потужністю 20 млн. т нафти на рік, за яким казахська нафта поставлятиметься до Китаю. Плануються потужні міжнародні газогони Туркменія – Китай та Туркменія – Афганістан – Пакистан (Трансафганський газопровід).

Більш задіяним у наш час є європейський напрям поставок нафти й газу. Значні обсяги вуглеводнів йдуть з Каспійського регіону через Росію: потужна газотранспортна система “Середня Азія – Центр”; нафтогони Атирау – Самара та Атирау – Актюбінськ; нафтогін Баку – Новоросійськ (нині перекритий); російський нафтогін КТК Тенгіз – Новоросійськ (28 млн. т нафти на рік, на перспективу – 67 млн. т). Росія має диверсифіковану систему поставок нафти і газу (свого і реекспортного) до Європи. Більша частина (близько 80%) прокачується через газотранспортну систему України. Використовується також газотранспортна система Білорусі. Експортний нафтогін “Дружба” виходить до країн Європи через Україну, Білорусь, нафтові термінали Лієпаї, Вентспілса, останнім часом – Санкт-Петербурга.

Разом з тим Росія виказує надзвичайну зацікавленість у своїй гео економічній присутності у Чорноморській транспортній зоні, справедливо вважаючи її головним вузлом транзиту каспійських енергоносіїв до Європи. Гео економічна ситуація щодо експорту з Росії у чорноморській пан’європейській зоні така. До Новоросійська нині прокладені три магістральних нафтогони: з Самари, Баку та Тенгізу (нафтопровід КТК). Нафтова гавань Новоросійського порту переробляє 35 млн. т нафти за рік, а в разі її реконструкції – 50. Відомий проект Новоросійського нафтоекспортного терміналу поблизу Абрау-Дюрсо потужністю 120 млн. т. Таким чином, Новоросійськ може зосередити колосальний потенціал щодо переробки експортних вантажів нафти

на рівні 160-170 млн. т.

Куди піде ця нафта? Морський шлях через Босфор – Дарданели на даний час істотно обмежений. Туреччина закрила його для великотоннажних танкерів і ввела додатково цілу низку екологічних, технічних та економічних обмежень щодо проходу танкерів. Маршрут “Новоросійськ – Бургас (Болгарія)” може функціонувати за схемою танкерного “маятника”, але подальший транспорт нафти можливий лише за нафтогоном “Бургас – Александропуліс (Греція)”, який врешті решт веде не до Європи. Залишаються “Дунайський водний шлях” (МТК №7) та нафтопровід “Одеса – Броди – Гданськ”. Дунай потребує розблокування від зруйнованих мостів під час військового конфлікту у бувшій Югославії та міжнародного врегулювання щодо квот перевезень всіх зацікавлених країн. Багатостраждальний нафтогін “Одеса – Броди – Гданськ” чекає своєї добудови та повернення до аверсного режиму його роботи.

Ще один можливий інтерес Росії щодо аверсного використання нафтопроводу “Одеса – Броди”. Росія є учасником міжнародного проекту “Дружба – Адрія”, за яким російська нафта через Угорщину та бувшу Югославію одержує вихід до хорватського порту Омішаль на Адріатиці. В разі використання нафтогону “Одеса – Броди”, Росія матиме свою частку у транзиті до Європи легкої каспійської нафти як мінімум на відрізку броди – Омішаль. При цьому друга нитка нафтогону “Дружба” буде використовуватися для експорту російської важкої нафти.

У 2002 р. Росія збудувала потужний газогін “Голубий потік” до Туреччини потужністю 16 млрд. куб. м газу на рік, що прокладений дном Чорного моря, і має намір довести його потужність до 24 млрд. куб. м. Підписані угоди з Болгарією, Грецією, Італією про міжнародний газопровід “Південний потік”, який спрямує російський газ на Балкани і у Середземномор’я і перша ланка якого проходитиме дном Чорного моря. Росія, Болгарія та Греція прийняли сумісне рішення про будівництво міжнародного нафтогону Бургас – Александропуліс, яким російська нафта піде на Балкани.

Енергетичний самміт країн Південно-

Східної Європи відбувся у Хорватії (Загреб, 24 червня 2007 р.) з участю президента Росії В.В. Путіна. На ньому йшлося про відновлення проекту поставок російської нафти у Південно-Східну Європу. Замість проекту “Дружба – Адрія”, угода по якому була підписана у 2002 р., пропонується новий варіант Пан’європейського нафтогону за маршрутом Констанца (Румунія) – Трієст (Італія).

Як бачимо, на даний час Росія «не помічає» резервного маршруту каспійської нафти до країн Європи нафтогоном Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ і не розглядає свою участь у його можливому аверсному використанні. Лейтмотивом російської гео-економічної політики у Чорноморській транспортній зоні лишається активне протистояння кільком міжнародним проектам транзиту каспійських вуглеводнів до Європи, в яких Росія не задіяна. Такими проектами зокрема є: газогони “Набукко”; Західний Транскаспійський (Туркменія – Азербайджан – Туреччина), перша ланка якого проходить через Каспійське море; нафтогони “Кашаган – Баку”, що спрямує казахську нафту до Туреччини; Баку – Тбілісі – Джейхан.

На базі нового родовища газу Шаг-Деніз (з величезними запасами на рівні 1 трлн. куб. м) вже будується новий міжнародний нафтогін Баку – Тбілісі – Ерзерум (Туреччина). Цей проект розробляють нафтогазові компанії Австрії, Туреччини, Болгарії, Румунії, Угорщини. Будівництво газогону, що одержав назву “Набукко”, розпочнеться у 2008 р. і спрямує газ за напрямками Ерзерум – Анкара і далі з розгалуженнями на Александропуліс та Стамбул і далі до Болгарії, Угорщини, Австрії та Італії. Газогін проектною потужністю 30 млрд. куб. м на рік (перспективна – 60-70 млрд. куб. м) має протяжність близько 4 тис. км і вартість 5,6 млрд. долл. США.

У 2000 р. у північній частині Каспійського моря, у казахському секторі відкрите унікальне родовище нафти Кашаган (4,8 млрд. т балансових запасів). Вперше Казахстан всупереч позиції Росії прийняв рішення спрямувати цю нафту морським нафтогоном Кашаган – Баку і далі до Джейхану.

Україна виявляє певну гео-економічну зацікавленість щодо своєї можливої участі в

них. Зокрема, газогін “Набукко” доходить до Румунії, яка має спільну газотранспортну інфраструктуру з Україною. Навіть дещо віддалений нафтогін Баку – Тбілісі – Джейхан за певних умов може мати певні відгалуження в бік України. Наша країна орієнтована на пряме (аверсне) використання нафтогону Одеса – Броди – Плоцьк, проектною потужністю до 20 млн. т нафти на рік і шукає варіанти його завантаження каспійською чи близькосхідною нафтою. Україна і Туреччина розглядають проект транзиту до Європи нафтопроводом Одеса – Броди – Плоцьк високоякісної близькосхідної нафти за маршрутом *Кіркук (Ірак) – Джейхан (Туреччина) – Анкара (Кириккале) – Самсун – Одеса (Южне)*. Зауважимо, що за цим напрямком лише ділянка Кириккале – Самсун не має нафтотранспортної інфраструктури, і цей напрям поставок іракської нафти в Європу в цілому має достатню інфраструктурну облаштованість. І ще одне зауваження: в принципі, можливий варіант транспортування каспійської нафти за маршрутом *Баку – Джейхан – Самсун – Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ*.

Територією України проходить міжнародний газогін, орієнтований на поставки російського газу на Балкани та у Західну Європу. Він має дещо нестандартну конфігурацію: Республіка Комі (Вуктил, Вой-Вож) – Торжок – Слєць – Ананьїв (Одещина) з двома відгалуженнями. Перше йде на Балкани за напрямом Тарутине – Ізмаїл – Ісакча (Румунія) і має потужність 8 млрд. куб. м газу на рік, яку можна подвоїти. Другий напрям Ананьїв – Богородчани (Івано-Франківська область) – Ужгород повинен дати додаткові обсяги газу європейським країнам, потреби в яких постійно зростають. Але останнім часом Росія пов’язує добудову цього газогону зі своєю участю у консорціумі, що керуватиме газотранспортною системою України. На даний час позиція української сторони щодо створення такого консорціуму негативна. Показово, що стратегічний інтерес Росії до контролю над газотранспортними системами пострадянських країн значною мірою вже реалізований (Узбекистан, Туркменістан, Білорусь). Тим завзятіше вона шукає можливості свого доступу до газотранспортної системи України.

Актуальною для України та для всіх можливих учасників транзиту каспійської нафти до Європи є проблема *глибоководного суднового ходу (ГСХ) “Чорне море – Дунай”*. На даний час ГСХ прокладений через Новостамбульське гирло Дунаю (гирло Бистре) і з 2004 р. вже функціонує. Але його подальша доля залежить від розв’язання спірних питань, пов’язаних з його будівництвом, між Румунією та Україною, а також від визнання європейською спільнотою його екологічної безпечності та включення його до світової системи суднових шляхів. “Дунайський водний шлях” і зокрема прокладений ГСХ “Чорне море – Дунай” можуть стати одним з головних напрямків транзиту каспійської нафти до Європи.

В цілому слід констатувати, що унікальне гео економічне положення України між Каспійським регіоном і Європою та її потужний транзитний потенціал на даний час використовуються вкрай незадовільно. Найкоротший маршрут казахської нафти (Тенгіз, Кашаган та ін.) до Європи проходить через Україну, яка до того ж має розвинену нафтотранспортну інфраструктуру (Придніпровські нафтогони, “Дружба”, Одеса – Броди). Щоправда, реалізація цього напрямку неможлива без участі Росії, яка поки що не виявляє до нього своєї зацікавленості.

Вже розглядають у практичному плані можливості реалізації газогону Іран – Європа, вартість якого оцінюють у 12-15 млрд. долл. Можливий варіант прокладання газопроводу через Чорне море. В цьому разі його вартість лише до України становитиме 12-13 млрд. долл.

Останнім часом зростають обсяги міжнародних перевезень зкрупненого газу танкерами – ліхтеровозами. Україна має намір будувати потужний газовий термінал, вартість якого становить близько 3 млрд. долл. Виробництво зрідженого природного газу (LNG – liquefied natural gas) стає все більш помітною галуззю паливного господарства, що починає конкурувати з традиційними газотранспортними системами і газо гонами.

Актуальним напрямом чорноморської політики України є її партнерство в Організації чорноморського співробітництва (ОЧЕС). У програмних проектах ОЧЕС

створення “Чорноморського транспортного кільця” – залізничних магістралей і автодоріг, що пов’яжуть в єдину транспортну систему всі причорноморські порти та великі міста, а також формування зони вільної торгівлі ОЧЕС.

Бакинська декларація 18-19 червня 2007 р. розглянула питання транзиту нафти Каспійського регіону до Європи через території країн ГУАМ.

На Бакинському самміті ГУАМ обговорювалися транспортні проекти продовження нафтогону “Одеса – Броди” до Європейського Союзу, реконструкції залізниці Баку – Тбілісі – Батумі та продовження її до Туреччини, поромної переправи Керч – Поті – Батумі.

Лех Качинський – Президент Польщі – звернув увагу на випадки енергетичних криз і шантажу, що стають більш частими і ставлять під загрозу енергетичну безпеку Європи.

Президент України обіцяє у найкоротший термін довести нафтопровід до польської території в разі згоди Азербайджану транспортувати нафту за цим напрямком. Представники ЄС ще раз підтвердили готовність прийняти участь у фінансуванні цього проекту.

Країни регіональної організації ГУАМ (Грузія – Україна – Азербайджан – Молдова) у 2007 – 2010 рр. одержать від Європейського Союзу 915 млн. євро на різні проекти. Представник комітету ЄС з економіки і соціальної політики Маріус-Іген Опран на бакинському самміті ГУАМ (18-19 червня 2007 р.) повідомив, що за цією програмою Азербайджан отримає 92 млн. євро, Грузія – 120 млн. євро, Молдова – 209 млн. євро, Україна – 494 млн.

На самміті глав держав і урядів країн-членів ОЧЕС (Стамбул, 25-26 червня 2007 р.) була прийнята підсумкова декларація, що наголосила питання поглибленого співробітництва в галузі охорони довкілля, розвитку енергетичних, транспортних і торгових зв’язків. Прийнято рішення про розробку і реалізацію договорів, пов’язаних з трансєвропейською мережею і Євразійськими транспортними комунікаційними проектами, Чорноморською кільцевою автодорогою і морськими шляхами.

Україна виступає за формування загальної енергетичної політики країн-членів Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), але Росія таку ініціативу не підтримала. Росія пропонує створити своєрідне чорноморське енергетичне кільце, яке стало б одним з чинників енергетичної безпеки країн-членів ОЧЕС. Йдеться про зацікавленість Росії щодо її участі у нафтогонах Баку-Тбілісі-Джейхан та проєктованому “Набукко”.

Останнім часом Україна позиціонує себе у Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі. Йдеться про Балто-Чорноморсько-Каспійський регіон, до складу якого входять країни Балтії – Естонія, Латвія, Литва, а також Україна, Молдова, Грузія та Азербайджан. Тісно пов'язані з цим геополітичним регіоном Польща та Румунія. На даний час вже функціонує ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток, яка об'єднує Грузію, Україну, Азербайджан і Молдову. Організація лишається переважно політичним і геополітичним проєктом і ще не має економічної складової. Розвивається співробітництво ГУАМ-США. Разом з тим Росія не сприймає ГУАМ і розглядає його як антиросійський “санітарний кордон”. ГУАМ потребує подальшої інституцізації. З українсько-грузинської ініціативи 2 грудня 2006 р. у Києві на основі ГУАМ буде проголошена *Співдружність демократичного вибору (СДВ)* – інклюзивна організація, у якій задіяні уряди та неурядові організації країн Центрально-Східної Європи та пострадянського простору. Певну патронажну роль у СДВ відіграють і США. Помітним явищем у формуванні СДВ став неформальний геополітичний трикутник “Україна-Польща-Литва”.

Балто-Чорноморсько-Каспійський регіон вже інтегрований в євроатлантичний простір: Литва, Латвія та Естонія – нові члени НАТО та ЄС. Подальша його інтеграція в євроатлантичний простір сприятиме врегулюванню “заморожених” конфліктів у Молдові, Грузії та Азербайджані.

З 2007 р. Євросоюз змінює фінансову політику щодо України. У листопаді 2006 р. начальник відділу секторального співробітництва у рамках європейської політики сусідства Мінекономіки Олександр Єфремов повідомив, що попередня технічна допомога, передача досвіду і технологій на основі зовнішнього державного фінансування буде замінена реалізацією конкретних проєктів у рамках інвестиційних програм через європейські банки.

Віце-президент фонду “Стратегія-1” Михайло Гончар повідомив, що Євросоюз через Європейський інвестиційний банк готовий фінансувати східний енергетичний кордон України. Йдеться про будівництво на українсько-російському кордоні 11 пунктів обліку газу, обладнаних системами підвищеного класу точності (0,396). Реалізація цього проєкту зніме напругу у взаєминах України з Росією щодо правильного обліку обсягів газу, що надходить в Україну. До цього часу такий облік ведеться російськими системами, які мають недостатню точність, а головне – обчислюють обсяги газу, а не його енергетичний еквівалент, як це прийнято у світі.

Підведемо підсумки. Геополітичне й економічне позиціонування України у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні являє собою складний, багаторівневий, багатоаспектний і динамічний процес, який потребує систематичного моніторингу і міждисциплінарного дослідження та прогнозування. Але можна стверджувати, що транзитний потенціал України в рамках балто-чорноморсько-каспійської інтеграції буде обов'язково використаний незалежно від функціонування альтернативних північних і південних маршрутів. Як бачимо, Балтійсько-Понтійська і Чорноморська доктрини, як і інші подібні геополітичні прогнози українських вчених, втілюються сьогодні у реальних процесах інтеграції в рамках створення і функціонування ЧЕС, ГУАМ, СДВ.

Література

1. Антропогеографія й демографія // Українська Загальна Енциклопедія. – Львів – Станіслав – Коломия, 1934. – Т. 3. – С. 410.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України, т. I. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – с. 27.

3. Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. – Краків – Львів, 1943. – с. 3.
4. Проблеми географії України // Зб. математ.-природничопис.-лікар. секції НТШ, 1918. – Т. 18. – с. 73.
5. Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж – Львів: НТШ, 1996. – с. 341

УДК 911.3

Любов Дячевська

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

Глобалізація та інформатизація суспільної діяльності обумовлюють перетворення у характері світової геополітики. Із модифікацією ролі держави як геополітичного суб'єкта змінюються цілі та інструменти її геополітичної стратегії, зміщуючись у економічну площину. У статті простежено зв'язок між геостратегічними імперативами України та її господарською діяльністю, виявлено ключові сектори економіки, ефективний розвиток яких сприятиме утвердженню України у світовому співтоваристві як конкурентоспроможної держави, намічено напрями удосконалення її господарського розвитку.

Liubov Diachevska. Economical activity as an instrument of the geopolitical strategy of Ukraine. Globalization and informatization of human activity call forth transformations in the nature of the world geopolitics. With the modification of the role of state as the geopolitical subject the goals and the means of its geopolitical strategy have change shifting to the economic sphere. The connection between the geostrategical imperatives of Ukraine and its economic activity is traced in this paper, the key sectors of the economy the effective development of which will be conducive to the formation of Ukraine as the competitive state are revealed, the directions of the improvement of its economical development are outlined.

Актуальність. Постмодерні умови суттєво змінили характер геополітичної взаємодії у світі. Глобалізаційні процеси зумовили виникнення нових акторів на геополітичній карті світу – транснаціональних корпорацій. Вони набули такої потужності, що держави-нації – колишні найвпливовіші суб'єкти геополітики – вимушені нині пристосовуватися до змін світового геопростору, інспірованих ТНК [14]. Враховуючи це, геополітика України нині полягає у ефективному використанні кон'юнктурних переваг, що формуються у міжнародному співтоваристві, для забезпечення її поступального соціально-економічного розвитку. Водночас держава має активно формувати нові конкурентні переваги, залучаючи при цьому внутрішні резерви території [8].

Сучасні реалії світоустрою та суспільно-географічні передумови розвитку території України обумовлюють цілі, завдання та інструментарій її геополітичної стратегії*. Її метою є збереження української державнос-

ті та цілісності території України, її утвердження у міжнародному політичному та господарському просторі, забезпечення національної безпеки. Що стосується засобів реалізації геополітичної стратегії, то нині у зв'язку з прискоренням процесів інформатизації та загостренням глобальних загроз життєдіяльності суспільства, пов'язаних з застосуванням ядерного, хімічного, біологічного озброєння, їх арсенал суттєво змінився. Застосування “геополітики сили” стало доволі ризикованим і демократичні держави нині зміщують інструментарій геополітичної стратегії у економічну площину. Широке використання економічних методів впливу з метою досягнення геополітичних цілей призвело до того, що ключовою ареною міжнародних геополітичних процесів став світогосподарський простір, а основним засобом реалізації геополітичної стратегії держави – її господарська діяльність.

Аналіз досліджень та публікацій. Фундамент геополітичних досліджень в Україні було закладено вченими-географами С. Рудницьким, В. Кубійовичем, В. Садовським. Ними були створені перші геостратегічні концепції, у яких на основі переосмислення ролі України у тогочасних геополітичних

* Геополітична стратегія держави – це система цілей, напрямів та способів формування її взаємовідносин з іншими державами, міждержавними політичними й економічними угрупованнями, транснаціональними суб'єктами геополітики.

процесах було визначено перспективні з точки зору геостратегічної доцільності моделі поведінки у системі міжнародних відносин. Питаннями геополітичної стратегії України в сучасних умовах займаються М.В. Багров, М.С. Дністрянський, В.Й. Лажнік, П.О. Мясляк, О.І. Шаблій. У роботах цих авторів вивчено широке коло питань, присвячених ролі геополітичного положення України та її регіонів, етнополітичним аспектам розвитку території, впливу геополітики на збалансованість регіонального розвитку. Проблемам формування геополітичної стратегії України у контексті її міжнародних відносин присвятили свої праці українські вчені – політологи та економісти – О.Л. Валевський, М.М. Гончар, О.М. Гончаренко, Р.Н. Жангожа, О.Я. Маначинський, Л.С. Негель, О.В. Стрекаль.

Метою цієї роботи є виявлення взаємозв'язків між геополітичною стратегією України та розвитком її економіки. З урахуванням цього взаємозв'язку важливо також виділити галузі господарства України, що мають стратегічне значення для держави, намітити напрями удосконалення соціально-економічного розвитку.

Основний матеріал дослідження. Вплив геополітичної стратегії України на господарську діяльність – це складний багатоступеневий процес, на перебігу якого позначається ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників (рис. 1). Першоосновою формування геополітичної стратегії України є її національні інтереси, які відбивають потреби України у світовому співтоваристві, та суспільно-географічні передумови її розвитку, що обумовлюють потенційні можливості держави щодо реалізації цих інтересів.

Геополітичні рішення суттєво впливають на характер зовнішніх взаємин України, однак їх впровадження потребує ефективного стратегічного управління, інакше вони залишатимуться декларативними. Результатом може бути похваллення або згортання співробітництва з іншими державами, зокрема зміна обсягів товарообігу та інвестування, інтенсивності науково-технічної співпраці тощо. Геополітика української держави має бути адекватною реакцією на

поведінку держав-партнерів та інші зміни геополітичної ситуації. Вона має зменшувати ризики для України у міжнародному співтоваристві.

Геополітична стратегія України не однаково впливає на розвиток різних секторів економіки. Чим більшою є роль галузі у господарстві України та зовнішньоекономічній діяльності, тим істотніше буде вплив геополітичної стратегії на неї. Високий потенціал провідних видів економічної діяльності України як інструменту реалізації геополітичної стратегії обумовлює велику увагу до них. З метою поліпшення їх функціонування розробляються галузеві програми розвитку. Важливо, щоб при цьому зберігалася узгодженість між цими програмами та національними інтересами України, потребами забезпечення її національної безпеки.

Слід враховувати й те, що структурні зміни у економіці України відбуваються під впливом різних чинників – суспільно-географічних, економічних, глобалізаційних, геополітичних. Не завжди ці зміни відповідають національним інтересам України, однак вони потребують вивчення та адекватного реагування.

Нині у структурі економіки України домінують промисловість, зокрема чорна металургія, харчова промисловість, машинобудування; транспорт і зв'язок, торгівля, сільське господарство (табл. 1, 2). Таким чином, незважаючи на перехід до ринкових умов господарювання, в Україні великою залишається роль традиційних видів економічної діяльності.

Підприємства базових секторів економіки зазвичай домінують у економіці регіонів, де вони розміщені. Розвиваючи кооперативні зв'язки з іншими підприємствами країни, науково-технічну співпрацю, налагоджуючи канали збуту та постачання продукції проміжного споживання, ці підприємства здійснюють системоформуючий ефект на господарство регіону. Вони беруть участь у розвитку соціальної сфери. Нині близько 98% підприємств України зі штатом понад 500 чоловік здійснює соціальні капіталовкладення [4].

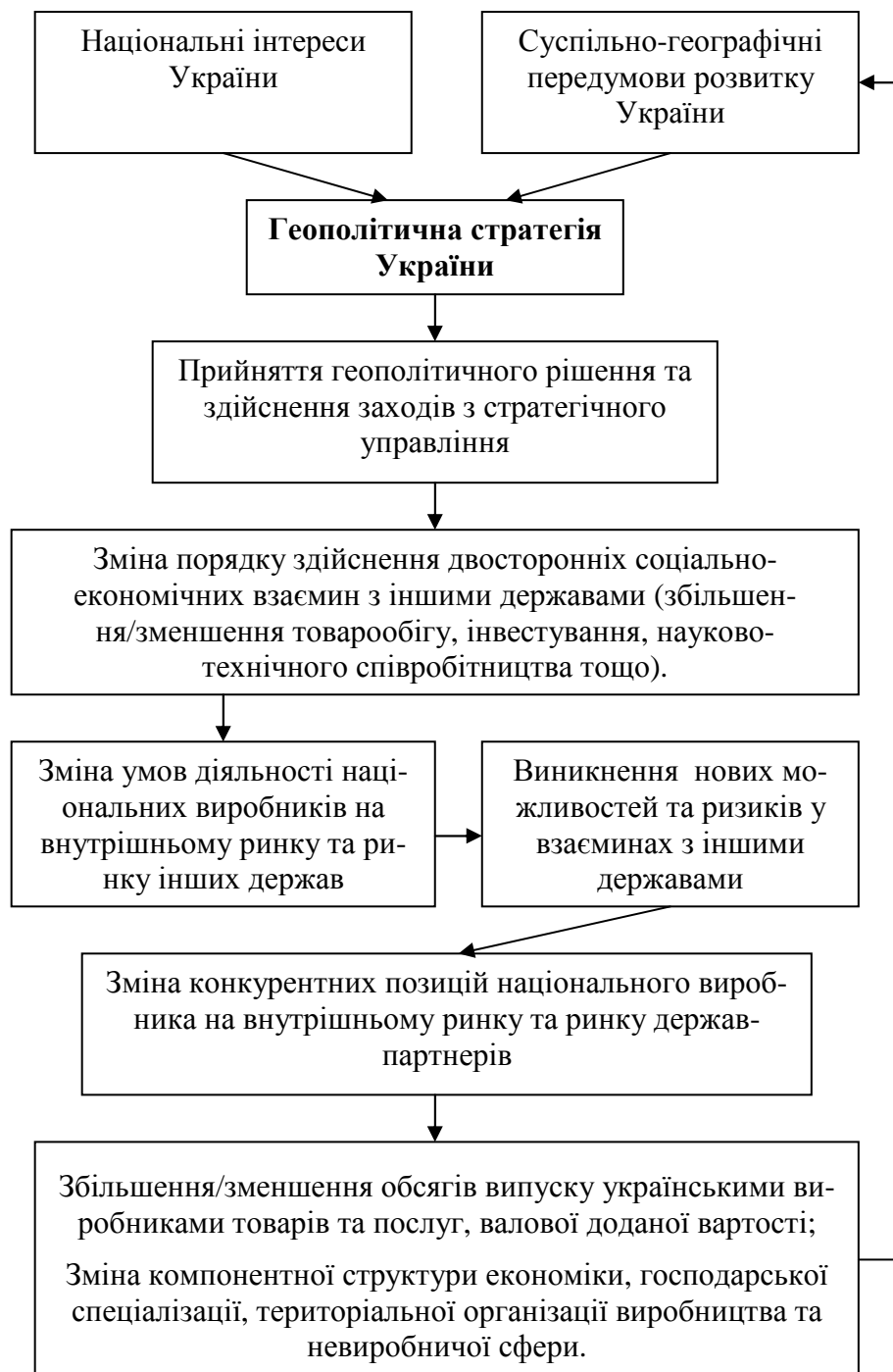

Рисунок 1. Схема впливу геополітичної стратегії України на господарську діяльність

Таблиця 1

Розподіл валової доданої вартості за видами економічної діяльності у 2005 році*

Види економічної діяльності	ВДВ, %
Промисловість	29,2
Транспорт і зв'язок	13,7
Оптова й роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	13,1
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	10,9
Освіта	5,9
Будівництво	4,6
Охорона здоров'я та соціальна допомога	3,7
Інші види економічної діяльності	19,0

*Розраховано за: [10].

Таблиця 2.

Розподіл обсягу реалізованої продукції промисловості за видами діяльності у 2005 р*

Види промислової діяльності	Реалізована продукція промисловості, %
Металургія та оброблення металу	22,1
Харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів	16,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	15,9
Машинобудування	12,7
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	9,4
Добувна промисловість	8,3
Хімічна та нафтохімічна промисловість	6,4
Легка промисловість	1,1
Інші види обробної промисловості	7,8

*Джерело: [10].

Розвиток ринкових відносин в Україні, позитивна динаміка макроекономічних показників, відродження інститутів соціальної відповідальності обумовлює корелятивну залежність між економічним та людським розвитком (рис. 2). Оскільки базові види економічної діяльності істотною мірою впливають на соціально-економічне становище України загалом, їх поступальний розвиток є важливим джерелом стабільності

економіки та підтримання рівня життя населення.

Позитивна динаміка соціально-економічних показників в Україні не завжди поєднується із зростанням її конкурентоспроможності у міжнародному розрізі. За оцінками Світового економічного форуму (World Economic Forum - WEF) Україна займає доволі хиткі позиції у рейтингах конкурентоспроможності, почасти втрачаючи їх (табл. 3) [12,13].

Рисунок 2. Співвідношення динаміки виробництва ВДВ та людського розвитку в Україні за 1997-2004 роки

Таблиця 3

Україна у рейтингу конкурентоспроможності Світового економічного форуму

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ранг України за індексом конкурентоспроможності	56	69	77	84	86	84	78
Кількість країн, які охопило дослідження	58	75	80	102	104	117	125

Джерело: [12,13].

Суттєва проблема розвитку традиційних секторів господарства України – це їх інерційність та невисока виробнича гнучкість, що істотно обмежує можливості цього виробництва повною мірою використовувати кон'юнктурні переваги внутрішнього та зовнішнього ринку. Низька інноваційна активність базових галузей економіки України – основна причина невисокого економічного ефекту від реалізації їх продукції. Слід зазначити, що ряд базових виробництв України є доволі конкурентоспроможним і на зовнішньому, і на внутрішньому ринках. Однак це переважно ті виробництва, що випускають низькотехнологічну сировинну або напівсировинну продукцію з низькою доданою вартістю. Це зокрема продукція металургії, низько- та середньотехнологічних

виробництв хімічної промисловості, текстиль, харчові продукти. Галузі, що випускають ці товари є експортоорієнтованими, їх розвиток значною мірою визначається кон'юнктурними циклами зовнішніх ринків [11].

Екстенсивний розвиток господарства України йде врозріз з її національними інтересами, оскільки зумовлює високі соціально-економічні та геостратегічні ризики розвитку держави. Це підвищує вразливість українських виробників перед експансіоністською економічною політикою інших держав та транснаціональних корпорацій, у періоди світових та регіональних криз може призводити до економічного регресу. В контексті інтеграційних процесів, у яких бере участь Україна, зокрема вступу до

СОТ, нарощування виробництва у традиційних секторах економіки без їх глибокої модернізації та інноватизації може мати негативні наслідки. Відкриття кордонів в умовах невисокої конкурентоспроможності економіки України призводитиме до витіснення вітчизняного виробника з національного ринку та скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва, деформації структури господарства, зниження ролі України у міжнародному поділі праці. Це загострюватиме соціальні проблеми, зокрема спричинюватиме зростання безробіття, і як наслідок – депопуляційні процеси [7]. Подібний досвід Україна мала у перші роки своєї незалежності (1991-1994). У цей період обсяги ВВП на душу населення скоротилися на 80%, а чисельність безробітних зросла у 12 разів. Це було пов'язано насамперед з невваженою стрімкою лібералізацією економіки держави [11].

Успішність України в умовах глобалізації залежить від структурної перебудови регіональних господарств на інноваційно-інвестиційній основі. Перспективним напрямом розвитку економіки є впровадження високоефективних технологічних процесів, освоєння інноваційних видів продукції. Враховуючи стрімкість науково-технічного прогресу, гостру конкуренцію між виробниками, важливо переорієнтувати підприємства на випуск нових видів продукції невеликими обсягами відповідно до запитів ринку. Це сприятиме збільшенню прибутковості промислових підприємств.

Впровадження нових технологій – завжди ризикований процес, тому важливим є формування в Україні венчурного капіталу, а також створення економічно сприятливих умов для технологічного оновлення виробництва. На заводі модернізації часто стає неефективна інноваційна політика, в результаті якої витрати на дослідження, розробки, закупку нового обладнання не виправдовуються. Прикладом може бути металургійна промисловість. Низькі ціни на російський газ, що підтримувалися до 2006 р. зумовлювали економічну недоцільність енергозбереження на металургійному виробництві. Впровадження технологічних нововведень має стати економічно вигідним підприємцям. Цей процес має відбуватися

поетапно, таким чином, щоб уникнути різких змін умов господарювання. Це зменшуватиме залежність української економіки від імпорту, насамперед ресурсного, та знижуватиме ризики, пов'язані з цим.

Ефективний розвиток господарства України є передумовою формування постіндустріального та інформаційного суспільства в державі. Нині, незважаючи на незавершеність процесів індустріалізації, вже відбувається поступовий перехід до сервісно-інформаційного етапу розвитку. Це відбивається у компонентній структурі господарства України та її регіонів. Наприклад, серед видів економічної діяльності Столичного регіону*, що йде в авангарді інформатизації українського суспільства, домінують нині оптова та роздрібна торгівля, операції з нерухомістю, фінансова діяльність тощо, тоді як раніше головним напрямом його спеціалізації була промисловість [3].

Інтенсивний розвиток третинного й четвертинного секторів економіки в Україні обумовлений значною мірою трансформацією ролі різних чинників конкурентоспроможності території під впливом глобалізаційних процесів. Як наслідок – економічний потенціал нині все менше залежить від переваг географічного положення України, і все більше – від здатності населення до генерування та засвоєння різноманітних ідей [1].

Новітні конкурентні переваги останнім часом все більшою мірою детермінують економічне зростання країн світу, що динамічно розвиваються. Ці чинники – посилення економічної активності, залучення інновацій у виробництво, трансфер технологій, ринкова інфраструктура, інтегрування у світогосподарські системи – мають стати ключовими інструментами трансформації господарства України на новому етапі.

При розробленні регіональних стратегій й програм соціально-економічного розвитку, важливо визначити перспективні види економічної діяльності, розвиток яких значною мірою стимулюватиме економічне піднесення регіонів. Враховуючи досвід інших держав світу, які завдяки раціональному ви-

* До його складу входять Київська, Житомирська, Чернігівська області та м. Київ [5,6,8]

користанню новітніх конкурентних переваг та вигідному геополітичному положенню істотно зміцнили свої конкурентні позиції у глобалізованому світі, можна виділити види економічної діяльності, що матимуть пріоритетне значення для соціально-економічного розвитку України. Це інформаційні та телекомунікаційні технології, авіаракетна, космічна промисловість, виробництво тонких хімічних сполук, фармацевтика, електротехнічна та електронна промисловість, тобто насамперед ті галузі, що за класифікацією ЮНКТАД, функціонують на четвертому ярусі світового ринку [2]. Істотний конкурентний потенціал має також ряд видів економічної діяльності третинного та четвертинного секторів економіки: туризм, освіта, фінансова сфера тощо.

Висновки. Значення соціально-економічних та територіальних чинників для зміцнення конкурентоспроможності національної економіки обумовлює нині пріоритетну роль господарства як інструменту

геополітичної стратегії України. Відсутність чіткої взаємозалежності між соціально-економічними показниками розвитку та конкурентними позиціями України у світовому геоekonomічному просторі свідчить про недостатнє використання ендogenous потенціалу України. Це означає, що її соціально-економічний розвиток не завжди підпорядковується довгостроковим геостратегічним імперативам. Приведення програм соціально-економічного розвитку у відповідність до геополітичної стратегії сприятиме чіткому усвідомленню пріоритетів розвитку України, даватиме можливість оперативніше реагувати на зміни геополітичної ситуації в світі. Це мінімізуватиме зовнішні ризики розвитку регіонів, пом'якшуватиме негативні глобалізаційні та геополітичні впливи, сприятиме повнішому використанню сприятливих умов, що формуються у світовому співтоваристві для зміцнення геополітичної могутності України.

Література

1. Багров Н.В. Информационная география: отклик на вызов эпохи // Новые географические знания и направления исследований: Сборник научных трудов. – К.: ИД «Академперіодика», 2006. – С. 6-18.
2. География, общество, окружающая среда. Том V: География социально-экономического развития / Под ред. проф. А.И. Алексеева и проф. Н.С. Мироненко. – М.: Изд. Дом «Городец», 2004. – 672 с.
3. Дячевська Л.П. Зміни в структурі економічної діяльності Столичного суспільно-географічного регіону в контексті геополітичної стратегії України // Укр. геогр. жур. – 2007. - №1. – С. 28-33.
4. Марчак В. Портрет отечественного филантропа // Инвестгазета. – 2006. - №27(554). – С.9.
5. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку. Монографія. /Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
6. Мезенцева Н.І., Мезенцев К.В. Суспільно-географічне районування України. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2000. – 228с.
7. Нагірна В.П. Вступ України до Світової організації торгівлі: можливі економічні наслідки і деякі аспекти суспільно-географічних досліджень // Укр. геогр. жур. – 2007. - №2. – С.26-33.
8. Пилипенко І.В. Кластеры и территориально-производственные комплексы: различия двух концепций // Проблемы геоконфликтологии. В 2-х томах. Т.2 / Под редакцией Н.С. Мироненко. – М.: «Пресс-Соло», 2004. – С.4-49.
9. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – 130 с.
10. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Державний комітет статистики України. - К.: Вид-во "Консультант", 2006.
11. Точилін В. О., Загорська Т. П., Лір В. Е. та ін. Формування галузевих ринків України: перехідний період / НАН України; Інститут економічного прогнозування / В.О. Точилін (ред.). — К. : Фенікс, 2004. — 332с.
12. Global Competitiveness Report 2004-2005 // <http://www.weforum.org>
13. Global Competitiveness Report 2005-2006// <http://www.weforum.org>

14. Ó Tuathail G. *The postmodern geopolitical condition: states, statecraft, and security at the millennium // Annals of the Association of American Geographers, 2000, vol. 90, №1. – P.166-178.*

УДК 338.242.42

Олеся Корнус, Анатолій Корнус

ОЦІНКА РІВНЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ МЕТОДОМ ПАТТЕРН

У статті визначається рівень соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць Сумської області методом Паттерн. На основі оцінки рівня розвитку адміністративних районів подана їх класифікація.

Olesya Kornus, Anatoliy Kornus. The level of socio-economic development's estimation of the Sumy region by the method of Pattern. *In the article the level of administrative unit's socio-economic development of the Sumy region by the method of Pattern are concerned. On the basis of administrative districts estimation level of development, their classification is given.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах суттєво зростає роль регіонів у виконанні програмних завдань Президента та Уряду України щодо забезпечення сталого економічного розвитку держави та поглиблення євроінтеграційних процесів. Підвищення ролі регіонів у соціально-економічному житті країни – один з основоположних принципів функціонування країн Європейського Союзу. Розробка і реалізація регіональної політики в Україні, яка б забезпечувала зростання рівня соціально-економічного розвитку регіонів, підвищення рівня життя населення, є неможливим без активізації інвестиційної та інноваційної діяльності у них, що дозволяє здійснити прогресивні структурні зрушення в економіці, інноваційне оновлення її реального сектора, підвищити конкурентоспроможність та забезпечити соціально-економічний розвиток як регіонів, так і держави загалом.

Активізація економічної діяльності регіонів, яка спостерігається останніми роками, сприяє перенесенню управління структурною, інвестиційною, фінансовою та соціальною політикою на регіональний рівень. Ухвалення оптимальних управлінських рішень у сфері соціально-економічної політики регіональними органами влади, вимагає ретельного їх опрацювання, вирішення ряду правових, організаційних, інформаційних і аналітичних завдань. У цьому сенсі одним з пріоритетних є завдання порівняльного аналізу показників економічного і соціального розвитку регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам регіонального соціально-

економічного розвитку присвячені дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. В країнах СНД цим питанням присвятили свої роботи такі дослідники, як Бабаєв А.Г., Будагов Б.А., Баландін Р.К., Бондарєв Л.Г., Бочкарьова Т.В., Глазовський М.Ф., Горшков С.П., Данилов-Данильян В.І., Кондратьєв К.Я., Константинова Т.С., Котляков В.М., Коптюг В.А., Логінов В.Ф., Лосєв К.С., Мамедов Р.М., Моїсєєв М.М., Неїдзе В.Е., Пісарєв В.Д., Пчелінцев О.С., Сагателян А.К., Сдасюк Г.В., Серебряний Л.Р., Скопін А.Ю., Соколов В.Є., Соколов В.І., Стрелецький В.Н., Таташидзе З.К., Яновський Р.Г. та інші.

В Україні над питаннями соціально-економічного розвитку регіонів працювала і працює значна кількість вчених, зокрема: Багров М.В., Буркінський Б.В., Волошин В.В., Волощук В.М., Герасимчук З.В., Голіков А.П., Голубець М.А., Горленко І.О., Гродзинський М.Д., Данилишин Б.М., Долішній М.І., Дорогунцов С.І., Доценко А.І., Євдокимов А.В., Коваль Я.В., Коржнев М.М., Кравців В.С., Кухар В.П., Лукінов І.І., Міщенко В.С., Немець Л.М., Новоторов О.С., Нудельман В.І., Олещенко В.І., Олійник Я.Б., Паламарчук М.М., Пашенко В.М., Пирожков С.І., Ральчук О.М., Руденко Л.Г., Рутинський М.Й., Топчієв О.Г., Хомра О.У., Шапар А.Г., Шевчук В.Я., Шеляг-Сосонко Ю.Р., Шищенко П.Г., Яценко Б.П. та інші. Соціально-економічному розвитку адміністративного району присвячені праці В.С. Коломийчука [2, 3]. О.Г. Осауленко розглядав у своїй праці моделювання та управління сталим соціально-економічним розвитком

ком [4]. Т.В. Бондар приділяла увагу соціально-економічному розвитку сільської місцевості регіону [1].

Мета дослідження – проаналізувати соціально-економічний розвиток адміністративних одиниць Сумської області методом Паттерн та класифікувати їх за рівнем розвитку.

Викладення основного матеріалу. Предметом порівняльного регіонального аналізу є широке коло процесів соціально-економічного життя регіонів, які визначаються численними показниками, що різносторонньо характеризують регіональну специфіку виробничо-економічного процесу і соціальної обстановки.

Реалізація даного завдання може бути досягнута на основі комплексного підходу до оцінки рівня розвитку адміністративних одиниць та визначення узагальнюючого (інтегрального) показника, що характеризує цей рівень. Для отримання узагальнюючих комплексних оцінок рівня соціально-економічного розвитку районів були використані [6] непараметричні методи багатовимірного аналізу бальних оцінок, ранжування і метод Паттерн. Ця група методів відрізняється простотою, разом з тим одержані в результаті їх використання оцінки адекватно відображають явища, що вивчаються, і дають корисну та важливу інформацію про досліджуваний об'єкт.

Для оцінки соціально-економічного розвитку адміністративних регіонів з групи непараметричних методів багатовимірного

аналізу нами обрано метод Паттерн. Цей метод використовується для обґрунтування прогнозів та планів за допомогою науково-технічної оцінки кількісних даних. Він є універсальним і дозволяє здійснити прогноз чи провести аналіз даних в будь-якій області діяльності. В основі цього методу покладено принцип ранжування адміністративних одиниць за рівнем соціально-економічного розвитку, коли у якості основи стандартизованих значень індикаторів t_{ij} взяті найкращі їх значення:

$$t_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{i \max}} \quad (1)$$

[5, 6],

де x_{ij} фактичні значення показників соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць;

$x_{i \max}$ – найкращі значення показників серед адміністративних одиниць;

$i = 1, 2, \dots$, – число показників;

$j = 1, 2, \dots$, – число адміністративних одиниць.

При дослідженні соціально-економічного розвитку Сумської області методом Паттерн у розрізі адміністративних районів і міст, було використано чотири показники: середньомісячна заробітна плата, грн., обсяг платних послуг на одну особу, грн., інвестиції в основний капітал на одну особу, грн., роздрібний товарооборот підприємств на одну особу (табл. 1).

Таблиця 1

Показники рівня соціально-економічного розвитку адміністративних районів Сумської області (2005 р.)

Адміністративні райони та міста обласного підпорядкування	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Обсяг платних послуг на одну особу, грн.	Інвестиції в основний капітал на одну особу, грн.	Роздрібний товарооборот підприємств на одну особу
м. Суми	824,7	803,6	369,7	3385
м. Глухів	770,5	257,9	6,9	777
м. Конотоп	769,8	515,9	30,6	1035
м. Лебедин	489,0	52,3	5,7	491
м. Охтирка	965,9	240,2	158,1	1873

Адміністративні райони та міста обласного підпорядкування	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Обсяг платних послуг на одну особу, грн.	Інвестиції в основний капітал на одну особу, грн.	Роздрібний товарооборот підприємств на одну особу
м. Ромни	571,0	202,5	29,6	2261
м. Шостка	525,0	219,5	69,2	1553
Білопільський	490,4	80,6	12,6	528
Буринський	470,3	62,1	10,9	426
Великописарівський	457,8	68,9	9,2	185
Глухівський	440,7	22,3	8,8	429
Конотопський	494,2	1,6	25,4	318
Краснопільський	477,5	47,9	14,2	905
Кролевецький	457,2	99,1	6,4	875
Лебединський	470,3	180,5	8,3	857
Липоводолинський	421,6	70,5	23,2	452
Недригайлівський	433,6	66,5	20,4	627
Охтирський	631,9	38,1	40,7	316
Путівльський	482,0	132,1	10,7	822
Роменський	458,8	137,2	131,5	454
Середино-Будський	452,0	102,0	8,0	369
Сумський	529,0	39,7	128,9	416
Тростянецький	638,1	120,2	79,7	499
Шосткинський	512,3	3,2	8,2	469
Ямпільський	545,1	103,7	6,0	213

Для підвищення точності оцінки соціально-економічного розвитку, оцінювальні роботи проводилися як у розрізі адміністративних районів, так і міст обласного підпорядкування. Це дозволило виконати наші дослідження на вищому рівні детальності.

За даними, наведеними у таблиці 1, знаходимо інтегральні оцінки рівня соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць Сумської області (табл. 2).

У таблиці 2 приведені стандартизовані значення всіх даних показників по методу Паттерн. Обчислюючи їх суму або середню величину, одержуємо однозначно виражені багатовимірні оцінки рівня соціально-економічного розвитку районів та міст. Ранги районів за цією оцінкою повністю співпадають з результатами оцінювання методом багатовимірної середньої [6].

На основі результатів оцінки рівня соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць по методу Паттерн, можна диференціювати їх на групи з високим, середнім і низьким рівнем розвитку.

Найвищий рівень соціально-економічного розвитку (ранг) має м. Суми, що виражається у найвищій багатовимірній оцінці (0,96), яка показує, що у сумарному заліку рівень його показників складає 75% по відношенню до найкращих показників всіх адміністративних одиниць Сумської області. Також до адміністративних утворень з високим рівнем соціально-економічного розвитку належать і деякі інші міста обласного підпорядкування, зокрема Охтирка, Конотоп та Ромни, які мають багатовимірну оцінку в інтервалі від 0,57 до 0,40.

Таблиця 2

Інтегральна оцінка рівня соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць Сумської області методом Паттерн

Адміністративні райони та міста обласного підпорядкування	$\frac{X_{1j}}{X_{1\max}}$	$\frac{X_{2j}}{X_{2\max}}$	$\frac{X_{3j}}{X_{3\max}}$	$\frac{X_{4j}}{X_{4\max}}$	$\sum \frac{X_{ij}}{X_{i\max}}$	Багатовимірна оцінка	Ранг адміністративних одиниць
м. Суми	0,85	1,00	1,00	1,00	3,85	0,96	1
м. Охтирка	1,00	0,30	0,43	0,55	2,28	0,57	2
м. Конотоп	0,80	0,64	0,08	0,31	1,83	0,46	3
м. Ромни	0,59	0,25	0,08	0,67	1,59	0,40	4
м. Глухів	0,80	0,32	0,02	0,23	1,37	0,34	5
м. Шостка	0,54	0,27	0,19	0,46	1,46	0,37	6
Тростянецький	0,66	0,15	0,22	0,15	1,18	0,30	7
Роменський	0,47	0,17	0,36	0,13	1,13	0,28	8
Сумський	0,55	0,05	0,35	0,12	1,07	0,27	9
Лебединський	0,49	0,22	0,02	0,25	0,98	0,25	10
Охтирський	0,65	0,05	0,11	0,09	0,9	0,23	11
Путівльський	0,50	0,16	0,03	0,24	0,93	0,23	11
Краснопільський	0,49	0,06	0,04	0,27	0,86	0,22	12
Кролевецький	0,47	0,12	0,02	0,26	0,87	0,22	12
Білопільський	0,51	0,10	0,03	0,16	0,8	0,20	13
Недригайлівський	0,45	0,08	0,06	0,19	0,78	0,20	13
м. Лебедин	0,51	0,07	0,02	0,15	0,75	0,19	14
Ямпільський	0,56	0,13	0,02	0,06	0,77	0,19	14
Буринський	0,49	0,08	0,03	0,13	0,73	0,18	15
Липоводолинський	0,44	0,09	0,06	0,13	0,72	0,18	15
Середино-Будський	0,47	0,13	0,02	0,11	0,73	0,18	15
Конотопський	0,51	0,00	0,07	0,09	0,67	0,17	16
Шосткинський	0,53	0,00	0,02	0,14	0,69	0,17	16
Великописарівський	0,47	0,09	0,02	0,05	0,63	0,16	17
Глухівський	0,46	0,03	0,02	0,13	0,64	0,16	17

До групи територій з середнім рівнем соціально-економічного розвитку, у яких багатовимірна оцінка знаходиться в інтервалі від 0,2 до 0,4, належать такі адміністративні райони області: Тростянецький, Роменський, Сумський, Лебединський, Охтирський, Путівльський, Краснопільський, Кролевецький, Білопільський і Недригайлівський та міста обласного підпорядкування – Глухів та Шостка.

Найнижчий соціально-економічний рівень розвитку мають Ямпільський, Буринський, Липоводолинський, Середино-Будський, Конотопський, Шосткинський,

Великописарівський і Глухівський райони, у яких багатовимірна оцінка нижче 0,2. До цієї категорії потрапило і одне місто обласного підпорядкування – Лебедин. Особливо низькі показники спостерігаються у Великописарівському та Глухівському районах, де значення багатомірної оцінки – 0,16.

Висновки. Метод Паттерн дає можливість максимально точно визначити рівень соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць Сумської області та класифікувати їх. Отримані узагальнюючі оцінки рівня соціально-економічного розвитку районів використовуються для визначення

місця і ролі кожної адміністративної одиниці в регіональній економіці, мають важливе

значення для вибору районів, що потребують особливої державної підтримки.

Література

1. Бондар Т.В. Соціально-економічний розвиток сільської місцевості регіону та напрями його удосконалення: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.02 / Миколаївський держ. аграрний ун-т. – Миколаїв, 2006. – 19 с.
2. Коломийчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району: теорія, методологія, практика. — Тернопіль, 1998. – 316 с.
3. Коломийчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку) / Тернопільська академія народного господарства. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 439 с.
4. Осауленко О.Г. Сталий соціально-економічний розвиток: моделювання та управління. – К., 2000. – 176 с.
5. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методики суспільно-графічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.
6. Серебрякова Л.А. Методы оценки уровня социально-экономического развития регионов // Вестник СевКавГТУ. Серия экономика. – 2003. – № 3 (11).
7. Статистичний щорічник Сумської області за 2005 р. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2006. – 654 с.

УДК 911.3

Ігор Пилипенко

ЗАСТОСУВАННЯ РЕГРЕСІЙНОГО МЕТОДУ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ВПЛИВУ ФАКТОРІВ (НА ПРИКЛАДІ ГУСТОТИ НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Показано можливість застосування регресійного методу для виявлення впливу густоти населення на аграрну спеціалізацію. Встановлені просторові відмінності у ступеню цього впливу та проявах у виробників різних типів.

Igor Pilipenko. Using the method regression for determination of the spatial regularities of the influence factor (on example of density of the population Hersons area). *It is shown possibility of the using the method regression for determination of the influence to density of the population on agrarian specialization. The spatial looks will revealed in degree of this influence and on producers of the miscellaneous of the type.*

Регресійний аналіз широко застосовується сучасними географами, а з ерою стовідсоткової комп'ютеризації повинен стати дієвим та звичайним. Можливості та методики застосування цього ефективного методу неодноразово наводились в класичних [4] та сучасних працях географів [3].

Для аналізу обрано два типи сільськогосподарських господарств, а саме, особисті господарства населення та сільськогосподарські підприємства. Використовувались матеріали Херсонського обласного управління статистики (для сільськогосподарських підприємств) та дисертаційної роботи Богадьорової Л.М. „Особливості територіальної організації особистих господарств населення регіону” (для особистих господарств населення) (Одеса, 2006).

В роботі [1] показано, що густота населення, як соціально-економічний чинник, має надзвичайно високий коефіцієнт кореляції (0,944) з індексом локалізації овочевих культур в господарствах населення. Дія цього чинника пояснювалась впливом двох складових. По-перше, висока кількість населення забезпечує овочівництво трудовими ресурсами. Справа в тому, що овочівництво відкритого ґрунту – надзвичайно працемістка галузь. Для порівняння: вирощування овочів на площі в 1 га необхідні річні витрати праці понад 1000 чол/годин на рік, а пшениці – близько 3 (на відповідній площі). По-друге, зменшення забезпечення сільського населення земельними ресурсами (сільськогосподарського призначення) при-

мушує до вирощування працездатних культур з потенційно високим прибутком.

Взявши за основу припущення про визначну роль в просторовому розподілі овочівництва саме густоти населення, нами проведений регресійний аналіз залежності коефіцієнтів територіальної локалізації від-

повідних культур в особистих господарствах населення (рис. 1) та сільськогосподарських підприємствах (рис. 2). Отримані коефіцієнти апроксимації дозволяють зробити висновок про значний вплив досліджуваного фактора.

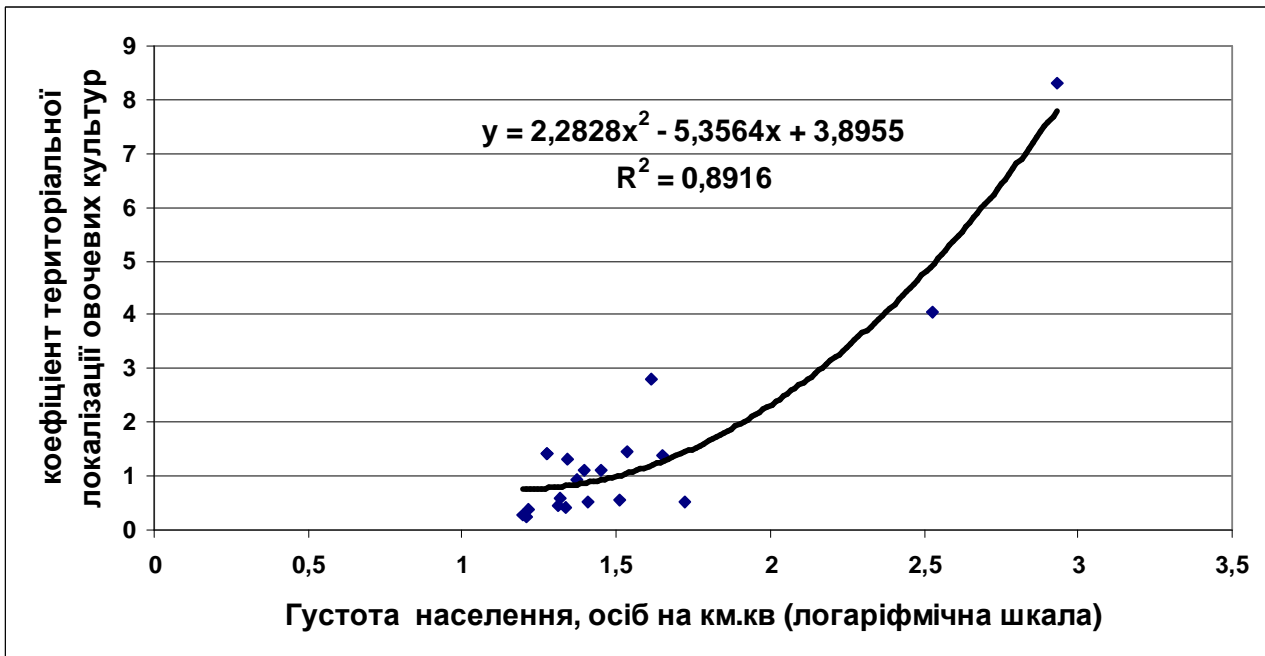

Рис. 1 Залежність між густиною населення та овочевою спеціалізацією особистих господарств населення

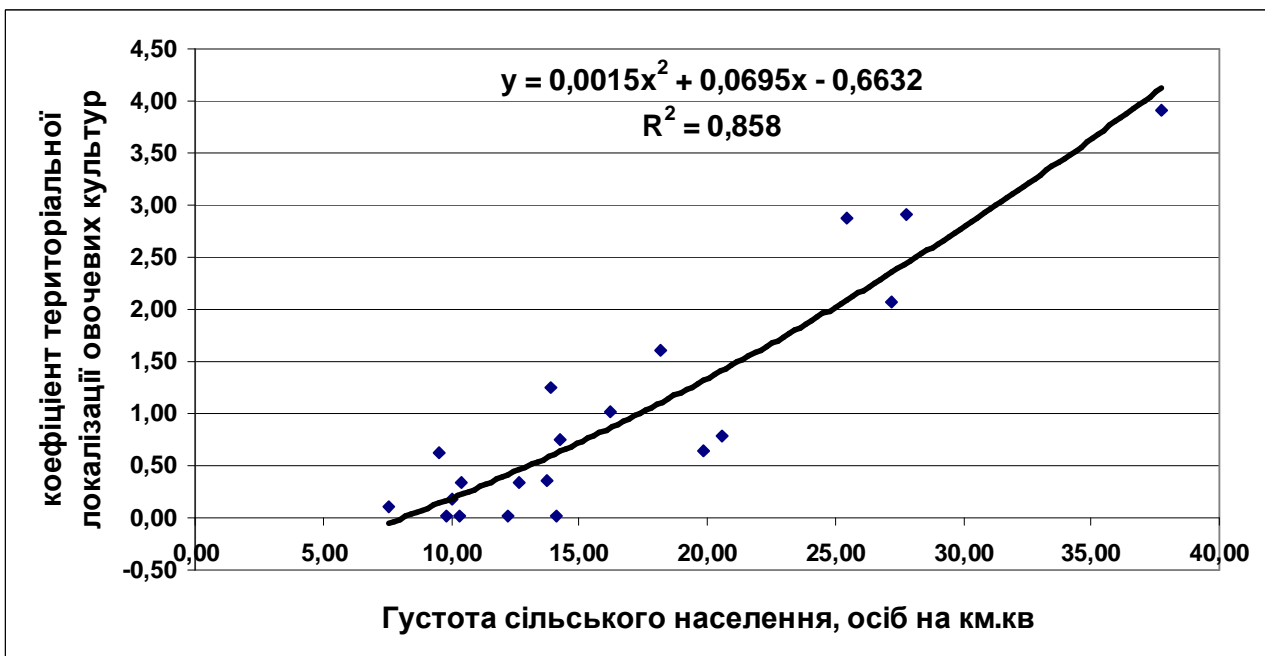
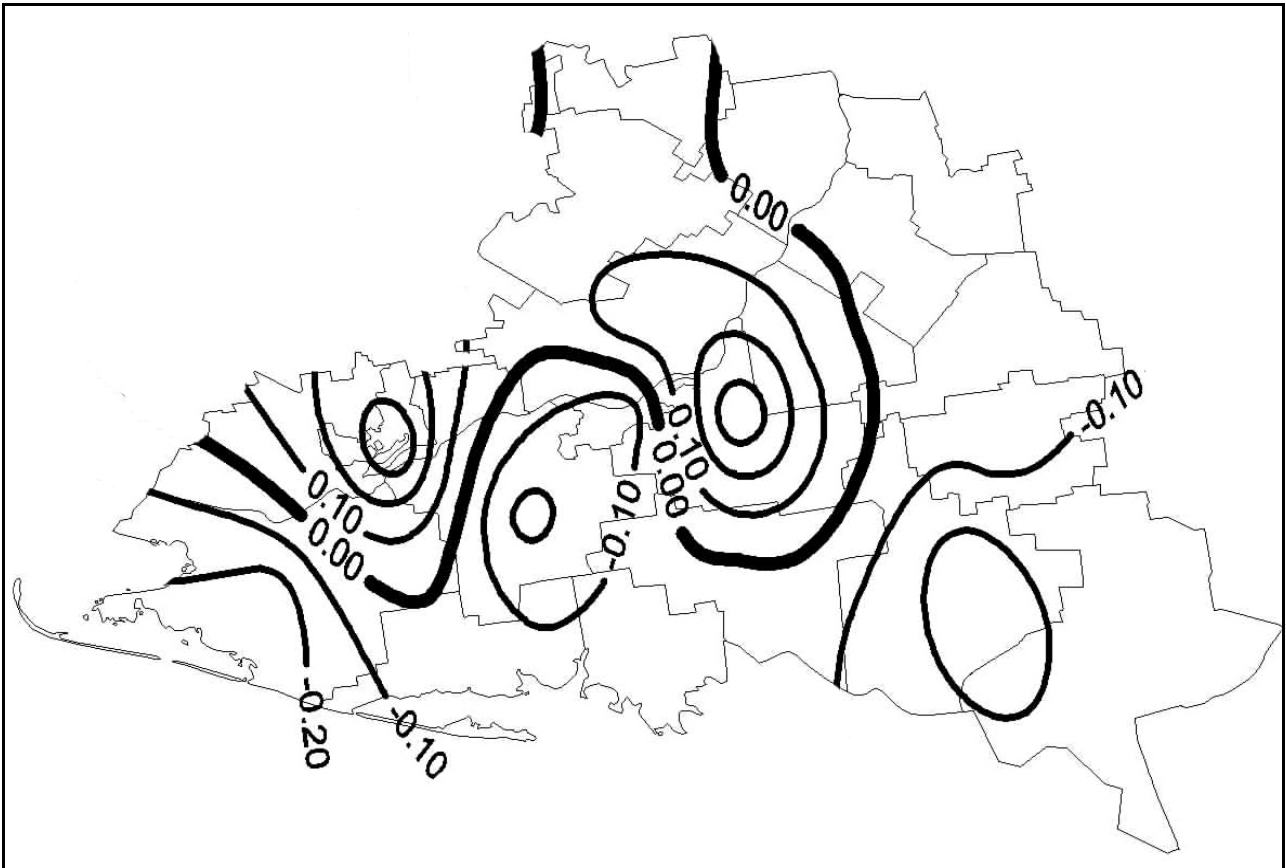

Рис. 2 Залежність між густиною населення та овочевою спеціалізацією сільськогосподарських підприємств

За отриманими залежностями (рис. 1 та 2) визначаємо залишки регресії, просторовий розподіл яких наводимо на рис. 3 та 4.

Рис. 3 Статистична поверхня залишків регресії (для особистих господарств населення)

Аналіз рис. 3 дозволяє зробити висновок, що для більшості правобережних районів Херсонської області, а також Каховського і Горностаївського районів залишки регресії є позитивними, що, власне, свідчить про домінуючий вплив чинника густоти населення на вибір овочевої спеціалізації сільськогосподарства. Для інших районів області залишки регресії мають від'ємне значення та вимагають аналізу з використанням даних інших чинників.

В цілому, нульова позначка значною мірою повторює контури зон впливу Херсонсько-Цюрупинської міської агломерації та м. Каховка [2]. В той же час, наявність значної депресії, сформованої показником Новокаховської міськради, потребує більш глибокого вивчення для пошуку нових, не врахованих факторів.

Для сільськогосподарських підприємств спостерігається практично дзеркально зворотна картина розподілу залишків регресії (рис.4). Так, в більшості південних та східних районів Херсонської області наявний суттєвий вирішальний вплив чинника густоти населення, в той час як для більшості

північних, правобережних районів ці показники стрімко зменшуються до від'ємних значень.

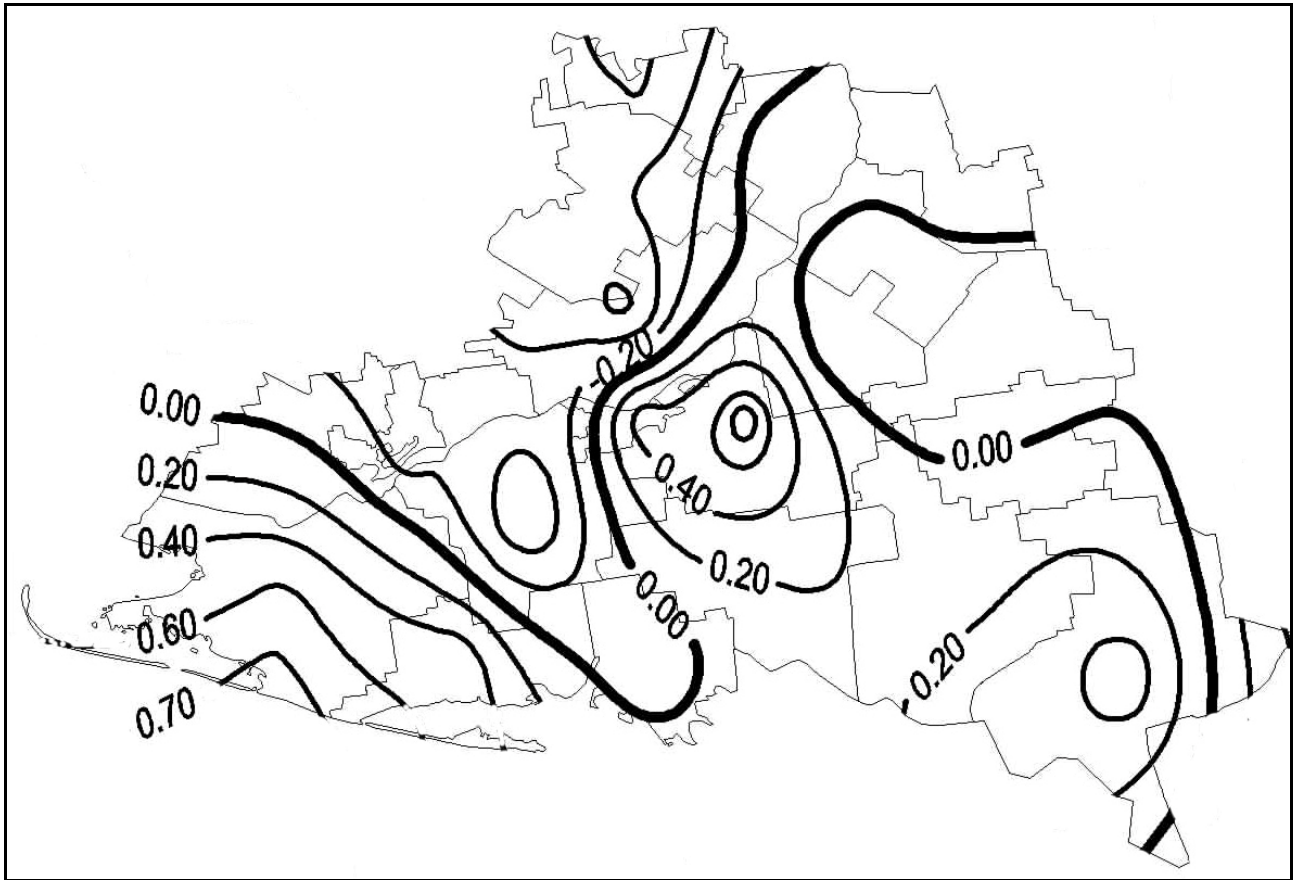
Проведений аналіз дозволяє, на нашу думку, виявити внутрішньо регіональні відмінності Херсонської області за ступенем впливу густоти населення на вибір спеціалізації овочівництва.

Вважаємо, що подальшим етапом дослідження має стати делімітація території регіону за значенням обраного фактора на господарську спеціалізацію сільськогосподарських виробників. Суттєва просторова диференціація залишків регресії (і це при коефіцієнтах кореляції понад 0,9) дозволяє виділити декілька регіонів, критеріями виділення яких стане власне характер змін залишків та відношення до ізолінії 0.

Наявність принципової відмінності (а можливо й закономірності) впливу фактора густоти населення на спеціалізацію особистих господарств населення (ОГН) та сільськогосподарських підприємств спробуємо пояснити наступним чином. Якщо для ОГН людина – це не тільки виробнича сила, але й головний споживач продукції, то для вели-

ких підприємств з великими площами виробництва та виробництва, населення – головна виробнича сила. Саме тому, на нашу думку, овочева спеціалізація господарств

населення яскравіше виявляється у приміській зоні, а сільськогосподарських підприємств – в сільських районах (з відповідно високою густрою населення).

Рис. 4 Статистична поверхня залишків регресії (для сільськогосподарських підприємств)

Для подальших пошуків в цьому напрямку необхідно, на нашу думку, провести аналогічне дослідження в часовому аспекті для

виявлення тенденцій щодо впливу густоти населення. Крім того, встановити рівень впливу інших чинників.

Література:

1. *Богадьорова Л.М. Особливості територіальної організації особистих господарств населення регіону. Дис. ... к-та геогр.наук. – Одеса., 2006 – С.50-51*
2. *Богадьорова Л.М., Мальчикова Д.С. Спеціалізація тваринництва господарств населення Херсонської області в межах зон впливу міських поселень збірник наукових праць. Вип. 283: Географія. – Чернівці: Рута, – С. 125-131*
3. *Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005 – С.135*
4. *Шаблій О.І. Математичні методи в економічній географії: Навчальний посібник. – Львів: Вища школа, 1984 – С.30-34*

СТРУКТУРИЗАЦІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2006 ТА 2007 РР.

Проаналізовані основні особливості формування структури електоральних регіонів України. Досліджено зміни електоральних симпатій населення за результатами парламентських виборів 2006 і 2007 рр.

Viktor Shyshatsky. Structurization of electoral space of Ukraine after results of parliamentary elections 2006 and 2007. The basic features of forming of structure of electoral regions of Ukraine are analyzed. Explored changes of the electoral likings of population as a result of parliamentary elections 2006 and 2007.

Початок ХХІ ст. в Україні ознаменувався значною динамікою електоральних процесів, зокрема й у територіальному вимірі. Вже на парламентських виборах 2002 року доволі істотно змінився чільний склад учасників перегонів та зазнала доволі істотних зрушень географія підтримки політичних партій. Президентські вибори 2004 року, взагалі, пройшли в умовах крайнього суспільно-політичного напруження, яке, зрештою, переросло у пряме протистояння різних політичних сил. Парламентські вибори 2006 і 2007 років, значною мірою, зафіксували ту політичну ситуацію, яка склалася в нашій державі на середину 2000-х і, скоріш за все, визначатимуть напрямки і структуру подальшого розвитку політичних процесів в Україні.

Результати всіх виборчих кампаній в Україні доволі прискіпливо і детально аналізуються представниками багатьох політичних напрямків – політологами, соціологами, психологами і т.д. Водночас, представники географічної науки, які в інших країнах дають вичерпну інформацію щодо перебігу тих чи інших виборчих змагань, в Україні, на жаль, недостатньо аналізують перебіг електоральних процесів у територіальному вимірі. Зокрема, електорально-географічні результати парламентських виборів як 2006, так і 2007 років так і не були широко висвітлені ані в ЗМІ (з науково-популярної точки зору), а ні в наукових журналах та під час науково-практичних конференцій (з науково-практичної точки зору).

В даному матеріалі розглянемо один із важливих аспектів електорально-географічного аналізу – формування електоральної структури виборчих уподобань населення України у розрізі макрорегіонів, а також простежити її динаміку за 1,5 річний

період між виборами.

З метою найбільш узагальненого представлення результатів виборів будемо розглядати територію України у розрізі трьох електорально-географічних макрорегіонів: Західного, Центрального та Східно-Південного, а всі політичні партії – об'єднані у три великі групи – «проросійські», «проєвропейські» та «нейтральні», що принципово відрізняються за декларованими цивілізаційними цінностями і мають виражену регіональну специфіку електоральної підтримки.

До Західної України включаємо 7 областей, які до 1939-45 рр. не входили до складу СРСР; до складу Центральної України – 10 регіонів із середнім і нижче середнього рівнем урбанізації та високою часткою українського і україномовного населення (від межі із Заходом і до Кіровоградської, Полтавської та Сумської областей включно); до складу Східно-Південної України – решту 10 регіонів із вищим за середній та високим рівнем урбанізації, високою часткою неукраїнського населення і переважанням чи домінуванням російської мови.

До партій «проросійської» орієнтації відносимо ті, які декларують пріоритет східного вектору зовнішньополітичних відносин (інтеграція до ЄС), та формування в Україні бікультурного простору (друга російська мова, лояльне ставлення до радянської історії і спадщини), при цьому економічна платформа партій практично не грає ролі (оскільки значно меншою мірою впливає на електоральний вибір населення). До партій, що традиційно входять до даної категорії, відносяться ліві КПУ та ПСПУ, а також центристська ПР (в 2006 р. – також блок «Не Так!»).

До партій «проєвропейської» орієнтації

відносимо ті, що декларують пріоритет західного вектору зовнішньополітичних відносин (інтеграція до євроатлантичних структур), а також українські національні цінності (єдина державна мова, формування українського культурного простору). В 2006 р. до числа партій даної групи зараховуємо виборчі блоки «Наша Україна», БЮТ, Український Народний Блок, «ПОРА – ПРП»; в 2007 році – блоки «Наша Україна – Народна Самооборона» та БЮТ.

До числа «нейтральних» партій відносимо ті, які або ж займають проміжну позиції між партіями перших двох груп, або ж свідомо уникають у своїх програмах і риторичі гострих питань історично-цивілізаційного

характеру. У 2006 р. до цієї групи відносимо СПУ, Народний Блок Литвина та «Віче», в 2007 році – Блок Литвина та СПУ.

Решта політичних партій, які не увійшли до даного переліку, по-перше, важко піддаються класифікації, а по-друге, набирали настільки невелику кількість голосів, що їх результатами можна знехтувати.

Узагальнені результати електоральних симпатій населення за наведеними критеріями у розрізі макрорегіонів України представлені у таблиці 1.

Таблиця 1. Результати голосування за партійно-політичні групи на парламентських виборах 2006 і 2007 рр. (у %).

групи партій	Проукраїнські партії			Нейтральні партії			Проросійські партії		
	2006	2007	+/-	2006	2007	+/-	2006	2007	+/-
регіони/роки	2006	2007	+/-	2006	2007	+/-	2006	2007	+/-
Захід	74,5	80,2	5,6	6,7	4,3	-2,4	8,2	9,1	0,9
Центр	53,8	61,3	7,5	15,9	7,8	-8,1	19,6	22,9	3,4
Схід і Південь	14,7	17,0	2,3	7,3	7,4	0,1	69,7	69,5	-0,2
Україна	40,1	45,0	5,0	10,0	6,9	-3,2	40,3	41,3	1,0

З таблиці видно, що партії «проукраїнської» орієнтації в цілому по Україні підвищили свій рейтинг на 5%, що відбулося за рахунок всіх без винятку регіонів, а найбільше – Центрального. Традиційно, популярність проукраїнських партій є найвищою на Заході (в 2 рази вище за середню), дещо меншою мірою – в Центрі (в 1,3 рази вище), водночас на Сході і Півдні їх рейтинг в 2,7 рази нижчий за середньоукраїнський.

Партії «нейтральної» орієнтації традиційно мали найвищу популярність в Центральній Україні (що видно за результатами 2006 року), водночас неоднозначне сприйняття виборцями результатів діяльності СПУ призвело до катастрофічного падіння її популярності саме в цьому регіоні, що й відбулося на результатах цієї групи партій у 2007 році. В той же час «фантастичний» результат СПУ в 4-х південних округах Донецької області призвів до того, що Східно-Південний регіон виявився єдиним, де «нейтральні» партії практично не зазнали втрат.

Партії «проросійської» орієнтації дещо підвищили свою популярність в цілому по

Україні, найбільше – у центрі, меншою мірою – на Заході і практично незмінним залишився рейтинг в електоральному ядрі – на Сході і Півдні. Загалом, рейтинг даної групи партій найбільш високий на Сході і Півдні (в 1,7 рази вище за середній), значно нижче за середній – у Центрі (в 2 рази) і на Заході (більш як у 4 рази).

Загалом, аналізуючи електоральну структуру та електоральну динаміку регіонів України, можна зробити такі висновки:

- більшість населення України мають усталені електоральні симпатії, які мало змінюються від виборів до виборів;

- пропорції між двома найбільшими політичними групами («проросійськими» і «проєвропейськими») вже впродовж декількох виборчих періодів залишаються практично незмінними;

- електоральні зміни на макрорегіональному рівні є більш помітними, ніж на загальнодержавному, але, все рівно, не призводять до помітних змін в електоральній структурі;

- за кожним із електоральних макро-

регіонів стійко закріпились доволі стійкі електоральні традиції голосування;

– у випадку зміни електоральних симпатій, виборці, як правило, обирають представників тих партій, що знаходяться в тій же самій групі (найбільш стійкі – прихильники «проросійських» і «проєвропейських» партій»);

– в Україні з 2002 року спостерігається повільна, але незмінна тенденція до повільного зростання частки «проукраїнських партій»;

– позитивна динаміка результатів як «проєвропейських», так і «проросійських» партій у 2007 році відбулася на тлі їх певної деідеологізації (часткове уникнення гострих тем) і супроводжувалася залученням нових симпатиків із числа електорату інших партійно-політичних груп;

– у порівнянні до 2006 року, на виборах у 2007 році відбулося певне зниження електорально-географічної поляризації голосування, що проявилось, насамперед, у зростанні електоральних результатів полі-

тичних партій у нетрадиційних для них регіонах;

– представники «нейтральних» політичних партій мають вже тривалу тенденцію до скорочення своїх рейтингів практично по всіх регіонах.

Подальший розвиток електоральних процесів в Україні, на нашу думку, буде мати таку ж саму спрямованість, яка простежується за трендами 2002-2007 рр., зокрема подальшої деідеологізації політичних партій (намагання сподобатись максимальній кількості виборців), а також повільного зростання частки партій «про європейської» орієнтації. Водночас, на нашу думку, в Україні поступово складаються умови і з'являється попит на партії «ідеологічного» типу (про що свідчить зростання голосів лівої КПУ та правої ВО «Свобода»), хоча на наступних виборах вони ще й не відіграватимуть провідної ролі у парламентських і президентських перегонах.

УДК 911.3.333

Микола Барановський

ДЕПРЕСИВНІ АГРАРНІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ПІДХОДИ ДО ДЕЛІМІТАЦІЇ, ОЦІНКА РІВНЯ ПРОБЛЕМНОСТІ

Визначені характерні риси депресивних аграрних територій України, розглянуті підходи до оцінки рівня проблемності території, розраховані інтегральні показники депресивності аграрних районів північних регіонів України

Mikola Baranovsky. The depressed agrarian territory of Ukraine: signature, approach to delimitation, assessment the level problems. The signatures of depressed agrarian territories of Ukraine are defined, the approaches to assessment of the level of the problem of the territory are examined, the integral showing of the depression of the agrarian districts of the northern regions of Ukraine are calculated.

Актуальність. Попри прийняття низки законодавчих документів, які стосуються як загальних проблем регіонального розвитку, так і конкретно сільської місцевості, деградація аграрних територій триває, вони набувають типових ознак депресії і потребують державної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення депресивних територій різного типу в Україні лише розгортаються. Найбільші здобутки в дослідженні такого різновиду проблемних регіонів як депресивні аграрні території мають економісти-

аграрники [5], фахівці з регіональної економіки [4] та суспільної географії [1,3]. Водночас і сьогодні маловивченим залишається широке коло питань розвитку сільських депресивних територій – від розуміння їх сутності та критеріїв делімітації, до розробки стратегії соціально-економічного відродження проблемних територій.

Виклад основного матеріалу. У Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів” дається загальне означення депресивної території. Згідно цього закону, депресивними можуть бути регіони, промислові та

сільські райони, а також міста обласного підпорядкування. При наявності критеріїв визначення депресивних територій, у Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів” відсутні типові ознаки проблемних територій різного типу, що ускладнює об’єктивність процесу їх делімітації.

Вважається, що депресивними є ті регіони (території), які в минулому мали значний економічний потенціал, але в силу різних причин, насамперед структурних трансформацій, його втратили і неспроможні самотійно вийти з кризової ситуації. Виходячи з цього багато науковців ототожнюють поняття “депресивна територія” і “старопромисловий район”. Саме під таке трактування поняття “депресивна територія” визначені і їх характерні риси.

Аналіз наукових досліджень з проблем регіональних депресій дає підстави говорити про мінімум три головні ознаки депресивних сільських територій: 1) складна демографічна ситуація; 2) низькі параметри соціально-економічного розвитку; 3) низький

рівень життя населення. Більш повний перелік характерних рис депресивних аграрних територій представлений у табл. 1.

Частина із зазначених ознак має обов’язкову форму прояву, а частина ні. Наприклад до категорії депресивних регіонів України відносяться Чернівецька та Тернопільська області, які, при цьому, характеризуються високою щільністю сільського населення і відносно сприятливими демографічними тенденціями.

Визначення рівня депресивності (проблемності) аграрних територій є досить складним науковим завданням, оскільки ні в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів”, ні в “Методиці визначення ... територій депресивними” кількісні критерії не вписані. Згідно зазначених вище документів вважається, що до категорії депресивних відносяться ті адміністративні райони, де окремі індикатори проблемності мають значення нижче, від середнього для територій відповідного типу.

Таблиця 1.

Найбільш характерні риси депресивних аграрних територій

Характерні риси	Статус обов’язковості	Характерні риси	Статус обов’язковості
1. Складна демографічна ситуація	Обов’язкова, хоча можуть бути винятки	7. Високий рівень безробіття	Обов’язкова
2. Убуток населення	Обов’язкова	8. Дрібноселенність розселення	Не обов’язкова
3. Висока частка зайнятих у сільському господарстві	Обов’язкова	9. Низький рівень фінансової самостійності	Обов’язкова
4. Слабка заселеність території	Не обов’язкова	10. Низький рівень розвитку соціальної інфраструктури	Обов’язкова
5. Низький рівень господарського розвитку, низькі інвестиційна привабливість та ділова активність	Обов’язкова	11. Висока частка сільського господарства та переробної ланка АПК у структурі економіки	Обов’язкова
6. Низькі доходи населення	Обов’язкова		

Науковцями України розроблено кілька методичних підходів до оцінки рівня депресивності, які досить детально викладені в багатьох публікаціях. Слушною є пропозиція В.Л. Галушак [2, С. 8], яка для визна-

чення межі “кризовості” регіонів пропонує використовувати такі формули: $i_{np}^c = I_{max} - r$; $i_{np}^{kp} = I_{min} + r$, де i_{np}^c та i_{np}^{kp} індикатори відповідно середнього та кризо-

вого рівня проблемності. У свою чергу
$$r = \frac{I_{\max} - I_{\min}}{g}$$
, де $I_{\min}$ та $I_{\max}$ - максима-

льні та мінімальні значення інтегрального індексу (показника), g - кількість груп часткових показників. Якщо $i_{np}^c \leq x_i$, то це середній рівень проблемності; $i_{np}^{kp} \leq x_i \leq i_{np}^c$ - то це високий рівень проблемності; $i_{np}^{kp} \geq x_i$ - то це регіон кризовий. Застосування даної методики визначення проблемності території було здійснено на прикладі п'яти північних областей України – Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської та Чернігівської. Враховуючи об'єкт дослідження, до аналізу були залучені лише аграрні адміністративні райони, визначення яких здійснювалося за критеріями зайнятості населення та обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції на 1 особу. Серед 112 адміністративних районів названих областей аграрними виявилися 69 із них. Найбільша кількість таких районів у Чернігівській області.

Відповідно до методики, для визначення депресивності адміністративних районів використовувалися чотири групи показників: загальноекономічні, демографічні, розселенські, зайнятості та доходів насе-

лення (всього 19 показників). Узагальнені результати дослідження рівня проблемності відображені у табл. 2. Проведені обрахунки показують, що загалом більшість адміністративних районів областей півночі України характеризуються високим рівнем проблемності (депресивності). Середній рівень проблемності має обмежена кількість районів. Переважно це адміністративні райони Київської області. Протилежна ситуація з розподілом адміністративних районів за рівнем депресивності на Чернігівщині. Тут немає жодного району, який хоча б за однією з групи показників відносився до категорії середньої проблемності.

Результати обрахунків дають також можливість відстежити, які саме чинники (групи показників), обумовлюють кризовість того чи іншого регіону. Так, у Волинській та Рівненській областях висока депресивність обумовлена переважно показниками зайнятості та доходів населення, у Чернігівській області – демографічними та розселенськими показниками.

Визначення рівня проблемності за окремими групами показників є важливим етапом дослідження, проте не дає узагальнюючої картини депресивності адміністративних районів названих регіонів.

Таблиця 2

Показники проблемності адміністративних районів півночі України

Регіони	Групи показників											
	Загально-економічні			Демографічні			Розселенські			Зайнятості та доходів населення		
	Рівень проблемності (кількість районів)											
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Волинська	-	8	4	1	11	-	2	9	1	-	4	8
Житомирська	-	13	2	-	14	1	1	10	4	-	4	11
Рівненська	-	5	4	3	6	-	5	4	-	-	1	8
Чернігівська	-	18	1	-	10	9	-	8	11	-	8	11
Київська	3	11	-	-	9	5	6	6	2	1	8	5
Всього	3	55	11	4	50	15	14	37	18	1	25	43

Рівень проблемності : 1 - середній; 2 – проблемний; 3 – кризовий

Для визначення інтегрального показника депресивності можна використовувати різні підходи. У даному випадку він визначався як сума нормованих значень вихідних показників. До інтегрального показника депресивності також були застосовані критерії

проблемності, які викладені вище. Розподіл адміністративних районів північних областей України за інтегральним показником депресивності (проблемності) подано у табл. 3.

Групування районів за інтегральним індексом депресивності дещо відрізняється від аналогічного розподілу за групами пока-

зників. Ця відмінність полягає у зменшенні частки кризових районів та зростанні частки районів, що позиціонуються як проблемні.

Таблиця 3

Групування адміністративних районів північних областей України за інтегральним показником депресивності

Регіони	Групування районів за рівнем депресивності					
	кризові	проблемні	відносно сприятливі	кризові	проблемні	відносно сприятливі
	Кількість районів			Частка від числа районів свого регіону		
Волинська	-	12	-	-	100	-
Житомирська	3	12	-	20,0	80,0	-
Рівненська	-	9	-	-	100	-
Чернігівська	12	7	-	63,3	36,7	-
Київська	2	10	2	14,3	71,4	14,3
Всього	17	50	2	24,6	72,5	2,9

Висновки. Депресивні аграрні території є різновидом проблемних регіонів, головними ознаками яких є складна демографічна ситуація, низькі доходи населення, недосконала структура господарства та слабкий рівень економічного розвитку. Застосування методики визначення проблемності території на прикладі 69 аграрних районів п'яти північ-

них областей України, дає підстави стверджувати про те, що: а) кризовий рівень депресивності мають близько 25% районів; б) найвищим рівнем депресивності вирізняються адміністративні райони Чернігівщини; в) причини депресивності мають суттєві міжрегіональні відмінності.

Література

1. Барановський М.О. Депресивні аграрні території України: методичні підходи до ідентифікації, практичні результати // Економіка України. - №11, 2006. - С. 70-76.
2. Галуцак В.Л. Організаційно-економічні засади формування та реалізації політики розвитку проблемних територій. - Автореф. дис...канд. екон. наук. - Полтава, 2006.- 19 с.
3. Заставний Ф.Д. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічні, екологічні, демографічні): Монографія. - Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. - 348 с.
4. Коломійчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку). - Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. - 440 с.
5. Прокопа І., Попова О. Депресивні сільські території: методичні засади визначення // Економіка України. - №8, 2007. - С. 61-70.

УДК 911.3

Олександр Гладкий

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ

Досліджено особливості територіального розвитку Харківської промислової агломерації. Виділено райони Харківської області за ступенем агломерованості промислового виробництва, проведено делімітацію Харківського агломераційного утворення. Розкрито особливості агломераційного ефекту території та його вплив на ефективність промислового виробництва.

Alexander Gladkey. The peculiarities of formation and development of Kharkiv Industrial Agglomeration. *The peculiarities of territorial development of Kharkiv Industrial Agglomeration are disclosed. The areas of Kharkiv region with different level of agglomeration effect of industrial production are defined. The delimitation of Kharkiv Industrial agglomeration is proposed. The peculiarities of agglomeration effect of the territory and its influence on efficiency of industrial production is explored.*

Вступ. Процеси трансформації економіки України вимагають пошуку ефективних форм територіальної організації промислового комплексу, які б характеризувались високим рівнем рентабельності та конкурентоспроможності виробництва в ринкових умовах господарювання. Однією з таких форм локального рівня є промислова агломерація, що розвивається на базі великих міст, використовуючи їх соціально-економічний (агломераційний) ефект. Агломероване розміщення промислових підприємств має істотні переваги, порівняно із вузловим або розосередженим. Воно характеризується підвищенням рівня рентабельності виробництва, продуктивності праці, зростанням інших показників економічної ефективності промислового комплексу. Це особливо важливо для такого агломераційного утворення як Харківське, в якому сконцентровано значний інноваційний потенціал високотехнологічних галузей нашої держави. Це і зумовило актуальність теми даного дослідження.

Вихідні передумови. Вивченню промислових агломерацій та особливостей формування їх економічної ефективності присвячено праці багатьох вчених. Зокрема, сутність промислово-агломераційних утворень та теоретичні аспекти їх економічної ефективності висвітлені в роботах С. І. Ішука, В. І. Захарченка, М. Т. Агафонова, А. Є. Пробста, Л. М. Корецького, М. Д. Шаригіна, М. М. Паламарчука, О. І. Шабля, М. Портера та М. Енрайта (М. Porter, М. Enright), П. Гаггета (Paul Hugget), М. Фуджіти та Ж.-Ф. Тісса (Masahisa Fujita та Jacques-Francois Thisse). Практичні сторони проблеми на

прикладі України та Харківської агломерації розкрито в роботах Р. І. Литвиненко, І. В. Ладигіної, В. Майорченко, В.Бабаєва, Л. Шатенко, В.Семенова та ін. Однак, промислові агломерації України та, зокрема, Харківська агломерація, з позицій аналізу агломераційного ефекту території в умовах ринкових трансформацій та процесів європейської інтеграції ще детально не досліджувались.

Формування цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження виступає Харківська промислова агломерація, а предметом – особливості її формування та розвитку в ринкових умовах та характер прояву агломераційного ефекту території. Метою даного дослідження є аналіз процесів агломерування промислового виробництва в Харківській області. Ця мета конкретизується при вирішенні наступних завдань: дослідження особливостей територіального розвитку Харківської промислової агломерації, аналіз показників економічної ефективності промислового виробництва в межах окремих міст і районів Харківської області та їх подальше ранжування за ступенем агломерованості, делімітація Харківської промислової агломерації на основі дослідження агломераційного ефекту території та виявлення особливостей його впливу на ефективність промислового виробництва.

Виклад основного матеріалу. Промислові агломерації відносяться до складних локальних промислово-територіальних утворень, які характеризуються високим рівнем економічної ефективності та конкурентоспроможності, що сформувався завдя-

ки дії цілого ряду передумов і факторів. Провідними чинниками розвитку промислових агломерацій виступають: 1) наявність крупного багатофункціонального міста-ядра (або декількох міст), в якому концентруються передові прогресивні види людської діяльності, здебільшого в галузі соціальної сфери; 2) розвинена високоурбанізована приядерна зона, яка має здатність до адаптації та ефективного використання агломерційного потенціалу центру в умовах обмеженості землі та інших природних ресурсів; 3) високий рівень комунікативності середовища, інформатизації та технічного оснащення виробничого процесу [1]; 4) розвиток ринкових сил, підприємництва і конкуренції, заснований на концентрації бізнесової активності та модульності промислових підприємств; 5) поширення інновацій та ноу-хау на базі осередків прикладної науки, інтелектуальних і творчих ресурсів; 6) зосередженість монополістичного і олігополістичного капіталу та висококваліфікованих трудових ресурсів [9].

Ці та багато інших чинників зумовили формування в межах промислових агломерацій унікального середовища, сприятливого для ефективного високоприбуткового розвитку промислового виробництва та інших видів людської діяльності. Зокрема, промислові підприємства, що розвиваються на агломерованих територіях, отримують цілий ряд економічних переваг для свого функціонування: низьку земельну ренту і одночасно близькість до масових комунікацій, джерел інформації та ринків збуту, працездатний ринок відносно недорогої робочої сили та одночасно високий рівень її кваліфікації, професійної адаптивності і продуктивності праці, доступність економічних і природних ресурсів розвитку і підвищений рівень забезпеченості ринковою інфраструктурою та формування підприємницького конкурентного середовища [10]. Ці переваги, що активно діють саме в ринкових умовах, стають все більш характерними для промислових агломерацій України, та, зокрема, для Харківської агломерації.

Сучасний Харків являє собою багатофункціональне місто з понад мільйонним населенням, яке динамічно розвивається в нових економічних умовах. Пріоритетного

розвитку у ньому набувають ринковоорієнтовані комерційні види діяльності, торговельна, банківська і фінансова сфери, наукомісткі технології та система підготовки кадрів вищої кваліфікації. Так, за останні роки, в місті розпочали свою діяльність понад 50 комерційних банків, 14 бірж, 15 інвестиційних компаній і фондів, понад 20 кредитних спілок і страхових компаній, 25 бізнес-центрів, три лізингові компанії тощо [6;8]. Зберігають своє значення і спеціалізовані високоінноваційні підприємства авіаційної галузі, верстатобудування, виробництва турбін і електрогенераторів (здебільшого модульного типу з високим КПД), обладнання для нафтової і вугільної промисловості, засобів зв'язку, високотехнологічної харчової промисловості тощо [2]. Сформувавшись у ХХ ст. як потужне промислове місто зі спеціалізацією на наукоємних галузях машинобудування, Харків все більш стає поліфункціональним, а його господарський комплекс - соціально- і ринковоорієнтованим.

Стрімкий розвиток ринкової інфраструктури та формування підприємницького середовища стимулювали економічне зростання агломерованої зони навколо Харкова. Філіали харківських промислових підприємств, які після розпаду планової системи економіки перебували у процесах стагнації, в нових умовах почали відновлювати свій господарський потенціал. Якщо раніше їх розвиток в агломерованій зоні був зумовлений потребами децентралізації Харкова, розвитку ефективної системи спеціалізації і кооперування виробництва на основі оптимізації технологічних зв'язків, спільного використання ресурсів території та виробничої інфраструктури, то в наш час агломеровані підприємства концентруються навколо обласного центру завдяки зростанню комерційної вигоди виробництва, підвищенню рентабельності і продуктивності праці, фондоозброєності та фондівіддачі. Це яскраво видно при аналізі відповідних показників у розрізі окремих міст Харківської області (табл. 1). Так, міста Харківської агломерації визначаються в цілому більш високою економічною ефективністю, ніж неагломеровані поселення. Їх середня рентабельність, продуктивність праці та фон-

довіддача перевищують відповідні показники неагломерованих поселень при значно меншій фондоозброєності. Це свідчить про підвищений рівень прибутковості підпри-

ємств, який формується переважно завдяки соціальним і ринковим, а не виробничо-технологічним чинникам.

Таблиця 1.

Основні показники ефективності розвитку промислового виробництва міст Харківської області, 2005 р.¹

Міста Харківської області	Показники ефективності розвитку промислового виробництва			
	Продуктивність праці, грн./чол.	Рентабельність, %	Фондоозброєність, тис. грн.	Фондовіддача, грн.
В межах Харківської агломерації				
<i>Харків</i>	88910,32	121,12	69545,27	1,28
Валки	28104,78	106,20	28930,45	0,97
Дергачі	54069,85	116,77	73132,24	0,74
Зміїв	70228,74	123,02	47024,71	1,49
Люботин	123918,14	110,38	35779,11	3,46
Мерефа	73884,32	127,31	34215,68	2,16
Південне	63610,34	120,67	41872,17	1,52
Чугуїв	84493,93	105,11	24324,00	3,47
За межами Харківської агломерації				
Балаклія	144523,11	140,49	75236,75	1,92
Барвінкове	11031,13	97,90	38052,07	0,29
Богодухів	58128,37	114,37	49049,77	1,19
Вовчанськ	61233,31	112,54	64834,30	0,94
Ізюм	20944,16	124,86	53479,69	0,39
Красноград	94974,74	107,09	43405,80	2,19
Куп'янськ	151324,21	104,84	119341,64	1,27
Лозова	77090,64	112,08	64484,62	1,20
Первомайський	44528,79	100,25	110058,24	0,04

Цей специфічний соціально-економічний (агломераційний) ефект, на нашу думку, є одним з основних критеріїв виділення і делімітації промислових агломерацій на певній території [1]. З його допомогою можна визначити рівень та характер агломераційних процесів, а також підійти до розробки ефективних заходів оптимізації функціональної структури агломерацій. Слід зазначити, що свою зону впливу, в межах якої формуються підвищені показники соціально-економічної ефективності розміщення виробництва, має будь-яке велике місто. Однак, агломерована територія відрізняється

від звичайної зони впливу широкими можливостями до адекватного сприйняття та адаптації зазначеного соціально-економічного ефекту, до максимально повного використання всіх переваг агломерованого розміщення, а також до продукування власних соціально-економічних переваг. Ці процеси можливі лише за наявності навколо великого міста високоурбанізованих приміських територій, тобто міської агломерації.

Навколо Харкова сформувалась потужна моноцентрична міська агломерація, яка, на думку переважної більшості дослідників

¹ Складено за матеріалами КВЕД

включає в себе, окрім ядра, цілий ряд міст приміської зони тяжіння (табл. 1.). Ми не будемо детально зупинятись на критеріях віднесення Харківської агломерації до міської, зазначимо лише, що провідними факторами при її делімітації виступали щільність міського населення, характер та інтенсивність маятникових міграцій, ізохрони транспортної доступності до ядра та ін.

Визначення меж промислової агломерації також має супроводжуватись поєднанням кількісних і якісних критеріїв. Зокрема, якісними ознаками промислового агломерування можуть слугувати показники економічної ефективності виробництва (рентабельність, продуктивність праці, фондоозроbenість та фондовіддача). Однак для того, щоб визначити ті з них, які сформувались завдяки агломераційному ефекту, їх слід промодулювати за допомогою кількісних ознак, які характеризують агломераційну скупченість, а саме використовуючи показники просторової доступності до ядра та/або суми відстаней до ядра та до кожного іншого населеного пункту системи розселення (частіше за все, центру низового адміністративного району, неадміністративного міста або містечка) [3]. Спробуємо проілюструвати процес делімітації промислової агломерації на прикладі Харківської області.

Для проведення дослідження були взяті показники розвитку промислового виробництва у розрізі окремих міст та низових адміністративних районів (обсяги реалізованої продукції, чисельність промислово-виробничого персоналу, чисті доходи від реалізації продукції, собівартість продукції, первісна вартість основних засобів виробництва). Джерелом інформації слугувати матеріали КВЕД 2005-2006 рр. На їх основі були розраховані відносні показники ефективності виробництва: рентабельність, фондоозброєність, фондовіддача, продуктивність праці. Зазначені відносні показники було промодульовано за допомогою показників найкоротшої відстані до ядра автомобільним сполученням, а також за допомогою показників відстаней до ядра та інших центрів системи, в якості яких були взяті міста обласного підпорядкування та адміністративні центри низових районів. В ре-

зультаті ми отримали матрицю показників, яка ілюструє залежність економічної ефективності виробництва від агломераційної скупченості населених пунктів.

Для того, щоб повести ранжування низових адміністративних районів Харківської області та виділити в їх межах агломеровані і неагломеровані території, зазначена вище матриця була кластеризована за допомогою методів нейромереж із побудовою карт самоорганізації Кохоннена. Цей метод, на думку ряду учених, є ефективним інструментарієм для аналізу процесів просторової взаємодії і взаємопов'язаності різних процесів і явищ певної території [7]. Дійсно, можна стверджувати, що результати кластеризації за допомогою нейромереж (на основі програмного забезпечення Deductor Studio 5.5 BaseGroup Labs) мали більш високий ступінь достовірності, ніж, скажімо, проведення кластерного аналізу традиційними статистичними методами (з використанням програмного забезпечення Statistica 6.0, Statsoft Inc.) [3]. Результати моделювання наведені на рис. 1.

Ранжування показників економічної ефективності виробництва, що були промодульовані за допомогою показників відстані до Харкова та інших центрів системи, дали змогу виділити п'ять груп (кластерів Кохоннена) низових адміністративних районів Харківської області за рівнем агломерованості промислового виробництва. До першої групи високоагломерованих територій потрапило 6 районів (Харківський, Дергачівський, Чугуївський, Нововодолазький, Зміївський, Печенізький), що безпосередньо примикають до Харкова та характеризуються високими показниками розвитку промислового виробництва (окрім Печенізького району). Саме ці території, як видно з результатів кластеризації, і складають перший пояс Харківської промислової агломерації. Вони характеризуються високою рентабельністю виробництва (180-190%) і продуктивністю праці, а також високим рівнем фондовіддачі (окрім Чугуївського і Печенізького районів). Їх включення до меж Харківської агломерації, за деякими виключеннями, підтверджується попередніми розробками інших учених [4;5].

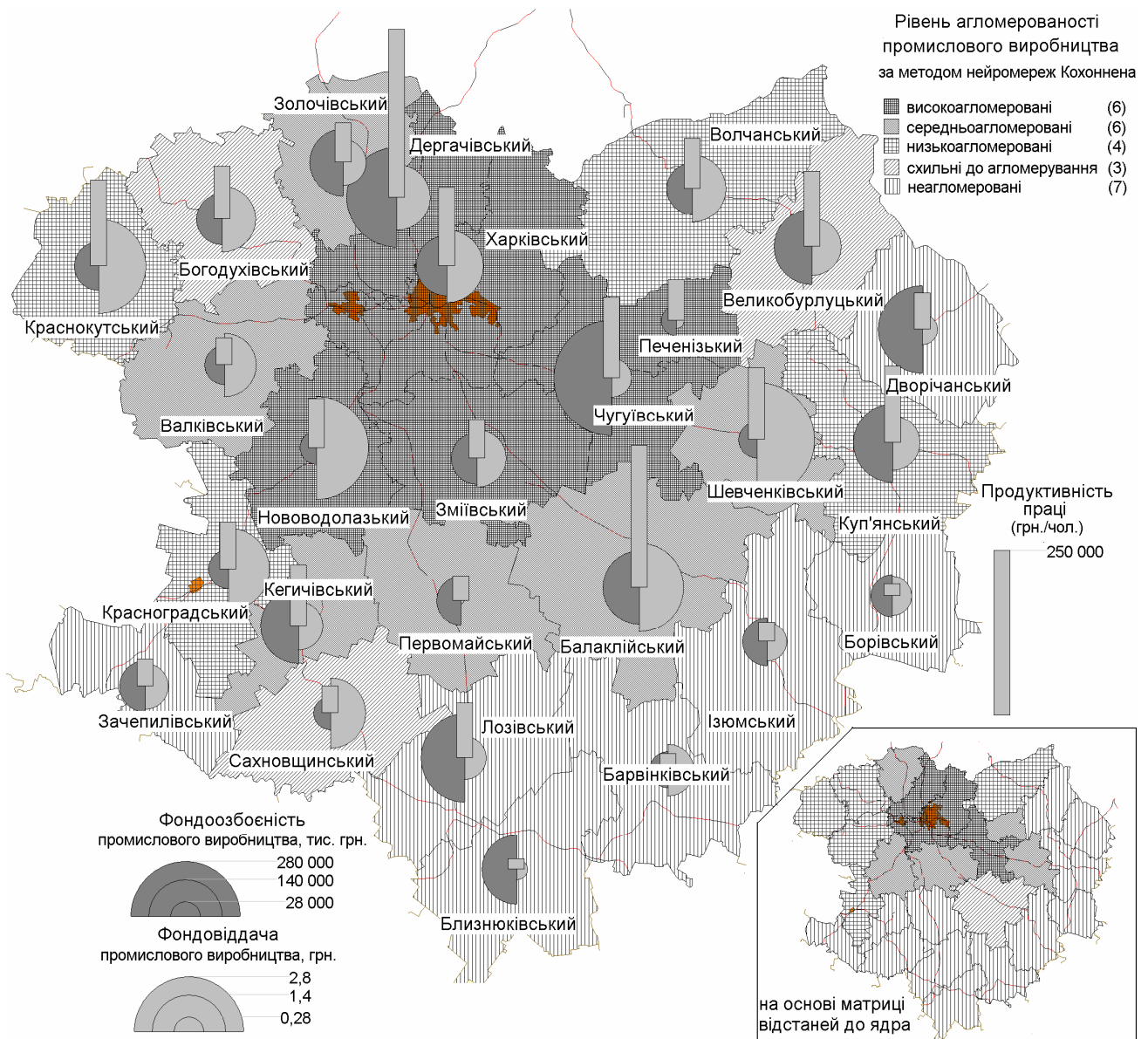

Рис. 1. Рівень агломерованості районів Харківської області

Окремо слід сказати про Печенізький район. Проведені раніше дослідження не відносили його до Харківської агломерації через низький рівень урбанізації та незначні абсолютні показники промислового виробництва [5]. Однак, високий рівень рентабельності і комерційної прибутковості господарювання зумовлює посилення в районі агломераційних тенденцій. Тому, на нашу думку, він може бути включений до Харківської промислової агломерації, як територія інтенсивного розвитку, через наявні позитивні зрушення в структурі виробництва, розвиток модульних машинобудівних підприємств з високою продуктивністю праці та рентабельністю. Важливе значення в процесах агломування Печенізького району ві-

діграє вигідне суспільно-географічне мікроположення, його близькість до ядра та інших потужних агломерованих поселень (Чугуєва, Змієва тощо).

До другої середньоагломерованої групи потрапили райони найближчого оточення попередньо виділених територій: Золочівський, Валківський, Кегичівський, Первомайський, Балаклійський, Шевченківський. Вони також мають доволі високі показники ефективності виробництва (які подекуди, вищі за відповідні індекси попередньої групи – у випадку Балаклійського району), однак через свою віддаленість від ядра агломерації характеризуються дискретністю, неоднорідністю агломераційних процесів. Агломеровані підприємства сконцентровані в

них, переважно, лише в межах міських поселень (Валки, Балаклія, Первомайський), або в містечках (Золочів, Кегичів, Шевченкове) з адміністративними функціями. Промислове виробництво залишається високо-рентабельним (160-200%), проте більш осередковим і диспергованим. Тому ці території (або ті їх частини, що межують із високоагломерованими районами) можна віднести до другого поясу Харківської агломерації.

До низькоагломерованих територій відносяться чотири райони Харківської області: Вовчанський, Куп'янський, Сахновщинський і Красноградський. Всі вони межують із районами попередньої групи, при чому Вовчанський район безпосередньо примикає до Харківського. За моделлю поля потенціалу обсягів реалізації промислових товарів та послуг, місто Вовчанськ впритул наближається до високоагломерованої зони Харкова, однак не входить до неї. Переважна більшість власне території Вовчанського району взагалі відноситься до низькоурбанізованої та слабозвиненої в індустріальному відношенні. Тому, вона потрапила до третьої групи, в якій агломераційні процеси протікають ослаблено, оскільки ці території не можуть адекватно використовувати близькість до Харкова та його агломераційний ефект. Що ж стосується самого Вовчанська, то слід заважити, що його індустріальним потенціал та показники ефективності виробництва мають тенденції до зростання, тому слід очікувати в майбутньому його входу до агломерованих поселень другого порядку Харківської агломерації. Майже аналогічні до вовчанських процеси спостерігаються і в інших районах третьої групи. Вплив Харкова продовжує бути відчутним, однак він не є визначальним для розвитку промислових підприємств та формування їх економічної ефективності. Важливе значення на цих територіях відіграють доцентрові транспортні магістралі, які підвищують рівень їх комунікативності та сприяють поширенню взаємозв'язків із ядром агломерації [3].

Схильними до агломерування є території Богодухівського, Великобурлуцького і Сахновщинського районів. Місто Богодухів, через свою наближеність до Харкова, має

аналогічні тенденції розвитку, як і Вовчанськ. Проте, сам район перебуває лише в стадії адаптації до агломераційних процесів. Сахновщинський і Великобурлуцький райони також характеризуються зростанням рентабельності і продуктивності праці, однак значно меншими темпами і, переважно, за рахунок місцевих галузей промисловості. Ці території потребують створення більш сприятливого клімату для розвитку комерційного виробництва, підприємницької ініціативи та ринкової інфраструктури. Із зростанням агломераційної дифузії ринкових відносин підвищиться схильність до агломерування цих територій, зростатимуть показники ефективності промислової діяльності.

Неагломерованими слід вважати території семи районів: Борівського, Ізюмського, Барвінківського, Лозівського, Близнюківського, Зачепилівського, Дворічанського. В них ефективно функціонують лише два промислові центри: Ізюм і Лозова. Решта регіонів є депресивними у промисловому відношенні. Ці території потребують залучення підприємницького капіталу на основі спрощеного і зниженого оподаткування, надання кредитів та субсидій, розвитку виробництва товарів підвищеного попиту, створення пільгових умов для покращення інвестиційного клімату, комерційної і банківської діяльності тощо.

Проведені додатково дослідження рівня агломерованості окремих низових адміністративних районів Харківської області із використанням в якості модулятора матриці найкоротших відстаней до ядра автошляхами показали меншу ефективність застосування цього методу (рис. 1., карта-врізка). Так, до високоагломерованої зони потрапили лише Харківський, Дергачівський і Чугуївський райони, а Зміївський, Нововодолазький і Печенізький були визначені, як середньоагломеровані. До неагломерованих територій потрапили райони, схильні до агломерування (Балаклійський, Первомайський, Кегичівський). В цілому, модулювання цією матрицею забезпечує знано нижчу диференціацію показників, тому їх подальша кластеризація характеризується, на нашу думку, підвищеним рівнем похибки. Отже, модулювання матрицею відстаней, яка вра-

ховує всі локальні центри системи (міста, містечка тощо), більш ефективно.

Нами були проведені дослідження рівня агломерованості промислового виробництва у розрізі окремих міст Харківської області з застосуванням тих самих методів та вихідних параметрів, що були проаналізовані вище (табл. 2). Результати ранжування і кластеризації за методом нейромереж показників ефективності промислового виробництва, промодульованих матрицею відстаней до ядра та інших міст Харківської області, підтвердили попередні висновки щодо делімітації агломераційного утворення. Так, до високоагломерованих були віднесені міста, що розташовані в районах першого поясу агломерації (рис. 1). При чому, в межах високоагломерованих міст було виділено дві підгрупи, кожна з яких характеризується

взаємною компактністю місцеположення. Такий перерозподіл міст має глибоке пізнавальне значення, оскільки свідчить про розвиток секторності території Харківської агломерації, наявність в її межах внутрішньої неоднорідності процесів розвитку промислового виробництва. Так, в межах високоагломерованих територій можна виділити північно-західний (Дергачі) і південно-східний сектор (Чугуїв), а також південний сектор (Мерефа, Зміїв, Південне).

Групу середньоагломерованих міст складають Балаклія, Валки, Первомайський. Всі вони входять на загальній моделі до територій середньоагломерованої зони. Здатними до агломерування виступають Богодухів і Вовчанськ. Серед неагломерованих міст, за методом нейромереж, виділяються Барвінкове, Ізюм, Красноград, Куп'янськ, Лозова.

Таблиця 2.

Ранжування міст Харківської області за рівнем агломерованості з використанням нейромереж Кохоннена

Високоагломеровані		Середньо-агломеровані	Неагломеровані (1) та здатні до агломерування (2)
Пн.-Сх. і Пд.-Сх. секторів	Південний сектор		
Харків, Дергачі, Люботин, Чугуїв.	Зміїв, Мерефа, Південне.	Балаклія, Валки, Первомайський	(1) Барвінкове, Ізюм, Красноград, Куп'янськ, Лозова (2) Богодухів, Вовчанськ.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, проведена нами делімітація меж Харківської агломерації з використанням показників ефективності виробництва та математичного апарату нейромереж має важливе науково-практичне значення. Її застосування для визначення особливостей формування та розвитку агломе-

раційних утворень та обґрунтування напрямків оптимізації їх функціональної структури є перспективним завданням для подальших розвідок у цьому напрямку.

Наукова праця виконана за фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України (грант Ф25.8/017).

Література

1. Агафонов Н. Т. Территориально-производственное комплексобразование в условиях развитого социализма. – Л.: Наука, 1983. – 187 с.
2. Бабаєв В. Місто як соціально-управлінська система (програма підвищення ефективності самоврядування м. Харкова) // Управління сучасним містом. – 2004. - № 1-3. – С. 154-158.
3. Іщук С. І., Гладкий О. В. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2005. – 240 с.
4. Ладигіна І. В. Функціонально-планувальна організація зовнішньої зони Харківської агломерації: Автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.04 / Державний технічний ун-т будівництва та архітектури. – К., 1993. – 21с.
5. Литвиненко Р. И. Промышленно-территориальные комплексы Харьковской области и пути их совершенствования // Дисс... канд. геогр. наук. / 11.00.02. Киев. ун-т имени Тараса Шевченко. – К., 1969.

6. Майорченко В., Бабаєв В., Шатенко Л., Семенов В. Харків ювілейний: історія, сучасність, стратегія розвитку // Управління сучасним містом. – 2004. - № 7-9. – С. 10-29.
7. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005. – 253 с.
8. Шумілкін Н. В. Місто Харків: вчора, сьогодні, завтра // Управління сучасним містом. – 2004. - № 7-9. – С. 3-9.
9. Bechmann M.J. Economic Growth in a Central Place System // Urban agglomerations and economic growth. (Publications of the Egon-Sohmen-Foundation). Papers of a conference held in Zurich in 1993. – Berlin, Springer-Verlag, 1995. – P. 107-117.
10. Fujita M, Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

УДК 911.3

Юлія Заволока

ДО АНАЛІЗУ КОМПОНЕНТНОЇ СТРУКТУРИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті проаналізовано компонентну структуру трудового потенціалу та зазначено особливості трудової структури населення Харківської області. Виділено демографічну, природньо-біологічну, освітньо-професійну, соціально-мотиваційну компоненти.

Julia Zavaloka. For analyze component's structure of the labor potential of Kharkov region. In this article it has been analyzed component's structure of the labor potential and features of the labor structure of the population of Kharkov region are determined. This article defines demographic, natural biological, professional education, social motivational components.

Актуальність. Дослідження трудового потенціалу на різних ієрархічних рівнях повинно проводитися лише за умови чіткого окреслення його структурних елементів. Компонентна структура розкриває кількісні параметри та якісні характеристики трудового потенціалу, які відображають професійно-кваліфікаційні, освітні, мотиваційні особливості. Цей аспект доцільно розглядати для розуміння проблем працевзбереження, оптимальної реалізації трудового потенціалу, перерозподілу робочої сили в різних сферах народного господарства тощо.

Аналіз попередніх досліджень. В дослідженні даного питання науковці виділяють різні компоненти трудового потенціалу. Детально компонентна структура трудового потенціалу розглянута М. Долішнім, який виділяє природньо-біологічну, освітньо-професійну, соціально-мотиваційну компоненти, які в свою чергу, складаються з численних взаємопов'язаних елементів [5]. До компонентної структури на основі попередніх досліджень Н. Тітова додає ще й мобільність робочої сили, енергетичний потенціал людини, особливості культури та духовності населення, економічну й правову грамотність, мотиваційні орієнтири [9].

Здоров'я, освіти, професіоналізм, моральність, вміння працювати в колективі, творчий потенціал, активність, організованість, ресурси робочого часу виділив Д. Богиня [2]. Спираючись на аналіз якості трудового потенціалу, Л. Згалат-Лозинською визначені природньо-біологічна, освітньо-професійна, економіко-мотиваційна, соціальна компоненти [7].

Мета та завдання даного дослідження. Відсутність чітко окреслених елементів в компонентній структурі трудового потенціалу формують мету даного дослідження – виділення функціонально-компонентної структури трудового потенціалу з позиції суспільно-географічного аналізу на прикладі Харківської області.

Викладення основного змісту дослідження. Враховуючи суспільно-географічний аспект та спираючись на досвід попередніх досліджень у виділенні компонентів в структурі трудового потенціалу автор намагався врахувати генезу компонентів, їх взаємозалежність і взаємофункціонування тощо. Визначено наступні компоненти: демографічна (відтворення трудового потенціалу, статеві-вікова структура, трудові міграції тощо), природньо-біологічна

(показники здоров'я трудового потенціалу), освітньо-професійна (рівень освіти, професійно-кваліфікаційний рівень, рівень професіоналізму), соціально-мотиваційна (мотиваційні орієнтири – господарські цінності, трудові мотиви, економічні інтереси; психологічно-особистісні характеристики – активність, комунікабельність, організаційність, мобільність, готовність до праці).

Демографічна компонента. На основі демографічної характеристики населення можна проаналізувати розвиток трудового потенціалу. Особливу увагу слід приділити відтворенню населення, що являється передумовою формування працересурсної ситуації в регіоні. Процеси відтворення залежать

від природного приросту, механічного руху, середньої тривалості життя, статеві-вікової структури населення та визначають чисельність працездатного населення в працездатному віці, тобто чисельність трудових ресурсів, яка є кількісною стороною трудового потенціалу [12].

Сучасна демографічна ситуація у Харківській області характеризується депопуляцією населення. Несприятливі демографічні процеси торкнулись всіх статево-вікових груп населення, що в свою чергу впливає на формування трудового потенціалу. За період 2000-2006 рр. чисельність населення Харківської області зменшилась на 148,8 тис. осіб (табл. 1).

Таблиця 1

Природний рух населення Харківської області [10;11]

Роки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Показники							
Кільк. народжених, осіб	19939	19514	20679	21510	22782	22246	24025
Кільк. померлих, осіб	48468	45829	46454	46765	46778	46941	45496
Природ. приріст, осіб	-28529	-26315	-25775	-25255	-23996	-24490	-21471

Найбільше зменшення кількості постійного населення з 2005 по 2006 рр. спостерігалось в Балаклійському (на 1 тис. осіб), Богодухівському (на 1,2 тис. осіб), Зміївському (на 1,3 тис. осіб), Красноградському (на 1,5 тис. осіб) районах. Більш стабільною демографічна ситуація відзначалась в Близнюківському, Дворічанському, Первомайському, Чугуївському районах [11]. Головний фактор зменшення кількості населення є природне скорочення, як результат перевищення кількості померлих над кількістю народжених [11]. Демографічне відтворення формує статево-вікову структуру населення, дітородні контингенти цієї структури відтворюють нові покоління, що визначають загальні межі трудового потенціалу.

Для статево-вікової структури населення Харківської області характерним є перевага жінок над чоловіками в репродуктивному віці (на початок 2007 року нараховувалось 735,4 тис. чоловіків та 754,3 тис. жінок), таке співвідношення впливає на відтворення населення, перебіг окремих демографічних

процесів та на трудову ситуацію в цілому. Спостерігається збільшення чисельності вікових груп від 20-24 років (що народились у період відповідно високої дітородної активності населення – першій половині 80-х років), а також вікової групи 45-49 років (які були чисельною когортою народжених наприкінці 50-х – на початку 60-х років).

На динаміку чисельності трудового потенціалу регіону впливають і міграції, які відбуваються під дією соціально-економічних чинників. Міграційна активність та міграційні процеси певною мірою залежать від демографічних параметрів населення. В свою чергу під впливом міграцій трансформується статево-вікова структура населення, що спричиняє зміни показників природного приросту, впливає як на інтенсивність процесів відтворення населення, а так і на чисельність трудового потенціалу. Загальна кількість мігрантів у Харківській області на 2006 р. склала 115,3 тис. осіб, в тому числі прибуло 59,7 тис. осіб, вибуло 55,6 тис. осіб, сформувавши таким чином позитивне

сальдо міграції (4,1 тис. осіб), у тому числі в міських поселеннях (5,0 тис. осіб), чого не спостерігається у сільській місцевості, де сальдо залишається негативним (- 0,9 тис. осіб) [6].

Середнє число прибулих осіб до Харківської області за період 1990-2005 рр. складає 53,7 тис. осіб, вибулих – 54,6 тис. осіб, відповідно до цього міграційний приріст становить -933 особи [11].

Отже, міграції населення формують опосередкований та прямий вплив на відтворення та формування трудового потенціалу. Опосередкованим є вплив, коли міграції розглядаються з позиції передумови формування демографічної ситуації, а прямим – власне трудові міграції.

Демографічна характеристика населення дає можливість розглянути трудову структуру населення Харківської області (рис.1).

Збільшення частки працездатного населення з 58,2% у 1990 р. до 63,7 % у 2006 р. від загальної чисельності населення зумовлено особливостями демографічних процесів, зокрема, як зазначалось вище, зниженням народжуваності, тобто група осіб молодше працездатного віку в загальній кількості населення зменшилась у своїй чисельності з 20,1% у 1990 р до 12,2% у 2006 р., та входженням в працездатний вік більш чисельного покоління народжених в середині 80-х років ХХ століття. За даний період група осіб старше працездатного віку збільшилась лише на 2,4 % (населення старше працездатного віку складало 21,7% у 1990 р. та 24,1% у 2006 р. від загальної кількості населення). Така тенденція пояснюється виходом за межі працездатного віку не чисельного покоління дітей народжених у післявоєнний період [12].

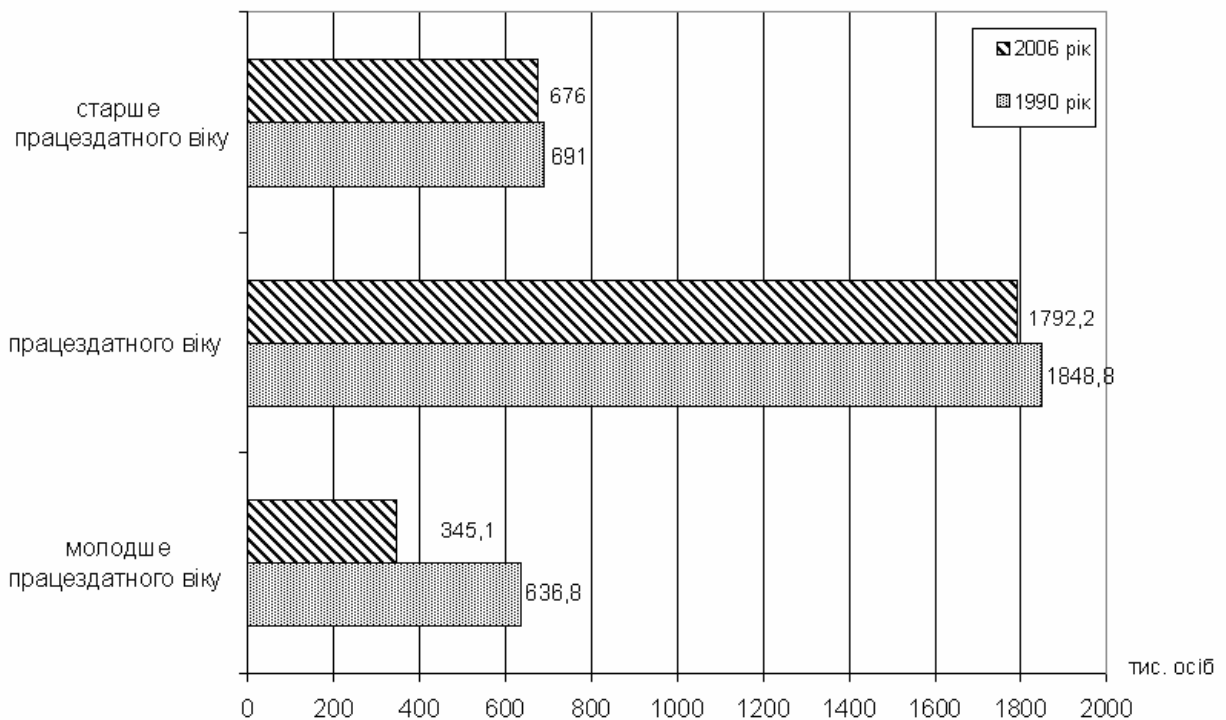

Рис.1. Трудова структура населення Харківської області (побудовано автором за даними [6;11])

Природно-біологічна компонента визначає здатність людини до праці, характеризує її фізичне і психічне здоров'я, що визначає можливість залучення населення до суспільного виробництва. На формування рівня здоров'я трудового потенціалу впливають генетичні передумови, еколого-географічні особливості території, стан та організація

медичної системи, спроможність до здорового способу життя, рівень занять спортом тощо. Сучасна нестабільна соціально-економічна ситуація в країні та регіоні приводить до зниження рівня життя населення, недоступності для більшості осіб якісного медичного обслуговування, погіршення умов праці і раціону та режиму харчування.

Морально-психологічні навантаження впливають на погіршення стану здоров'я та зростання внаслідок цього смертності в категорії працездатного населення, що зменшує об'єми трудового потенціалу. При вивченні даної компоненти в Харківському регіоні, слід звернути особливу увагу на захворюваність населення і негативні наслідки цього. В аспекті нашого дослідження, рівень захворюваності та показники смертності в Харківському регіоні краще було б розглядати в межах трудового потенціалу. Оскільки його межі не чіткі, постійно змінюються за рахунок працюючих пенсіонерів, підлітків та безробітного, зайнятого в домашньому господарстві населенні, аналіз даної компоненти буде проведений на основі загальних показників захворюваності та смертності по області та показників зафіксованих по статеві-віковим групам.

Захворюваність визначає межі працездатності населення, її рівень та рівень смертності, впливає на ступінь реалізації і функціонування трудового потенціалу тощо. Так, певною мірою професійно-кваліфікаційний рівень визначається станом здоров'я, а з іншого боку деякі види діяльності можуть викликати у людини різні види захворювання. Найбільш поширеними серед населення Ха-

рківської області є хвороби систем кровообігу (рис. 2), а саме хвороби серцево-судинної системи та хвороби крові, які і формують найвищий рівень смертності населення за видами хвороб (рис. 3). Досить поширеними в Харківській області є хвороби органів дихання, хоча за причинами смертності в її структурі не займають провідного місця. Виникненню хвороб органів дихання передують багато різних причин, що призводять до хронічних хвороб таких як тонзиліт, фарингіт, реніт тощо. Серйозною соціальною проблемою для області залишається захворюваність на туберкульоз. Актуальним залишаються питання своєчасного виявлення хвороби, регулярного проходження профілактично флюорографічного обстеження, а причинами підвищення рівня захворюваності являються несприятливі побутові умови, нераціональне харчування, низький матеріальний рівень життя тощо. Найвищі показники захворюваності на активний туберкульоз на 100 тис. населення зафіксовані у Близнюківському (117,6), Вовчанському (117,3), Зміївському (111,0), Золочівському (123,4), Коломацькому (139,4), Красноградському (116,5), Печенізькому (168,1) районах.

Рис 2. Структура захворюваності працездатного населення Харківської області, 2006 р. (на 100 тис. осіб) (побудовано автором за даними [8])

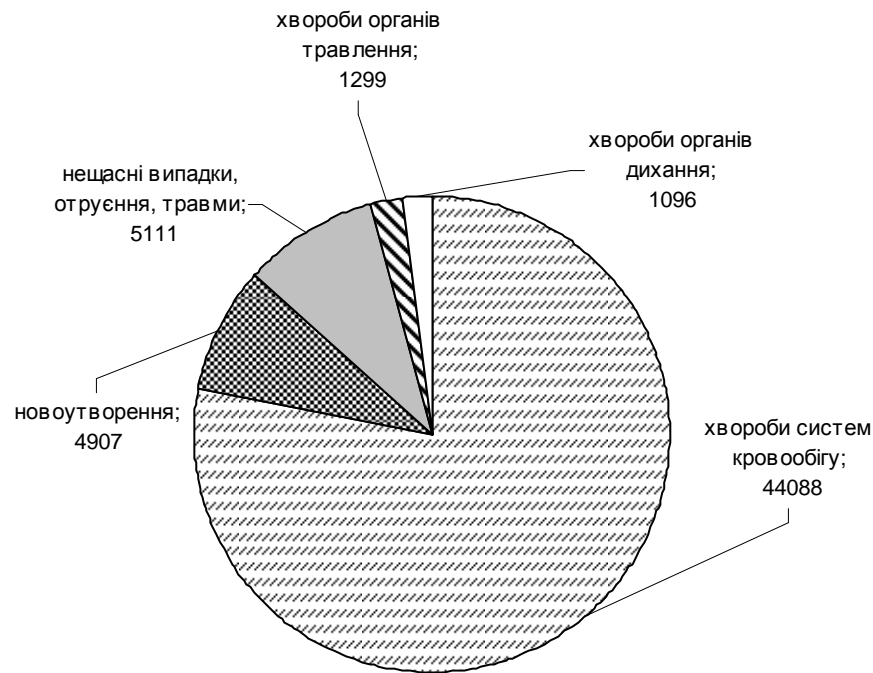

Рис 3. Структура смертності населення Харківської області у 1990-2006 рр. за видами хвороб (середнє значення, осіб) (побудовано автором за даними [8])

Нестабільною залишається загальна епідемічна ситуація захворюваності інфекційними хворобами систем дихання, травлення та інфекційними хворобами шкіри. Виникнення та розповсюдження їх посилюється через процеси урбанізації, безробіття, міграції, відсутності регулярного медичного контролю в деяких галузях господарства тощо.

Слід зазначити, що нещасні випадки, травматизм в структурі смертності за видами хвороб займає друге місце в Харківській області (рис. 3). Рівень розвитку продуктивних сил висуває нові вимоги до процесу виробництва. Розвиток деяких галузей господарства відбувається більш швидкими темпами ніж впровадження сучасних технологій і методик безпечного виробництва. Тому, в зоні ризику виробничого травматизму знаходяться працівники більшості галузей господарства області, особливо видобувної і важкої промисловості. Вивчення даного питання необхідно проводити на конкретному підприємстві чи окремій галузі господарства. В нашому дослідженні це стосується лише визначення загальної постійної чи тимчасової непрацездатності трудового потенціалу.

Інституціональним чинником формування природньо-біологічної компоненти виступає територіальна організація медичної системи Харківської області. Вона сформована медичними пунктами, центрами, вузлами, районами та визначає кількість та об'єм реалізації трудового потенціалу через його функціонально-компонентну структуру [1]. Звісно, особливості міського і сільського розселення, а також поширення економічно активного населення в Харківській області визначають фактори розміщення медичних закладів і установ.

Освітньо-професійна компонента. Складовою частиною трудового потенціалу, що впливає на якість та ефективність його реалізації є професійно-кваліфікаційний рівень населення, формування якого відбувається через систему освіти. Освіта є визначальним фактором формування людського, інтелектуального, духовного капіталу відповідно до запиту сучасної економічної системи держави, процесів глобалізації тощо. В період формування ринкових відносин домінуючою якісною характеристикою трудового потенціалу мають стати його інтелектуальні та освітні особливості.

Система закладів освіти у 2006 році в Харківській області представлена - 607 дошкільних навчальних закладів (54 тис. дітей), 983 загальноосвітніх навчальних закладів (284,2 тис. учнів), 59 професійно-технічних навчальних закладів (24,1 тис. учнів), 75 вищих навчальних заклади I-IV рівнів акредитації усіх форм власності (291,8 тис. студентів) [11].

Підготовку кваліфікаційних робітників здійснюють 59 державних професійно-технічних навчальних закладів, де навчаються 24,1 тис. учнів на робітничі спеціальності машинобудівної, радіоелектронної, нафтогазової, вугільної, хімічної, деревообробної, легкої і поліграфічної промисловості, залізничного транспорту, зв'язку, будівництва, комунального господарства, водного господарства, сільського господарства, галузей сфери послуг.

В даній ланці освіти у сучасних умовах реформування структури господарства відбуваються негативні процеси, серед яких: погіршення матеріально-технічної бази, певні невідповідності спеціалізації сучасним запитам економіки, втрата зв'язків з виробництвом, проблеми з працевлаштуванням випускників, низький рівень престижності тощо.

Підготовку фахівців з вищою освітою за професійним спрямуванням здійснюють 75 вищих навчальних закладів, з яких 14 недержавної форми власності. З них: 38 - I-II рівнів акредитації, 37 - III-IV рівнів акредитації. За типами вищі навчальні заклади області розподіляються таким чином: 18 технікумів, 12 училищ, 6 коледжів, 10 академій, 19 університетів, 10 інститутів. У 2006 році вищі навчальні заклади готували до майбутніх професій 286,1 тис. осіб, що на 3,1% більше, ніж у 2005 р., та у 1,6 рази більше, ніж у 1990 р. [11]. Серед галузевих груп навчальних закладів Харківської області найбільше студентів вчиться у закладах, що готують спеціалістів для промисловості та будівництва, освіти, сільського господарства, охорони здоров'я, економіки та права, транспорту та зв'язку.

Важливим елемент безперервної освіти є професійна орієнтація молоді та людей середнього й старшого віку. Освітньо-професійні знання є необхідною умовою

адаптації та включення працівника в господарський процес в умовах технологічних змін.

Соціально-мотиваційна компонента розглядається лише в загальному відношенні до трудового потенціалу області. Важливими мотиваційними орієнтирами є: господарські цінності, трудові мотиви, економічні інтереси; психологічно-особистісні характеристики (активність, комунікабельність, організаційність, мобільність, готовність до праці), здатні змінюватись в часі під впливом різних причин. Проте вони не є статистично фіксованими показниками, тому аналіз проведений нами лише теоретично охоплює дану компоненту трудового потенціалу області.

В основі виділення соціально-мотиваційної компоненти з позиції суспільно-географічного дослідження трудового потенціалу лежить теорія просторової поведінки людини. Дослідження економічної, соціальної поведінки населення на ринку праці у територіальному аспекті мають важливе значення для визначення трудових міграцій, галузевої мобільності, попиту й пропозиції робочої сили тощо [3; 4].

Мотиваційні орієнтири працеактивного населення ґрунтуються на потребах населення. Співвідношення очікуваного і отриманого результату від трудової діяльності визначають трудові мотивації, які впливають на повноту реалізації здатності працювати. Звісно, потреби населення не стабільні і змінюються під впливом розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, залежать від територіальних, демографічних, економічних особливостей. Економічні інтереси формують механізми ефективного використання трудового потенціалу та є найбільшим дієвим засобом підвищення його якості, визначають співвідношення між матеріальним та нематеріальним стимулюванням трудової діяльності. Більш того, економічні інтереси характеризуються здатністю інтегрувати в компонентну структуру трудового потенціалу та підтверджують необхідність розглядати трудовий потенціал як складну, динамічну, соціогеографічну систему. Психолого-особистісні характеристики населення виступають важливими механізмами формування активності і за-

безпечення якості реалізації, територіально-галузевого розподілу трудового потенціалу.

Висновки. Аналізуючи компонентну структуру можна визначити кількісні і якісні особливості трудового потенціалу Харківської області. Так, демографічна та природно-біологічна компонента певною мірою дозволяє визначити об'єми використання трудового потенціалу на даний період, зробити прогноз його подальшої реалізації. Освітньо-професійна та соціально-мотиваційна компонента визначає якість трудового потенціалу, виступає рушійною силою професіоналізму та інтелектуалізації

праці. На основі аналізу компонентної структури трудового потенціалу Харківської області можна визначити такі його особливості: зменшення частки осіб молодших за працездатний вік, що зумовлено падінням народжуваності, збільшення частки працездатного населення за рахунок вступу в працездатний вік чисельної когорти населення народжених у середині 80-х років, незначне збільшення чисельності групи старших за працездатний вік внаслідок виходу за межі працездатного віку не чисельного покоління дітей, народжених у післявоєнний період.

Література

1. Баркова Г.А. Територіальна організація медичної системи Харківської області та шляхи її вдосконалення: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 2006. – 20 с.
2. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання – Прес, 2001. – 77 с.
3. Голд Дж. Психологія і географія: Основи поведенчеської географії / Пер. с англ. С.В. Федулов. – М., 1990.
4. Джонстон Р.Дж. Географія і географі: Очерк розвитку англо-американської соціальної географії після 1945 г. / Пер. с англ. Н.М.Алаєва. Под ред. Э.Б. Алаєва. – М., 1987. – 368 с.
5. Долішній М.І. Трудовий потенціал, зайнятість та ринок праці. – Л., 1997
6. Економічна активність населення Харківської області у 2006 році: статистичний збірник / Головне управління статистики у Харківській області. – Х., 2007
7. Згалат-Лозинська Л.О. Економічний механізм ефективного використання ТП за умов формування ринкових відносин: Дис. ... канд. екон. наук: 08.02.03; - Захищена 20.06.2002. – К., 2002. – 203 с.
8. Основні показники діяльності установ охорони здоров'я Харківської області / Обласний медико – статистичний інформаційно – аналітичний центр – Х., 2006. – 590 с.
9. Тітова Н.А. Трудовий потенціал і його реалізація в умовах формування регіонального ринку праці: Автореф. дис. ... доктора екон. наук. – Львів, 1996. – С.18.
10. Харківська область у 2005 році: статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області – Х., 2006. – 780 с.
11. Харківська область у 2006 році: статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області – Х., 2007. – 561 с.
12. Юлія Заволока. Особливості відтворення та формування працересурсного потенціалу (на прикладі Харківської області) // Часопис соціально-економічної географії. - 2007. – №2. – С. 169-174.

ОСВІТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХАРКІВЩИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується освітній потенціал Харківської області за останні роки. Подано стислий аналіз соціально-географічних показників дошкільної, загальної шкільної, професійно-технічної та вищої освіти області.

Pavlo Virchenko. Educational potential of the Kharkov area on the modern stage of the development of society. In the article educational potential of the Kharkov area is analyzed for the period of the last few years. Brief analysis of the social-geographic indexes of preschool, secondary, vocational and higher education of the area is given in the article.

Актуальність теми дослідження. Сучасне суспільство швидкими темпами еволюціонує у напрямку постіндустріального. Все більше розвинених країн світу намагаються розбудувати інформаційне суспільство (information society). У зв'язку з цим відбувається перехід від однієї парадигми розвитку до іншої, де головна ставка робиться не на ресурси (ресурсна парадигма), а на створення та продукування знань (інформаційна парадигма). Ці еволюційні зміни зачіпають практично всі сфери нашого суспільства. Все важливішим у цих глобальних процесах стає освітній комплекс, проблеми якого з часом не тільки не втратили своєї актуальності, а й стали визначальними для розвитку людства, бо побудова майбутнього інформаційного суспільства розглядається багатьма дослідниками як етап переходу до нового перспективного стану соціально-економічного і науково-технічного розвитку – до суспільства знань (knowledge society), в якому головним джерелом розвитку, основним ресурсом функціонування і рушійною силою прогресивних перетворень стануть знання та інформація.

Початок нашого століття ще раз підтвердив слова Філіпа Кумбса, який у своїй книзі «Кризис образования в современном мире. Системный анализ.» (1970) зазначав, що «...будь-яке суспільство, якими б обмеженими не були його ресурси, чинить мудро, вкладаючи їх у систему освіти» [3, стор.12]. Тож майбутнє інформаційне суспільство, до якого так прагнуть високорозвинені країни світу, буде базуватися на створенні, продукуванні та розповсюдженні нових знань, які в сукупності створюють величезний інформаційний потенціал, і в решті решт зможуть забезпечити їм високий рівень добробуту

соціуму. Тож інвестиції в освіту зможуть забезпечити зростання не тільки інтелекту нації, а й будуть визначати рівень економічного розвитку країн в цілому. Таким чином, розбудова ефективної системи освіти є одним з головних пріоритетів будь-якої держави, в тому числі й України.

Враховуючи, що освітній комплекс нашої держави складається з компонентів різного ієрархічного рангу (загальнонаціонального, регіонального та локального) і від їх ефективного функціонування залежить якість всієї системи освіти України, то **метою даної статті** є здійснення стислого аналізу освітнього потенціалу Харківської області, як однієї з регіональних підсистем загальнодержавного рівня.

Як свідчить **аналіз попередніх досліджень** існує певний брак у соціально-географічних дослідженнях освітнього потенціалу нашого регіону. Спробуємо компенсувати зазначену прогалину.

Викладення основного змісту дослідження. У Законі України «Про освіту» зазначено, що «...освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [1, стор. 15]. Згідно з цим законом освітній комплекс має певну структуру, яка зображена на рис. 1.

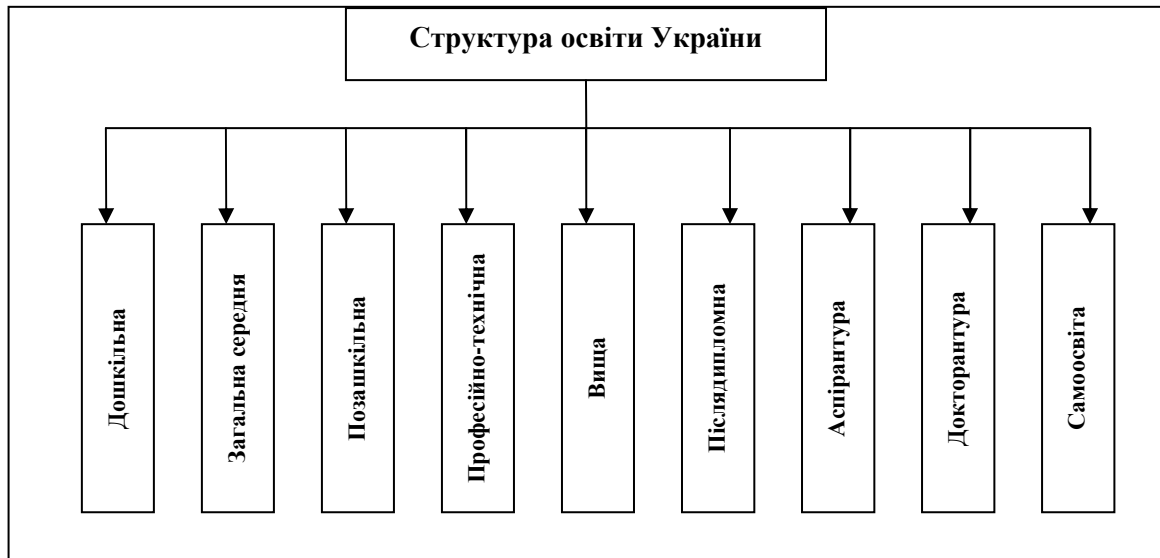

Рис. 1. Структура освіти України. (побудовано за даними [1, стор. 27])

Поетапність освіти від дошкільної до вищої забезпечує її якість та поступове засвоєння все більш складного об'єму знань, умінь та навичок суб'єктами навчання. Тож у запропонованій статті ми спробуємо дати аналіз освітнього потенціалу дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти Харківського регіону.

Першою освітянською ланкою є дошкільні заклади. На кінець 2005 р. в області налічувалось 612 дошкільних навчальних закладів, у порівнянні з 2004 р. їх кількість збільшилась на 5 одиниць (+ 0,8 %), але у порівнянні з 2000 р. відбулося зменшення дошкільних навчальних закладів на 130 одиниць (- 17,5) [5, стор. 463]. Число місць в дошкільних закладах на кінець 2005 р. становило 56,7 тис., що на 1,8 % більше ніж у порівнянні з 2004 роком. Але, якщо поррахувати кількість дітей дошкільного віку в Харківській області (від 1 до 6 років), то тільки 45,6 % дітей зазначеної вікової групи були охоплені дошкільною освітою, а навантаження на одне місце у дошкільних закладах області складало 2,14 осіб. Така ситуація не може забезпечити «...доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг...», що регламентує Закон України «Про освіту» [1, стор. 16]. Також зберігаються розбіжності і в розрізі груп населення з різними прибутками. За даними соціологічних досліджень, рівень охоплення дітей дошкільною освітою у сім'ях з більш

високим прибутком у 1,5 - 3 рази вищий, ніж у малозабезпечених.

Невтішною є також і ситуація із забезпечення місцями дітей дошкільного віку у сільській місцевості. З 56,7 тис. місць загальнообласного фонду дошкільних навчальних закладів тільки 8,3 тис. (14,6 %) розташовані у сільській місцевості. Тому подальше розширення мережі дитячих садків у сільській місцевості, створення необхідних умов для дітей дошкільного віку в кожному населеному пункті не втрачає свого соціально-економічного значення.

Наступною ланкою освітянського комплексу є загальна середня освіта, де основним закладом навчально-виховного процесу є школа трьох ступенів: перший - початкова, другий - основна, третій - старша школа, які, відповідно до Закону України «Про освіту», «...забезпечують початкову загальну освіту, базову загальну середню освіту та повну загальну середню освіту» [1, стор. 29]. Також «...для розвитку здібностей, обдарувань і талантів дітей створюються профільні класи, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми...» [1, стор. 29].

В 2005/2006 навчальному році в області працювали 984 загальноосвітніх навчальних заклади, з яких денну форму навчання мали 967 закладів та 17 з вечірньою (заочною) формою навчання. Крім того, 21 загальноосвітній навчальний заклад мав приватну форму власності. Діаграма (Рис. 2) демонструє динаміку кількості загальноосвітніх

навчальних закладів Харківської області за період з 1990/1991 навчального року до

2005/2006 навчального року включно.

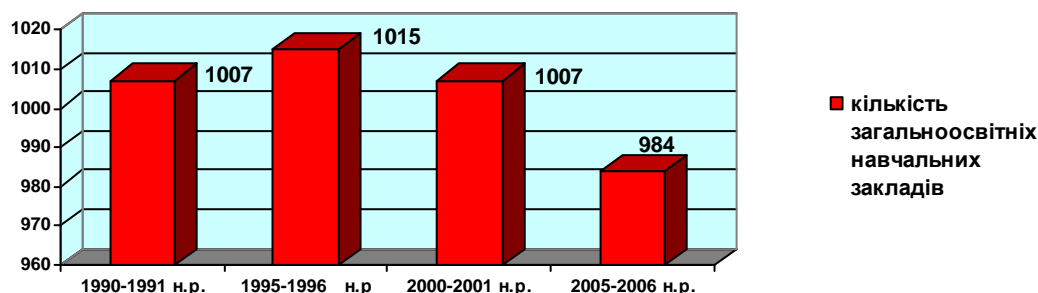

Рис.2. Динаміка кількості загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області(складено за даними [5, стор. 464])

Помітні зміни відбулися й у кількісному складі учнів загальноосвітніх навчальних закладів області. У період з 1990/1991 навчального року до 2005/2006 навчального року включно їх чисельність скоротилась майже в 1,5 рази, що, в першу чергу, пов'язано з демографічною ситуацією у Ха-

рківській області. Якщо на початок 1990/1991 навчального року чисельність учнів складала 407,9 тис., то на початок 2005/2006 навчального року їх кількість зменшилась до 284,6 тис. осіб. Динаміку кількості учнів області демонструє наступний графік (Рис.3).

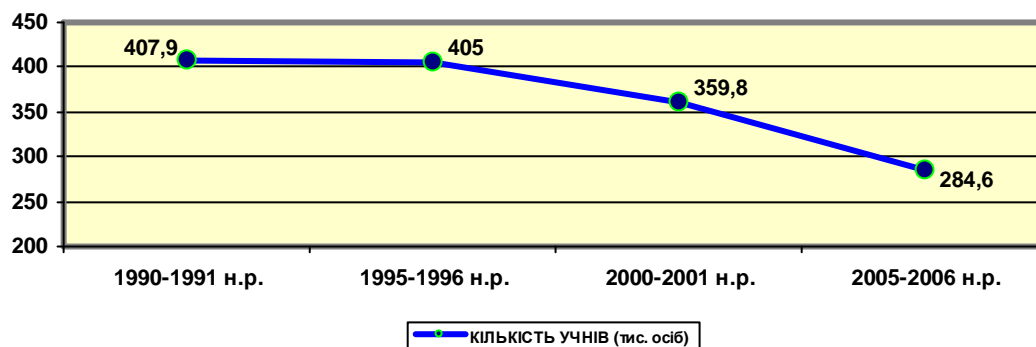

Рис. 3. Динаміка кількості учнів загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області(складено за даними [5, стор. 463])

Середнє навантаження на один загальноосвітній навчальний заклад на початок 2005/2006 навчального року складало 289 учнів. Але існують значні відмінності між цим показником у сільській місцевості та містах. Так, наприклад, середнє навантаження на один навчальний загальноосвітній заклад у місті Харкові складало 556 осіб

(дані 2005/2006 н.р.) в той час, як у Первомайському районі цей показник складав 81,5 осіб (дані 2005/2006 н.р.) /розраховано за даними [5, стор. 456]/. Загальну кількість загальноосвітніх навчальних закладів по містах та районах області, а також кількість учнів у розрахунку на 1000 осіб демонструє наступна картограма (Рис. 4).

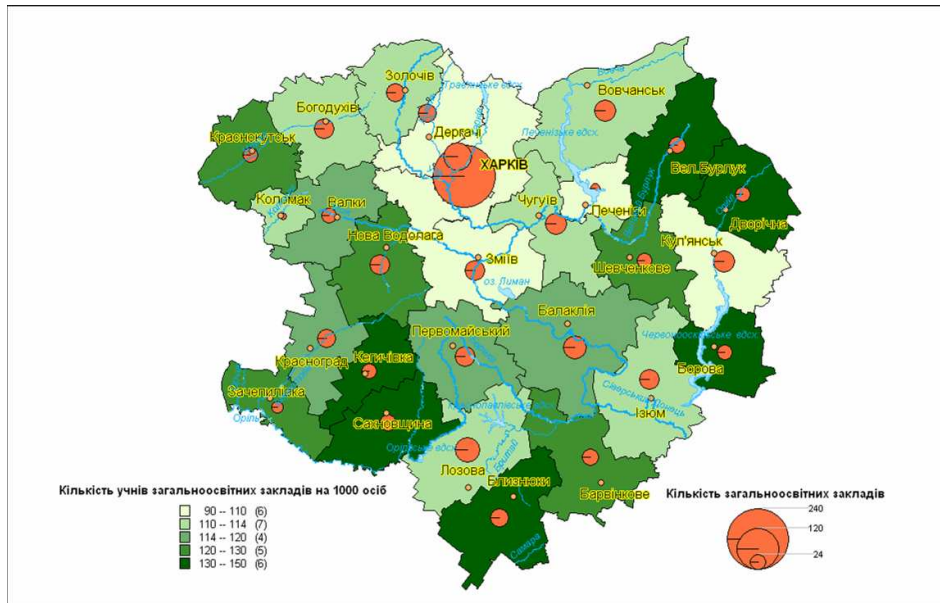

Рис. 4. Кількість учнів загальноосвітніх шкіл (складено за даними [5])

Для талановитих та обдарованих дітей в області функціонує мережа гімназій, ліцеїв та навчально-виховних комплексів (НВК). 3 47 гімназій (дані 2006 р.) Харківської області 20 знаходиться у місті Харкові. Але у периферійних районах Харківської області, таких як Близнюківський, Великобурлуцький, Дворічанський, Зачепилівський, Кегичівський, Коломацький, Красноградський, Печенізький, Сахновщинський, Шевченківський, гімназій нема взагалі. Всі інші навчальні заклади гімназійного типу майже пропорційно розміщені по іншим районам області. 3 51 ліцею, що створені на території Харківщини 10 також знаходиться у місті Харкові (дані 2006 р.).

Професійно-технічну освіту в Харківській області у 2005/2006 навчальному році здійснювали 59 навчальних закладів у яких навчалось 23,8 тис. учнів. У порівнянні з 1990/1991 навчальним роком кількість закладів професійно-технічної освіти зросла з 50 до 59, але кількість учнів значно скоротилась з 33,2 тис.(у 1990/1991 н.р.) до 23,8 тис. (у 2005/2006 н.р.). Слід зазначити, що майже половина закладів професійно-технічної освіти Харківщини (28 з 56) розташовані в обласному центрі. Динаміку кількості професійно-технічних закладів Харківської області та чисельності студентів в них демонструє наступна діаграма (Рис.5).

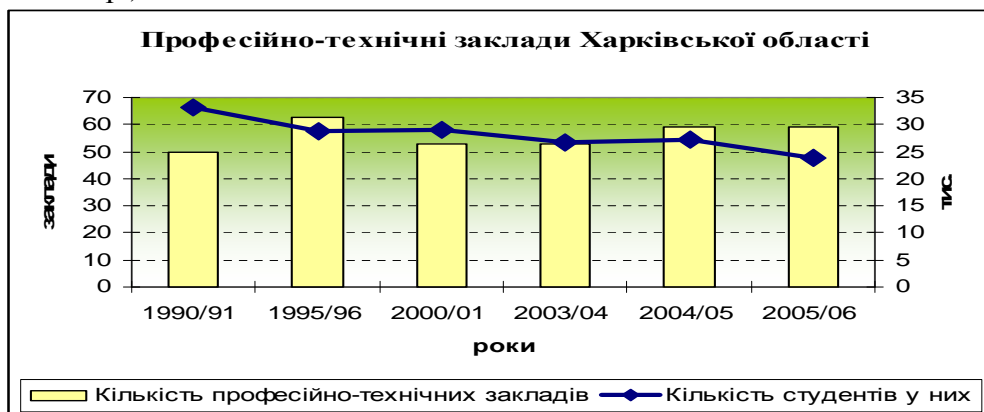

Рис. 5. Динаміка кількості професійно-технічних закладів Харківської області та чисельності студентів в них (складено за даними [5, стор. 475])

Підготовку фахівців з вищою освітою у 2005/2006 навчальному році здійснювали 75 вищих навчальних заклади (надалі ВНЗ), з

яких 38 мали I-II рівень акредитації та 37 - III-IV рівень акредитації. Розподіл за вида-

ми ВНЗ Харківської області демонструє наступна діаграма (Рис. 6).

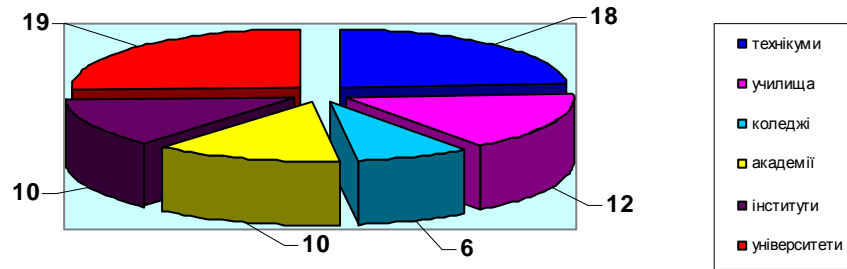

Рис. 6. Розподіл вищих навчальних закладів (I-IV рівня акредитації) Харківської області за видами (складено за даними [5, стор. 475])

Слід зазначити, що 63 вищих навчальних заклади I-IV рівня акредитації з 75, розташовані в обласному центрі, що складає 84 % від їх загальної кількості. За роки незалежності в області також з'явилися недержавні ВНЗ, які складають 18,7 % (або 14 одиниць) від загальної кількості вищих навчальних закладів Харківщини [4, стор. 106].

Як свідчить аналіз статистичних даних за останні п'ятнадцять років кількість вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації в області збільшилась на 59,5 %, а вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації зменшилась на 28,9 %. Така тенденція, на нашу думку, «...свідчить про зростання по-

питу на вищу освіту на ринку освітніх послуг. Але аналіз сучасного ринку праці свідчить про те, що економіка держави сьогодні має дефіцит фахівців з освітньо-кваліфікаційними рівнями «молодшого спеціаліста» та «бакалавра», яких готують, переважно, вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації...» [4, стор. 106]. Нажаль чисельність студентів у ВНЗ I-II рівня акредитації продовжує зменшуватися. Натомість кількість студентів у ВНЗ III-IV рівня акредитації збільшується. Динаміку контингенту студентів вищих навчальних закладів I-IV рівня акредитації демонструє наступний графік (Рис. 7).

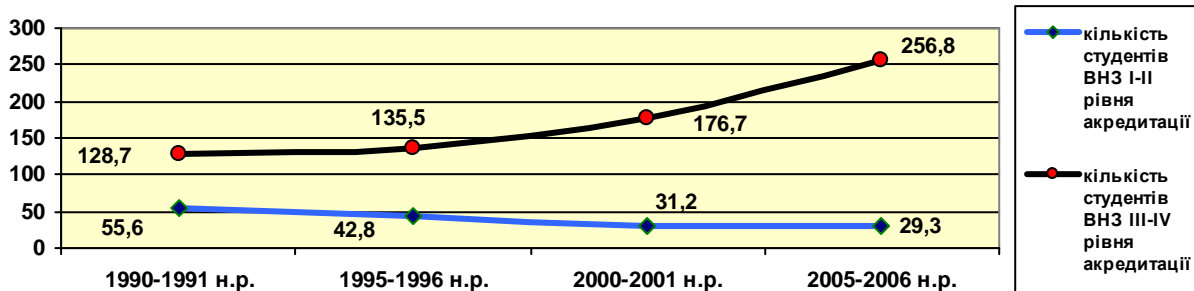

Рис. 7. Динаміка кількості студентів ВНЗ I-II та III-IV рівня акредитації у Харківській області (складено за даними [5, стор. 476, 478])

Скорочення ВНЗ I-II рівня акредитації, на нашу думку, пов'язане зі структурною перебудовою економіки. Колишні професійно-технічні училища (ПТУ) області готували кадри не тільки для нашого регіону, а також для деяких сусідніх країн (колишніх Радянських Республік). Після розпаду СРСР попит на випускників професійно-технічної освіти значно скоротився, що й, в свою чергу, призвело до скорочення контингенту студентів цих навчальних закладів.

Загальний контингент студентів ВНЗ I-IV рівня акредитації на початок 2006 року склав 286,1 тис. осіб, з яких 162 тис. осіб навчалися за денною формою навчання, у т.ч. 67 тис. - іногородніх. У вищих навчальних закладах нашого регіону здобували освіту понад 9 тис. іноземних громадян з 96 країн світу [5].

Серед регіонів України у Харківській області зберігається найвищий рівень кількості студентів на 10 тис. населення - 1022 чол.

За цим показником Харківщина поступається тільки місту Києву, де зазначений показник дорівнює 2250. [2, стор. 25]. Але у місті Києві спрацьовує «чинник столиці», через що саме там розташована більшість приватних ВНЗ країни, що й збільшує зазначений показник.

Достатньо вагомим є кадровий потенціал ВНЗ Харківщини. На початок 2006/2007 навчального року у вищих навчальних закладах області працювало понад 19 тис. науково-педагогічних та педагогічних працівників, серед них: 1580 - докторів наук, 1736 - професорів, 5844 - доцентів, 8017 - кандидатів наук [2, стор. 65,68].

Висновки. У статті стисло розглянуто основні аспекти освітнього потенціалу Харківської області на сучасному етапі розвитку. Викладенні матеріали свідчать про актуальність обраної теми дослідження і дозволяють зробити наступні висновки:

- Харківська область має потужний і достатньо розвинутий освітній потенціал;
- головна роль в освітньому комплексі області належить обласному центру – м. Харкову;
- райони області, особливо ті, що розташовані на периферії, значною мірою поступаються розвитком освітнього потенціалу на своїх адміністративних територіях;
- знижується забезпеченість населення області, особливо у сільській місцевості, дошкільними закладами освіти, що в умовах зростання народжуваності (з 2002 року в

області спостерігається зростання цього демографічного показника) може призвести до небажаних наслідків у початковій школі та інших ланках освітньої галузі;

- в області відбувається стійке зменшення попиту на професійно-технічну освіту, що негативно впливає на зайнятість населення та баланс ринку праці, а з подальшою розбудовою народно - господарського комплексу дуже скоро ситуація може стати критичною ;

- галузева структура підготовки спеціалістів вищими навчальними закладами I-IV рівня акредитації не завжди відповідає сучасним потребам суспільного виробництва;

- вимагає детальних досліджень і кількісний склад необхідних сьогодні спеціалістів, з вищою освітою тощо.

Аналіз поданих матеріалів свідчить про те, що незважаючи на високий освітній потенціал Харківщини, сьогодні існують проблеми у розвитку та функціонуванні освітнього комплексу нашого регіону. І ці проблеми потребують свого скорішого вирішення, що можна зробити лише на основі більш детальних досліджень освітнянської галузі, з урахуванням перебігу сучасних соціально - економічних процесів. Визначення структури територіальної організації освітнього комплексу регіону є важливим завданням суспільної географії. Саме цим і займається автор.

Література

1. Законодавство України про вищу освіту (станом на 12.04.2006 р.).- Х.: ПП Стеценко, 2006. - 140 с.;
2. Забезпечення якості вищої освіти - важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства // Інформаційно - аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки 1-2 березня 2007 року. - Київ, 2007. - 96 с.;
3. Кумбс Филипп. Кризис образования в современном мире. Системный анализ (перевод с английского). - М.: «Прогресс», 1970. - 260 с.;
4. Немець К.А., Вірченко П.А. Деякі аспекти функціонування науково-освітнього комплексу Харківської області // Часопис соціально-економічної географії, № 2(1)/2007. - Х.: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2007.- с.104-108;
5. Статистичний щорічник Харківська область у 2005 році. - Харків.: Головне управління статистики у Харківській області, 2006. - 606 с.

УДК 911.3

Максим Височин

ГЕОДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СТАЦІОНАРНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізована структура стаціонарних міграційних потоків Харківської області за період з 2001 по 2005 рр. Аналіз проведено за статево-віковою, освітньою і шлюбною структурою мігрантів, географією їх переміщень та причинами переїзду.

Maxim Visochin. Regional and demographic structure of stationary migratory streams of the Kharkov region. *Analysed structure of stationary migratory streams of the Kharkov region for period with 2001 for 2005 The analysis is conducted after the sexual-age, educational and marriage structure of migrants, geography of their moving and reasons of move.*

Актуальність. Міграційна активність населення будь-якої країни залежить, перш за все, від економічної ситуації, яка, в свою чергу, впливає на структурні характеристики міграційних потоків. Особливо важливими складовими таких потоків є їх географія і демографічна структура. Аналіз складових дозволяє оцінити рівень ефективності міграції в регіоні дослідження.

Постановка проблеми дослідження. На основі офіційної статистичної інформації проаналізувати структуру стаціонарних міграційних потоків Харківської області за період з 2001 по 2005 рр. Аналіз провести за наступними структурними характеристиками: статеві-віковою, освітньою і шлюбною структурою мігрантів, географією їх переміщень та причинами переїзду.

Викладення основного матеріалу дослідження. Статеві-вікова структура мігрантів у Харківській області характеризується певними закономірностями і значно залежить від статеві-вікової структури всього наявного населення області. Так, розраховані методом Пірсона коефіцієнти кореляції кількості мігрантів і кількості населення у кожній віковій групі (див. табл. 1) показали фактично пряму позитивну залежність (коефіцієнт кореляції дорівнює понад +0,94) кількості мігрантів від кількості населення.

Як видно із табл. 1, де відображено об'єми міграційних потоків в області за 5-річний період з 2001 по 2005 рр., у загальній кількості мігрантів переважають жінки (54,1%). За напрямками міграцій (прибуття, вибуття) жінки також переважають. Загальна міграційна активність населення складає 1,6% для жінок і 1,57% для чоловіків у структурі прибуття, та, відповідно, 1,31% та 1,32% - у структурі вибуття.

Таблиця 1

Статеві-вікова структура міграції Харківської області (за даними [1, 2])

Вікова група	Сума мігрантів за 2001-2005 рр.				Частка мігрантів до кількості населення			
	Прибуття		Вибуття					
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	%			
всього	127711	150488	118191	139226	1,57	1,60	1,32	1,31
0-4	4673	4673	4815	4758	1,27	1,35	1,26	1,05
5...9	4485	4238	4493	4276	1,10	1,07	0,88	0,99
10..14	4306	4065	4411	4273	0,71	0,69	0,66	0,62
15-19	35692	44575	18754	27641	6,06	7,72	2,59	3,71
20-24	18980	23416	25731	28815	2,27	3,32	3,49	4,40
25-29	12564	13625	13230	13671	1,90	2,17	1,79	1,89
30-34	9565	8727	9009	9112	1,45	1,43	1,20	1,27
35-39	7612	6913	7341	6793	1,24	1,09	1,06	0,91
40-44	7187	6226	7146	6471	0,97	0,75	0,89	0,75
45-49	5719	5665	5785	5926	0,84	0,70	0,81	0,69

50-54	4927	5496	5211	5881	0,65	0,62	0,72	0,65
55-59	3012	3764	3155	3954	0,73	0,70	0,75	0,73
60-64	3153	4284	3300	4297	0,52	0,53	0,55	0,50
65-69	2344	3712	2426	3558	0,50	0,54	0,50	0,48
70-74	1464	3214	1447	3060	0,60	0,83	0,45	0,15
75-79	1132	3754	1126	3412				
80-84	537	2142	487	1844				
85-89	252	989	207	939				
90-94	99	365	83	360				
95-99	8	40	7	35				
100 і стар- ше	0	5	1	5				
K_{corr}^*	+0,95	+0,95	+0,98	+0,96	*Коефіцієнт кореляції кількості мігрантів і загальної кількості населення Харківської області			

Проте, розглядаючи вікові групи населення, слід відзначити, що у структурі мігрантів до 15 років дещо переважають чоловіки. Це пов'язано із загальною демографічною закономірністю щодо переважання абсолютної кількості хлопчиків над дівчатами.

Різке зростання міграційної активності вікової групи молоді (15-19 років) до 6-7% по прибуттю і 3,7% по вибуттю пов'язане із закінченням загальноосвітніх навчальних закладів і подальшим переїздом молодих людей на навчання до вищих навчальних закладів, на строкову службу в армії (для юнаків), а також із пошуками роботи, що часто супроводжується зміною місця проживання. Особливо характерною дана ситуація є саме для Харківського регіону, одного з найбільших вузівських центрів України (за відносними показниками співвідношення кількості студентів і наявного населення), а також промислового і науково-культурного центру, внаслідок чого прибуття значно перевищує вибуття. У статевому відношенні переважають жінки (до 60%).

Вікова група 20-24 роки характеризується, навпаки, переважанням вибуття над прибуттям, що знову ж таки пов'язано із закінченням у даному віці молоддю вищих навчальних закладів і частковим поверненням після навчання додому або ж виїздом на нове місце проживання і влаштуванням на роботу. Міграційна активність у порівнянні з попередньою віковою групою знижується до 2,3% у чоловіків і 3,3% у жінок (по прибуттю) і 3,5% та 4,4% (по вибуттю). Як видно, абсолютна кількість жінок-мігрантів у даній віковій групі також вища. Щодо великої міграційної активності жінок у даному віці (15-24 роки), варто зазначити, що це також пов'язано із тим, що жінки частіше вступають у шлюб, і, традиційно, змінюють місце проживання (реєстрації).

У наступній віковій групі мігрантів (25-29 років) жінки також переважають, проте їхня частка знижується з 55-60 % до 51-52%. Міграційна активність знижується до 1,8-2,0%. Загалом же процеси вибуття дещо переважають процеси прибуття, що пов'язано із загальною не лише міграційною (яка є похідною), а загальною життєвою активністю людей у даному віці, коли відбувається житлове, робоче, кар'єрне і професійне становлення особистості.

Вікові групи 30-34, 35-39, 40-44 та 45-49 років характеризуються спільними рисами незначного переважання абсолютної кількості чоловіків у загальній кількості мігрантів, а також поступовим зниженням міграційної активності населення як за абсолютними, так і відносними показниками (0,7-0,8%). Незначним є переважання прибуття населення над вибуттям як у чоловіків, так і у жінок.

У вікових групах від 50 до 69 років, міграційна активність населення постійно знижується до 0,5%, проте кількість жінок-мігрантів починає переважати кількість чоловіків-мігрантів, а розрив у їх співвідношенні із зростанням віку теж зростає. Характерним є пере-

важання вибуття населення над прибуттям, що пов'язано із його старінням, виходом на пенсію, перерозподілом у сім'ях житлового фонду за участю вже дорослих дітей тощо.

У віці понад 70 років очевидним є зниження кількості мігрантів, що є суто демографічною закономірністю. Разом з тим кількість жінок у процентному відношенні значно переважає чоловічу частку (у 3-кратному після 70 і 5 кратному розмірі після 80 років). В цілому прибуття переважає над вибуттям.

Шлюбний стан мігрантів. Згідно до табл. 2, із загальної кількості прибулих за період 2001-2005 рр. у Харківську область, 39% чоловіків та 36% жінок перебувають у шлюбі, за абсолютними показниками переважають жінки (51 тис. проти 46 тис. осіб). Із загальної кількості вибулих у шлюбі перебувають 43% чоловіків і 40% жінок. Аналогічно прибуттю, де жінки переважають за

абсолютними показниками (52 тис. проти 46 тис. осіб). Таким чином, загальне сальдо складає -1380 осіб, що однозначно негативно характеризує явища, які відбуваються у демографічній структурі населення Харківського регіону.

Негативності додає тенденція до збільшення кількості мігрантів, особливо серед жінок, які ніколи не перебували у шлюбі. Серед прибулих не одружених чоловіків - 51%, жінок - 47%, а серед вибулих відповідно 46% та 41%. Загальне сальдо складає майже 21 тис. осіб, серед яких 11 тис. – це жінки.

Така ситуація не сприяє покращанню демографічної ситуації регіону в плані підвищення народжуваності, оскільки потенційні та фактичні батьки, особливо майбутні матері, більше виїжджають із Харківської області, ніж прибувають.

Таблиця 2

Шлюбний стан мігрантів Харківської області за 2001-2005 рр. (за даними [1, 2])

Шлюбний стан мігрантів	Число прибулих			Число вибулих			Сальдо		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
ВСЬОГО	116969	140893	257862	107820	130820	238640	9149	10073	19222
Перебувають у шлюбі	45661	51159	96820	45878	52322	98200	-217	-1163	-1380
Ніколи не перебували в шлюбі	60052	65239	125291	50307	54127	104434	9745	11112	20857
Вдівці (вдови)	2967	13172	16139	2867	12467	15334	100	705	805
Розлучені	8289	11323	19612	8768	11904	20672	-479	-581	-1060
Міські поселення	93410	112929	206339	84471	98728	183199	8939	14201	23140
Перебувають у шлюбі	34166	38623	72789	35077	39570	74647	-911	-947	-1858
Ніколи не перебували в шлюбі	51046	55339	106385	40579	41855	82434	10467	13484	23951
Вдівці (вдови)	2145	9983	12128	1967	8243	10210	178	1740	1918
Розлучені	6053	8984	15037	6848	9060	15908	-795	-76	-871
Сільська місцевість	23559	27964	51523	23349	32092	55441	210	-4128	-3918
Перебувають у шлюбі	11495	12536	24031	10801	12752	23553	694	-216	478
Ніколи не перебували в шлюбі	9006	9900	18906	9728	12272	22000	-722	-2372	-3094
Вдівці (вдови)	822	3189	4011	900	4224	5124	-78	-1035	-1113
Розлучені	2236	2339	4575	1920	2844	4764	316	-505	-189

Разом з тим варто зазначити, що за досліджуваний період виїхало більше розлучених осіб, ніж прибуло (сальдо -1060), серед яких більше половини становлять жінки. Якщо ж

розглянути ситуацію з овдовілими мігрантами, то таких більше прибуває, ніж вибуває, причому жінки значно переважають – практично у 4,5 рази (в основному за рахунок жінок старшого покоління).

Якщо ж досліджуване явище розглянути в ракурсі направленості міграційних потоків у міські поселення чи сільську місцевість, одразу ж чітко простежується закономірність – з сільської місцевості загалом виїжджає більше, ніж з міської.

Рівень освіти мігрантів. Зростання освітнього рівня населення виступає індикатором позитивних тенденцій у соціально-економічному житті регіону. Проте ситуація, яка складається з міграційними потоками у регіоні, що фактично виступає загальноукраїнським донором освітніх ресурсів, робить проблемним подальший стійкий розвиток Харківської області.

Так, серед загальної кількості мігрантів з вищою освітою за досліджуваний період з Харківської області вибуло на 12,5 тис. осіб більше, ніж прибуло. Від'ємне сальдо спостерігається і серед осіб з незакінченою вищою освітою, а також серед осіб, які мають середню спеціальну освіту (табл. 3).

Разом з тим, значне від'ємне сальдо (-3875 осіб) спостерігалось і в групі осіб, які не мали навіть початкової освіти. Все це відбувається на фоні постійного відтоку інтелектуальної еліти – докторів і кандидатів наук. Для даних груп мігрантів Харківського регіону теж характерне від'ємне сальдо, що значно ускладнює ситуацію в цілому. Позитивне сальдо має група мігрантів із загальною середньою освітою.

Така ситуація, пов'язана саме з високим рівнем розвитку вищої освіти в м. Харкові, який спочатку притягує потенційних студентів-мігрантів, а потім „віддає”. Це відображається на структурі потоку „село-місто” із значним переважанням групи мігрантів, які мають середню загальну і спеціальну освіту.

Жінки значно переважають у групах мігрантів, що мають початкову, загальну або спеціальну середню освіту. Чоловіки переважають у групі мігрантів з вищою освітою та серед мігрантів з науковим ступенем. Це контрастує із загальним освітнім рівнем Харківської області, який характеризується переважанням у структурі осіб з вищою освітою саме жінок.

Національний склад мігрантів визначає головні аспекти географічної структури міграцій, крім того, дозволяє виявити історично сформовані і перспективні культурні, побутові, бізнесові та інші зв'язки з іншими країнами та їх регіонами.

У національно-етнічній структурі всіх напрямів міграції (внутрішньорегіональної, між-регіональної, міждержавної) Харківської області наявним є переважання українців (83% серед прибулих та 78% серед вибулих) та росіян (14% серед прибулих та 16% серед вибулих).

Таблиця 3

Освітній рівень мігрантів Харківської області за 2001-2005 рр. (за даними [1, 2])

Освіта мігрантів	Прибуття			Вибуття			Сальдо		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
ВСЬОГО	116969	140893	257862	107820	130820	238640	9149	10073	19222
Вища	23756	22746	46502	31016	28039	59055	-7260	-5293	-12553
Незакінчена вища	2767	3447	6214	3436	4223	7659	-669	-776	-1445
Середня спеціальна	22394	29243	51637	22334	30238	52572	60	-995	-935
Середня загальна	61452	73321	134773	42622	54809	97431	18830	18512	37342
Неповна середня	5298	8059	13357	5326	7681	13007	-28	378	350
Початкова	1080	3555	4635	1045	3352	4397	35	203	238
Без початкової	222	522	744	2041	2578	4619	-1819	-2056	-3875
Кандидат наук	116	54	170	147	71	218	-31	-17	-48
Доктор наук	22	6	28	34	9	43	-12	-3	-15
Міські поселення	93410	112929	206339	84471	98728	183199	8939	14201	23140
Вища	19867	18993	38860	27357	24270	51627	-7490	-5277	-12767
Незакінчена вища	2256	2825	5081	3037	3582	6619	-781	-757	-1538
Середня спеціальна	16180	21608	37788	16983	23255	40238	-803	-1647	-2450

Середня загальна	50869	61253	112122	31283	39278	70561	19586	21975	41561
Неповна середня	3485	5634	9119	3526	4741	8267	-41	893	852
Початкова	620	2270	2890	612	1822	2434	8	448	456
Без початкової	133	346	479	1683	1870	3553	-1550	-1524	-3074
Кандидат наук	106	45	151	133	64	197	-27	-19	-46
Доктор наук	20	5	25	29	9	38	-9	-4	-13
Сільська місцевість	23559	27964	51523	23349	32092	55441	210	-4128	-3918
Вища	3889	3753	7642	3659	3769	7428	230	-16	214
Незакінчена вища	511	622	1133	399	641	1040	112	-19	93
Середня спеціальна	6214	7635	13849	5361	6983	12344	853	652	1505
Середня загальна	10583	12068	22651	11339	15531	26870	-756	-3463	-4219
Неповна середня	1813	2425	4238	1800	3030	4830	13	-605	-592
Початкова	460	1285	1745	433	1530	1963	27	-245	-218
Без початкової	89	176	265	358	608	966	-269	-432	-701
Кандидат наук	10	9	19	14	7	21	-4	2	-2
Доктор наук	2	1	3	5	0	5	-3	1	-2

У досліджуваній період 2000-2005 рр. за рахунок міждержавної міграції прибуло лише 5053 *українці*, із них 3404 із Росії, тоді як вибуло 12450 осіб. Різниця склала майже -7,5 тис. осіб. 61% мігрантів-українців перемістилося за рахунок внутрішньорегіональної міграції, 37% – за рахунок міжрегіональної міграції, тоді як у структурі вибуття дані цифри складають відповідно 67% і 28%.

З 4,7 тис. *росіян*-міждержавних мігрантів, 3,7 тис. осіб прибуло із Росії. Вибуло 9,7 тис. осіб, з яких 6,7 тис. осіб - в Росію. У структурі прибулих 56% становили росіяни прибулі за рахунок внутрішньорегіональної міграції та 33% - за рахунок міжрегіональної. У структурі вибулих росіян дані показники складають відповідно 53% і 27 %.

Решта мігрантів значно поступаються українцям та росіянам за кількістю. Серед представників інших національностей багаточисельними є вірмени, азербайджанці, білоруси, грузини, татари. Особливою групою мігрантів є євреї.

Євреї у структурі вибуття за абсолютною кількістю (3762 особи) формують третю національну групу, серед яких 94% – це емігранти до країн далекого зарубіжжя, переважно європейські (65%), крім того в Ізраїль (26%), США і Канаду (8%).

Разом з тим у структурі прибуття євреї значно поступаються вірменам, білорусам, азербайджанцям та грузинам, серед яких 42% припадає на міждержавну міграцію, 37% - на внутрішньорегіональну та 21% - на міжрегіональну. Причому прибуття євреїв відбувається в основному із країн далекого зарубіжжя, причому в основному з Ізраїлю. Незначна частка євреїв прибуває з країн СНД (21 особа за весь період дослідження), з них 15 осіб із Росії, 18 - з країн Америки. Сальдо єврейської міграції у Харківській області в структурному плані різко негативне: -3300 осіб за досліджуваний період.

Однією із найактивніших національностей у міграційних потоках Харківської області є *вірмени*. Із 1477 прибулих вірменів 723 (50%) припадає на внутрішньорегіональну міграцію, 238 (16%) – на міжрегіональну і 516 (35%) – на міждержавну. Із 1174 вибулих вірменів 723 (62%) припадає на внутрішньорегіональну міграцію, 213 (18%) – на міжрегіональну і 238 (20%) – міждержавну.

Вірмени прибувають переважно із Вірменії, тоді як 133 особи (11%) вибули до Росії, 64 – в країні далекого зарубіжжя, і лише 53 на батьківщину. Сальдо вірменської міграції є позитивним: +303 особи.

Серед 1049 прибулих *білорусів* 482 (46%) – внутрішньорегіональні мігранти, 413 (39%) - міжрегіональні, 154 (15%) – міждержавні. Серед 1035 вибулих білорусів 482 (47%) – внутрішньорегіональні мігранти, 413 (26%) - міжрегіональні, 154 (27%) – міждержавні. Прибува-

ють білоруси переважно із Білорусі (майже 98%), проте серед країн вибуття крім рідної країни фігурує також і Росія – 79 осіб, і країни далекого зарубіжжя – 28 осіб. Сальдо білоруської міграції має фактично нульовий баланс: +14 осіб.

Серед 1020 прибулих *азербайджанців* 501 (49%) – внутрішньорегіональні мігранти, 116 (11%) – міжрегіональні, 403 (40%) – міждержавні. Серед 716 вибулих азербайджанців 501 (70%) – внутрішньорегіональні мігранти, 94 (13%) – міжрегіональні, 121 (17%) – міждержавні. Азербайджан є головною країною походження азербайджанців-іммігрантів (350 осіб), значною є і частка Росії (45 осіб). У структурі вибуття виділяється Росія, країни далекого зарубіжжя і Азії. Азербайджанська міграція у Харківській області характеризується позитивним сальдо: + 304 особи.

Решта національних груп у сукупному міграційному обороті не перевищила за досліджуваний період 1000 осіб у сумі. Проте по деяких національних групах варто виділити певні структурні відмінності й закономірності.

Так, прибуття *грузинів* (580 осіб) значно перевищує їх вибуття (305 осіб). Причому 52% прибулих грузинів – це іммігранти, тоді як у структурі вибуття грузини-емігранти складають лише 19%, що значно відрізняє їх від тих же вірменів чи азербайджанців – інших кавказьких представників, які більшою мірою налаштовані на еміграцію. Сальдо грузинської міграції складає +275 осіб.

Серед *татар*-мігрантів вибуття, навпаки, переважає (428 проти 349 осіб). Сальдо татарської міграції складає -79 осіб. У структурі вибуття переважає міжрегіональна міграція, тоді як у структурі прибуття – внутрішньорегіональна, фактично дорівнює міжрегіональній міграції. Основним регіоном-донором і реципієнтом татар-мігрантів є Росія.

Позитивним сальдо міграції характеризується міграція *молдаван*: +67 осіб (прибуло - 331 особа, вибуло - 264 особи). Міждержавна міграція є значною лише у структурі прибуття (30%), тоді як у структурі вибуття не перевищує 16%. Загалом же внутрішньорегіональні переміщення молдаван у Харківській області структурно переважають (35%), проте значними є і міжрегіональні переміщення (30%).

Активізацією міграційного потоку характеризуються середньоазіатські національні групи туркменів, узбеків і таджиків. Так, сальдо міграції *туркменів* складає +177 при прибутті 292 і вибутті 115, а *узбеків* +75 при прибутті 200 і вибутті 125. Причому, якщо у структурі прибуття-вибуття туркменів Туркменістан фігурує основною країною-напрямоком, то узбеки емігрують та іммігрують більш диференційовано. Сальдо міграції *таджиків* складає +67 при прибутті 142 і вибутті 75 осіб. Незначна активізація міграції таджиків відбулась за рахунок міждержавного прибуття.

Особливу групу становлять *цигани*. При прибутті 196 та вибутті 160 осіб сальдо є позитивним (+36 осіб). На відміну від середньоазіатських національних груп мігрантів, міждержавна складова не є визначальною. Переважають внутрішньорегіональні стаціонарні переміщення.

Серед „непострадянських” національних груп варто виділити *греків*, для міграції яких характерне негативне сальдо (-46 осіб за досліджуваний період), причому за рахунок міжрегіональних переміщень. Для *німців* також характерне негативне (-164 осіб) сальдо, проте в даному випадку, на відміну від греків, – за рахунок міждержавної міграції.

Незначним негативним сальдо характеризуються наступні національні групи центрального та південно-східного європейського походження: *поляки* (-20 осіб), *болгари* (-3 особи), *угорці* (-1 особа), *румун* (-8 осіб), а також *естонці* (-2 особи), тоді як прибалтійські національні групи *литовці* (+5 осіб) та *латиші* (+1 особа) характеризуються позитивним сальдо. Значним негативним сальдо (-21 особа) характеризуються міграція *кримських татар*. Турецька міграція до Харківської області значно посилилася в останні роки: сальдо міграції *турків* становить +34 особи при прибутті 65 і вибутті 31 особи. Дана міграція має тенденцію до зростання.

Значення інших національностей у міграційних процесах є незначним, проте варто виділити деякі неспецифічні для Харківського регіону притоки мігрантів із Південно-Східної

Азії – в'єтнамців та китайців, а також традиційні потоки мігрантів з метою навчання із Південної Азії (Пакистану, Індії, Ірану) та Африки (Алжиру, Сомалі, Ефіопії, Нігерії, Камеруну тощо), за якими статистика є досить суперечливою, а інколи і такою, що не відповідає дійсності.

До основних причин міграції населення Харківської області, що визначають структуру мігрантів, відносяться: родинні обставини та як різновид даної причини – переїзд дітей разом з батьками, зміна місця роботи та навчання. Крім того, важливими причинами є наступні: лікування, опікунство (догляд за хворими), несприятлива екологічна ситуація (наслідки аварії на ЧАЕС), репатріація тощо.

Причини міждержавної міграції. На рис. 1 показана регіонально-географічна структура міграції населення Харківської області за основними причинами переїзду.

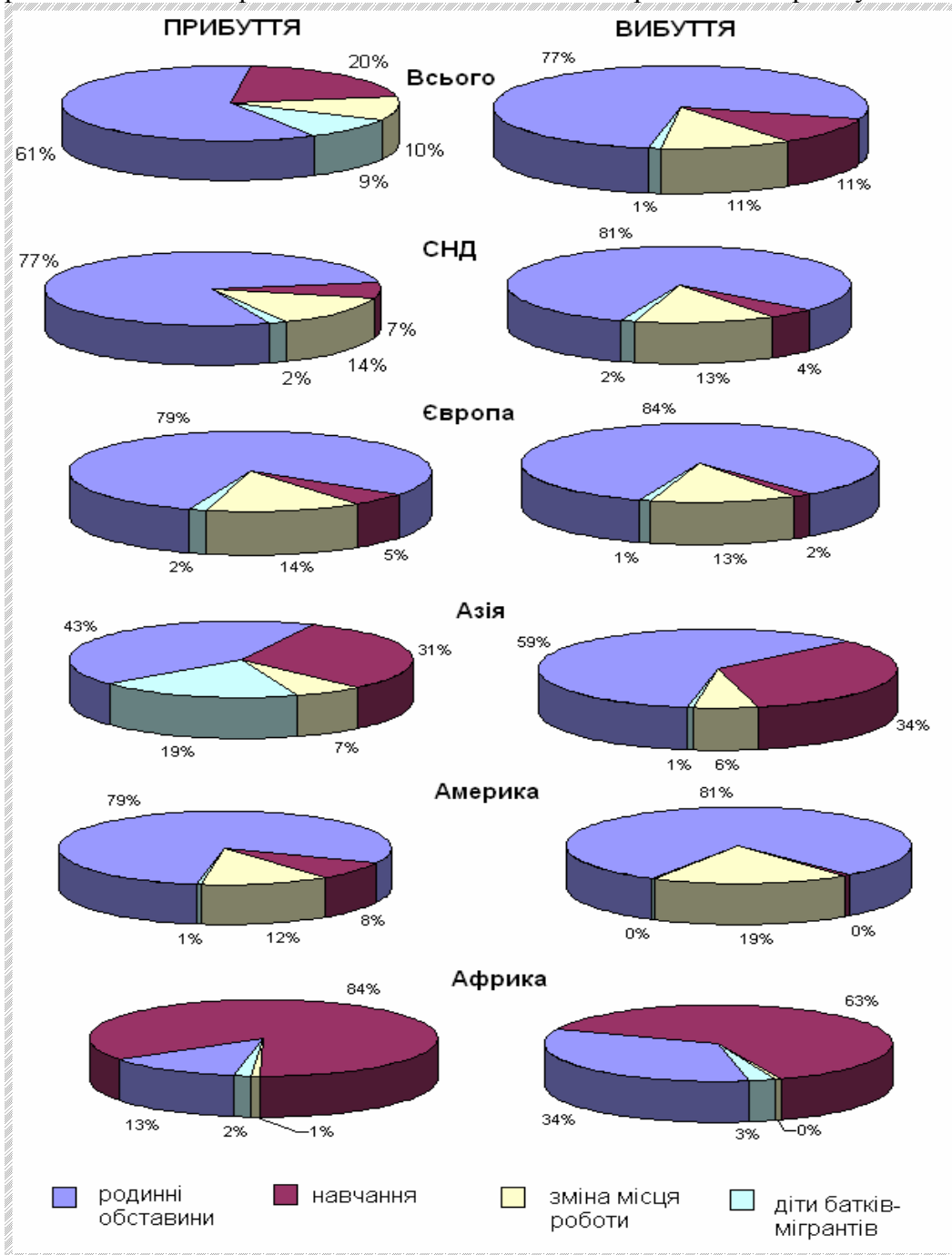

Рис. 1. Географічна структура мігрантів Харківської області за головними причинами переїзду за 2000-2005 рр. (за даними [1, 2])

Загалом у міждержавній міграції основною причиною, яку вказують мігранти при переїзді, а міграційні служби фіксують у своїх звітах, є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 61% мігрантів, а в структурі вибуття – для 77%. Переїзд з метою навчання є основним для 20% мігрантів у структурі прибуття та для 11% мігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 10% мігрантів у структурі прибуття та для 11% мігрантів у структурі вибуття. 9% у структурі прибуття становлять діти батьків-мігрантів і лише 1% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів. У міждержавній міграції Харківської області з країнами *СНД* основною причиною є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 77% мігрантів, а в структурі вибуття - для 81%. Переїзд з метою навчання є основним для 7% мігрантів у структурі прибуття та для 4% мігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 14% мігрантів у структурі прибуття та для 13% мігрантів у структурі вибуття. 2% у структурі прибуття становлять діти батьків-мігрантів і 2% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

У міждержавній міграції Харківської області з країнами *Європи* основною причиною також є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 79% мігрантів, а в структурі вибуття – для 84%. Переїзд з метою навчання є основним для 5% мігрантів у структурі прибуття та для 2% мігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 14% мігрантів у структурі прибуття та для 13% мігрантів у структурі вибуття. 2% у структурі прибуття становлять діти батьків-емігрантів і 1% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

У міждержавній міграції Харківської області з країнами *Азії* структура причин видозмінюється, і хоча основною причиною також є родинні обставини, проте значно зростає роль навчання. Так, у структурі прибуття родинні обставини є визначальними для 43% мігрантів, а в структурі вибуття – для 59%. Переїзд з метою навчання є основним для 31% мігрантів у структурі прибуття та для 34% мігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 7% мігрантів у структурі прибуття та для 6% мігрантів у структурі вибуття. 19% у структурі прибуття становлять діти батьків-мігрантів і лише 1% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

У міждержавній міграції Харківської області з країнами *Америци* основною причиною, як і для Європи, є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 79% мігрантів, а в структурі вибуття - для 81%.

Переїзд з метою навчання є основним для 8% мігрантів у структурі прибуття та для менше ніж 0,1% мігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 12% мігрантів у структурі прибуття та для 19% мігрантів у структурі вибуття. 1% у структурі прибуття становлять діти батьків-мігрантів, і менше 0,1% - у структурі вибуття. Решта причин не є визначальними.

У міждержавній міграції Харківської області з країнами *Африки* основною причиною також є навчання. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 84% мігрантів, а в структурі вибуття – для 63%. Переїзд за родинними обставинами є основним для 13% мігрантів у структурі прибуття та для 34% мігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 1% мігрантів у структурі прибуття та для менше ніж 0,5% мігрантів у структурі вибуття. 2% у структурі прибуття становлять діти батьків-мігрантів і 3% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

Отже, Харківський регіон в основному є привабливим для мігрантів-студентів із країн так званого „третього світу” (Азія, Африка, Латинська Америка), тоді як Європа та Америка є більш привабливими для мігрантів з Харківського регіону у контексті зміни місця роботи та професійного росту.

Причини міжрегіональної міграції. Структура причин переїзду мігрантів у міжрегіональній міграції для Харківської області показана на рис. 2. Так, у структурі прибуття для 44% мігрантів визначальною причиною є родинні обставини, для 43% - навчання. Це дві го-

ловні причини. Діти батьків-мігрантів становлять 8%, а 5% - це мігранти, для яких причина переїзду пов'язана зі зміною місця роботи.

У структурі вибуття головною є одна причина – родинні обставини (64% мігрантів). Серед інших причин структура розподілена таким чином: 11% - зміна місця роботи, 10% - діти батьків-мігрантів, 9% - навчання і 6% - комплекс інших причин, зокрема, досить поширеною причиною є лікування та догляд за хворими.

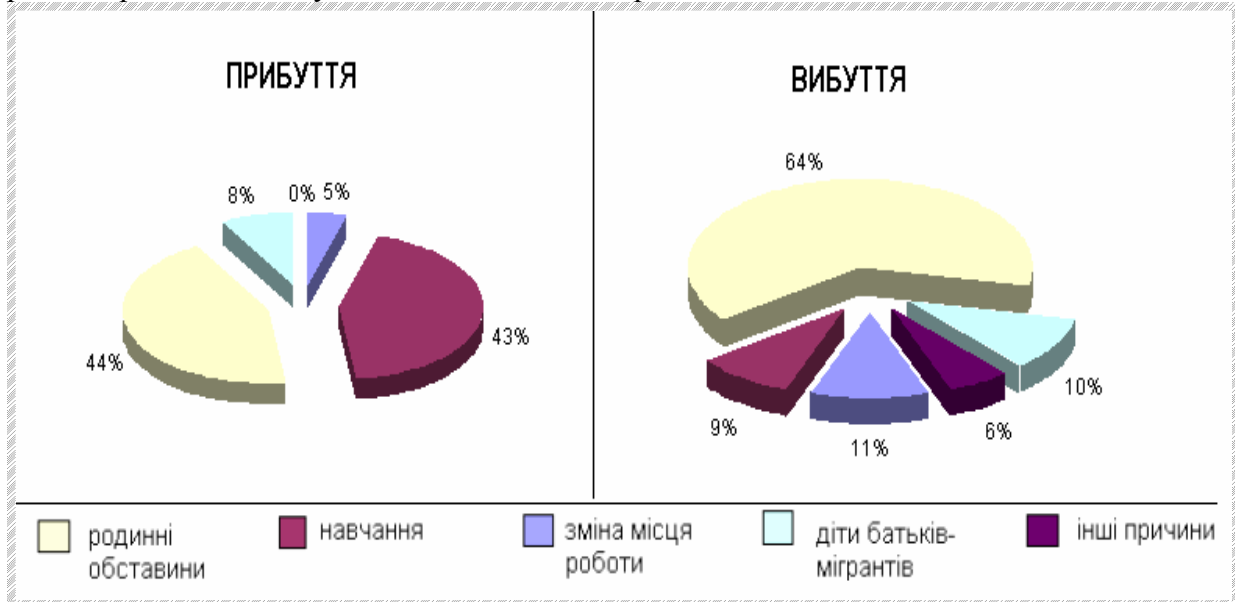

Рис. 2. Загальна структура мігрантів у міжрегіональній міграції Харківської області за головними причинами переїзду в 2000-2005 рр. (за даними [1, 2])

Така відмінність у структурі пов'язана із вузівською спеціалізацією міста Харкова, який у структурі прибуття „притягує” студентів, а потім „виштовхує” їх у пошуках роботи, що часто супроводжується зміною місця проживання, крім того, зростає роль родинних обставин. Проте у регіональному розрізі структура причин досить сильно відрізняється по регіонах.

Так, за 2000-2005 рр. метою *навчання* до Харкова найбільша кількість мігрантів прибула із Донецької та Луганської областей (понад 8 тис. осіб з кожної), крім них, з Полтавської і Сумської (понад 5 тис. осіб), а також з Дніпропетровської та АР Крим (понад 3 тис. осіб). А найменша кількість із західноукраїнських областей: Закарпатської (211 осіб), Тернопільської (227 осіб), Чернівецької (130 осіб), Івано-Франківської (287 осіб), Львівської (361 особа). Ситуація пояснюється суто територіальними та культурно-інформаційними факторами (просторова близькість і спільність або подібність культурно-інформаційного середовища). Регіоном притягання мігрантів-студентів для Харківської області є Донецька (3202 особи). Крім того, в певній мірі Дніпропетровська обл. (808 осіб), м. Київ (608 осіб), Полтавська обл. (593 особи), АР Крим (553 особи). Варто зазначити, що з усіма регіонами України, крім столиці – м. Києва, Харківська область має позитивний баланс освітніх міграцій.

Аналогічно ситуації з навчанням склалась ситуація і в зміні мігрантами Харківської області *місця роботи*. Так, з Донецької, Луганської, Полтавської, Сумської, а також в меншій мірі Дніпропетровської областей – суміжних з Харківщиною регіонів - прибуває найбільша кількість трудових мігрантів. Волинська, Рівненська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька – це області, звідки до Харківського регіону прибуває менше всього трудових мігрантів. Регіонами притягання трудових мігрантів з Харківської області є переважно індустріальні та індустріально-аграрні області: Донецька, Дніпропетровська, Полтавська – в першу чергу, крім того, Сумська, Луганська області, м. Київ та АР Крим. З Вінницькою, Чернівецькою та Івано-Франківською областями Харківська область має позитивне сальдо трудових міграцій, з рештою ж областей негативне.

З регіонами-сусідами, що є очевидним і закономірним, Харківська область має і найвищий рівень інтенсивності міграційного обміну, причиною якого є *родинні обставини*. Разом з тим високий рівень міграційного обміну спостерігається і з АР Крим, та м. Київ.

Територіальна віддаленість Харківської області із західноукраїнськими регіонами зумовлює низьку кількість мігрантів за родинними обставинами. Крім того, сальдо міграцій за родинними обставинами у Харківській області є додатним лише по відношенню до 9 регіонів. Серед них переважають західні і центрально-західні області України – Рівненська, Вінницька, Хмельницька, Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська, а крім того, Одеська, Херсонська та Сумська області. Негативним сальдо міграцій характеризується обмін з АР Крим та Полтавською областю (більше ніж -1000 осіб), а крім них - з Донецькою, Запорізькою областями та м. Києвом. Позитивним – із Сумською та Львівською областями.

Найбільше дітей з батьками-мігрантами прибуло з Донецької, Луганської та Полтавської областей, а також Сумської та Дніпропетровської. Найменша кількість дітей батьків-мігрантів припадає на західноукраїнські області. У цілому ж ситуація з даною причиною переїзду тотожна міграції за родинними обставинами. Проте негативне сальдо міграції дітей батьків-мігрантів Харківська область має лише з 10 адміністративними регіонами, що свідчить про певну структурну зміну.

Серед інших причин характерною, але не досить значною для Харківського регіону, є вибуття населення з метою лікування та догляду за хворими. Загалом сальдо міграції за такою причиною складає -166 осіб. З даної причини переважно виїжджали до суміжних адміністративних регіонів – Донецької, Полтавської, Луганської областей, АР Крим, а крім того, до Запорізької, Сумської областей та м. Києва.

Специфічною є причина міграції у зв'язку наслідками аварії на Чорнобильській АЕС. Щорічно такий міграційний притік з Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей зменшується. Репатріація національних меншин, резервація біженців не є характерними для Харківського регіону, проте є характерним масовий процес нелегальної міграції, що створює в Харківському регіоні зразок міграційного „відстійника”. Інші причини є менш визначальними.

Висновки. Сучасні тенденції розподілу мігрантів за структурними характеристиками потоків і контрпотоків в Харківському регіоні говорять про недостатню ефективність міграції. Це обумовлюється не вигідним (за віковими та освітніми характеристиками) обміном мігрантами з іншими областями України. Структура зовнішніх переміщень говорить про певну переорієнтацію географії потоків, що впливає на погіршення якісної структури мігрантів. Для врегулювання подібних негативних процесів конче необхідна розробка низки управлінських мір з поліпшення стану на ринку праці регіону, розробка регіональної міграційної політики.

Література

1. Щорічні статистичні звіти демографічної статистики та перепису населення Харківського обласного управління статистики за 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 рр.
2. Щорічні статистичні звіти у справах національностей і міграції Харківської обласної державної адміністрації за 1995, 1996, 1997, 1998, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 рр.

УДК 911.3

Людмила Ключко

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СФЕРИ РЕЛІГІЇ (на прикладі Харківського регіону)

Розглянуто актуальні питання суспільно-релігійних відносин та визначена роль релігійного чинника в державотворчих процесах України, соціальних змінах, що відбуваються в українському соціумі.

***Lyudmyla Klyuchko. Socio-geographic aspects of research in the religious sphere (after the example of Kharkiv region).** The actual questions of socio-religious relations are considered and the role of religious factor in state-forming processes in Ukraine, social changes, that take place in Ukrainian society, is discovered.*

Актуальність теми дослідження. Для України процеси інтеграції в європейську спільноту затронули майже всі сфери суспільного життя – економічну, політичну, наукову, освітню, духовно-культурну тощо. Вхідження в Європейський союз передбачає стабільність економічних і політичних інститутів, позитивний імідж країни в світі, довершеність законодавчо-правової бази, дотримання демократичних цінностей, забезпечення свободи для всіх громадян та цивілізованих відносин між представниками різних етносів, національностей, мовних груп, конфесій тощо. Проте, враховуючи останні події в Україні, можна стверджувати, що в нашому суспільстві спостерігаються негативні явища і процеси, це стосується політичного (електорального), ідеологічного, економічного, соціального, мовного аспектів. Здебільшого це простежується по горизонталі "Захід-Схід", де чітко виділяються два полюси – український та малоросійський (крайній Захід та крайній Схід) [3, 4]. Тому важливою умовою стабілізації духовного клімату суспільства, вирішення низки соціально-економічних та політичних проблем є удосконалення територіальної організації суспільства, формування нової регіональної політики у відповідності до вимог Європейської спільноти. Головною проблемою в цьому відношенні є відродження українських духовно-культурних цінностей, що дозволить в цілому нормалізувати соціум, духовність і культуру, а на цій основі і підвищити рівень добробуту населення, зменшити соціальну напругу в суспільстві, забезпечити входження держави в Європейську спільноту. Одним з таких, на думку автора, дієвим фактором виступає релігійна сфера. Саме релігійна сфера сьогодні може консолідувати українську націю,

зменшити напруженість у релігійному середовищі, зокрема і в соціумі України в цілому.

Метою статті є висвітлення ролі релігійної сфери в соціальних процесах України і в Харківському регіоні, зокрема.

Аналіз попередніх досліджень. Релігійна сфера, вплив релігійного чинника на життєдіяльність суспільства, духовність нації, процеси самоусвідомлення та самоідентифікації є об'єктом дослідження багатьох наук – філософії, релігієзнавства, культурології, політології, соціології тощо. Серед останніх досліджень і публікацій з цієї тематики можна назвати роботи Здіорука С., Єленського В., Дементьєвої В., Гарячої М., Хрипко С., Дудар Н., Шуби О., Сюміна С. О. та ін.

Серед географів питаннями дослідження релігійної сфери, її особливостей займалися Ковальчук А., Кучабський О., Любіцева О., Мезенцев К., Павлов С., Патійчук В., Топчієв О. Шаблій О., Шевчук Л. та інші.

Проте теоретичний та методологічний апарат географії релігії залишаються недостатньо розробленими, існують деякі протиріччя в поняттях і термінах, методах та методиках дослідження цієї сфери тощо. Тому з боку суспільної географії залишається відкритим питання аналізу територіальної організації релігійної сфери окремих регіонів України та країни в цілому, виявлення тенденцій подальшого розвитку, пошуку шляхів щодо врегулювання міжцерковних та міжконфесійних конфліктів, єднання на цій основі українського суспільства загалом.

Викладення результатів особистих досліджень. Трансформаційні процеси, що почалися з кінця 1990-х років, охопили усі сфери життєдіяльності населення, в тому числі і релігійну сферу, про що свідчить, в

першу чергу, статистика. Так, за період незалежності у релігійній сфері відбулися суттєві зміни як кількісних, так і якісних показників на державному та регіональному рівнях (рис. 1). Можна побачити, що за період з 1991 по 2005 роки кількість релігійних організацій в Україні збільшилася майже втричі, хоча в останні роки темпи їхнього приросту стали трохи повільнішими. Такі ж

самі зрушення спостерігаються і в регіональному розрізі. Так, станом на 1 січня 2006 року в Харківській області в рамках 54 конфесій, церков та релігійних течій діяло 732 релігійні організації, але тільки 646 зареєстрували свої устава, в тому числі 700 релігійних об'єднань, 9 духовних навчальних закладів, 7 монастирів, 7 місій, одне братство, 9 духовних управлінь.

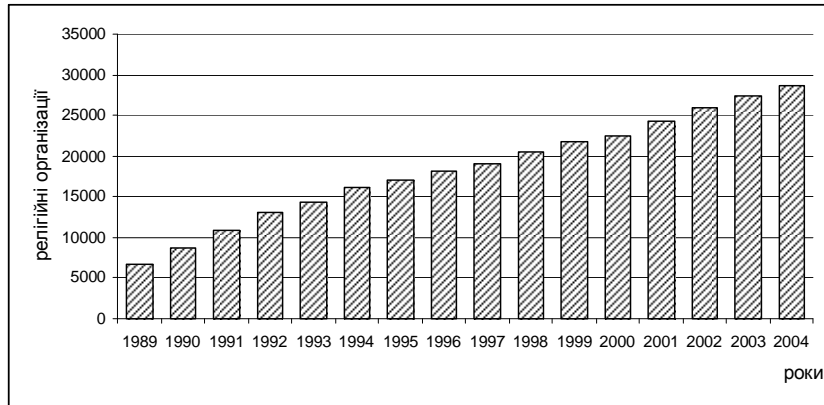

Рис. 1. Динаміка релігійних організацій України (побудовано за даними [1])

Якщо розглядати це питання в територіальному аспекті, слід зазначити, що 71,2 відсотки релігійних організацій знаходяться в 27 районах Харківської області, решта – в м. Харкові. У конфесійному розрізі, харківська єпархія Української православної церкви повністю покриває сітку сільських районів, громади ЄХБ не представлені в 4 сільських районах та м. Чугуєві, Свідків Єгови – в 11, ХВС і Адвентистів сьомого дня – у 13 (рис.

2). Зареєстровані православні релігійні організації, в середньому по області, складають 47,5 відсотки від загальної кількості, протестантські – 42,7 відсотки, на інші течії припадає 9,8 відсотки, хоча для самого м. Харкова характерне переважання майже у 2,5 рази протестантських релігійних громад, що обумовлюється здебільшого міграційними процесами.

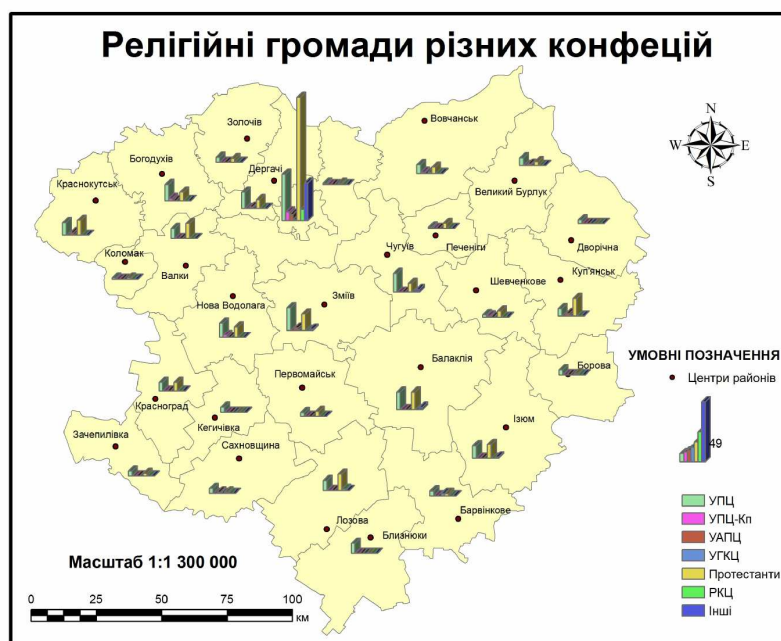

Рис. 2. Релігійні громади різних конфесій Харківської області (побудовано за даними [2])

Хоча Схід України завжди вважався менш активним в релігійному відношенні в силу певних причин, але зараз і тут спостерігається стійка тенденція щодо збільшення як кількісних, так і якісних показників розвитку релігійної сфери. Так, на початок 2006 року в релігійних організаціях Харківського регіону працювало 996 священнослужителів, серед яких з оплатою – 340 осіб. В області відкрилися нові та відновили існуючі раніше вищі та середні навчальні духовні заклади. За цей період тут діяло 530

недільних шкіл різних течій для дітей та дорослих, що на 26 відсотків більше, ніж у 2004 році. У 2005 році передано у власність релігійним організаціям 13 культових споруд, найбільша частина з яких знаходиться в центрально-північній частині області (Харківський та Зміївський райони), найменша в Дворічанському, Великобурлуцькому, Зачепилівському, Сахновщанському, Кегичівському районах (північно-східна та південно-західна частина Харківської області).

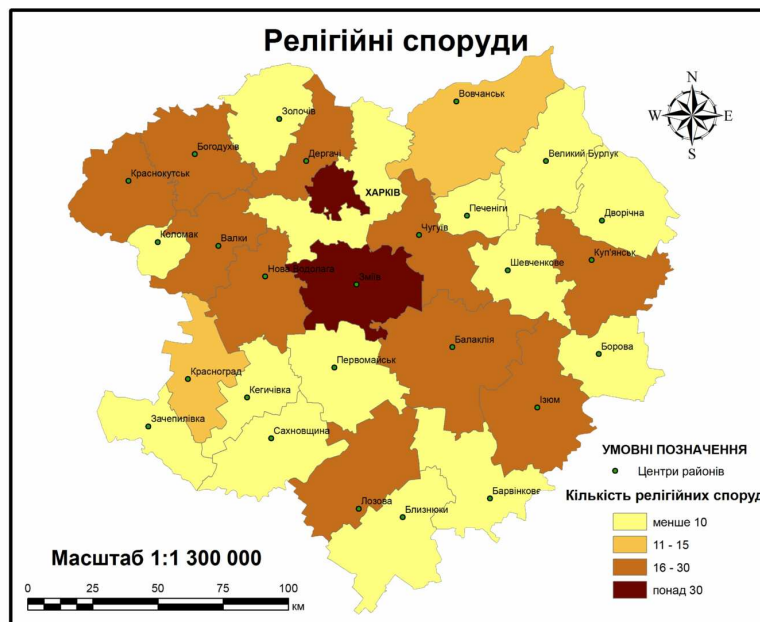

Рис. 3. Релігійні споруди Харківської області (побудовано за даними [2]).

Висновки. Отже, характер суспільно-релігійних відносин зумовлюється значною кількістю різноманітних факторів. Серед них можна виділити: історичні, культурні, економічні, внутрішньополітичні, зумовлені як соціальними змінами в суспільстві, так і зовнішніми впливами. На протязі останніх 16 років розбудови демократичної, правової держави в Україні значно підвищилася роль релігійного чинника в українському соціумі. Деякі релігійні інституції представлені і в міжнародному просторі, більшість з них докладають зусиль для підвищення авторитету Української Держави, консолідації в цілому

українського соціуму. Враховуючи вагомий вплив релігії на всі процеси життєдіяльності і функціонування українського суспільства, постає важливе питання підсилити та розширити дослідження релігійної сфери. Заслуговують на увагу науковців питання територіальної організації релігійної сфери, виявлення особливостей її функціонування в різних регіонах України. В регіональному аспекті важливим є окреслення структурних та функціональних змін, виявлення причин посилення впливу на менталітет соціуму. Саме цими питаннями й займається автор.

Література

1. Державний комітет у справах релігій. // Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2004 р.
2. Реєстр релігійних організацій Харківської області, 2005

3. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 /За ред. О.С. Власова. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
4. Шишацький В.Б. Вплив етнолінгвістичного фактору на електорально-географічний простір України /Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирский, 2007. – с. 340-349.

УДК 911.3:567

Віктор Пуtrenко

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕХНОГЕННОЇ СИРОВИНИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті обґрунтовується значення суспільно-географічного вивчення проблеми переробки вторинної сировини. Дається визначення понять відходи, вторинна сировина, потенціал техногенної сировини. Досліджується динаміка, структура та територіальна організація утворення відходів в межах Харківської області. За допомогою картографічного моделювання визначено територію розміщення виробництв з найбільшою економічною ефективністю переробки вторинної сировини.

Victor Putrenko. Resource potential of raw products recycling in Kharkiv region. *The article we ground the importance of human geographic study of secondary raw materials processing problem. We give definitions of such terms as waste products, secondary raw materials, potential of recycling raw materials. We investigate dynamics, structure and territorial organization of wastes formation on the territory of Kharkiv region. With the help of cartographic modeling we define territory of manufactures location with the biggest economic efficiency of secondary raw materials processing.*

Актуальність теми. В сучасних умовах процесів глобалізації та регіоналізації особливого значення набуває міжнародна співпраця країн в сфері посилення екологічної безпеки, це зумовлено загостренням глобальних екологічних проблем, таких як зміна клімату на планеті, вичерпання водних, земельних, мінеральних ресурсів, забруднення атмосфери. Саме тому відповідність державної екологічної політики вимогам сучасного світового розвитку стає однією з умов вступу України до таких потужних регіональних об'єднань як Європейський Союз. До числа найважливіших напрямків екологізації розвитку нашої країни варто віднести удосконалення поводження з відходами виробництва і споживання та організацію переробки вторинної сировини з метою зменшення навантаження на навколишнє середовище. Харківську область не можна зарахувати до числа областей України з найбільшими обсягами утворення відходів, проте в цій області знаходиться значна кількість підприємств – забруднювачів навколишнього середовища, в той час як обсяги переробки вторинної сировини постійно зменшуються. Харківський регіон потребує удосконалення програми поводження з відходами. Головним критерієм здійснення такої програми є вивчення й

оцінка обсягів, структури та географічного зосередження потенціалу техногенної сировини.

Аналіз попередніх досліджень. Питання дослідження відходів як вторинної сировини для використання у промисловому виробництві отримало широкий розвиток в економічній, екологічній та географічній науковій літературі. Серед економічних досліджень в цій галузі слід зазначити роботи Н.І. Іванова, Б.М. Данилишина, А.М. Близняка, А.А. Процко, І.Ю. Пелюгіна, Р.З. Берлінг [1, 2, 3, 6, 7, 16]. В галузі екології проблему поводження з відходами вивчали Ю.П. Лебединський, О.О. Рибалов, А.Й. Швиденько, А.Г. Шапар, А.С. Парфенюк [8, 15, 18, 23, 24]. Географічні дослідження проблеми здійснювались О.М. Паламарчуком, Л.Г. Руденком, В.П. Руденком, С.А. Лісовським, В.С. Люкшиним, Ж.С. Камзистом [9, 10, 14, 19].

Дослідження шляхів раціонального поводження з відходами безпосередньо в Харківській області здійснюють науковці Інституту екологічних проблем, Харківського національного університету ім. Каразіна, Північно-Східного наукового центру НАН України. В галузі економіки опублікували свої роботи А.І. Зайцев, І.В. Коринько, Л.Я. Шубов, Х.І. Нолте [5, 13, 20]. Географічний

підхід було розвинуто в працях Є.Л. Макаровського, О.В. Соловйова, Є.А. Максировського, О.В. Клімова [11, 12]. Однак, наукові роботи в цій галузі не завжди мають високий рівень аналітичного узагальнення інформації та прикладне спрямування результатів досліджень.

Постановка завдання та мета даного дослідження. На сьогодні в Харківській області існує необхідність в організації економічно рентабельного виробництва на основі ресурсів техногенної сировини. Виходячи з цього положення, метою публікації є дослідження просторового розподілу потенціалу техногенної сировини Харківської області та встановлення територій з найбільш сприятливими умовами переробки техногенної сировини. Завданнями дослідження є: виявлення особливостей структури та динаміки утворення вторинної сировини в Харківській області та просторового розподілу потенціалу техногенної сировини в області, визначення обґрунтованого економіко-географічного положення для організації підприємств з переробки техногенної сировини.

Виклад результатів дослідження. Діяльність у сфері поводження з відходами здійснюється в Україні на підставі Закону України «Про відходи» [17], від 5 березня 1998 р. В законі отримали визначення наступні терміни:

Відходи – будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності і не мають подальшого використання за місцем утворення чи виявлення та яких їх власник повинен позбутися шляхом утилізації чи видалення.

Небезпечні відходи - відходи, що мають такі фізичні, хімічні, біологічні чи інші небезпечні властивості, які створюють або можуть створити значну небезпеку для навколишнього природного середовища і здоров'я людини та які потребують спеціальних методів і засобів поводження з ними.

Поводження з відходами - дії, спрямовані на запобігання утворенню відходів, їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізацію, видалення, знешкодження і захоронення, включаючи контроль за цими операціями та нагляд за місцями видалення.

Вторинні ресурси нарівні з первинними є однією з складових сировинної бази економіки, тому важливим завданням ресурсозабезпечення повинне стати комплексне рішення проблеми утворення і використання вторинних ресурсів.

В умовах сировинного і енергетичного дефіцитів вторинні ресурси повинні розглядатися як додаткове джерело сировини. Проте загальний рівень використання вторинних ресурсів в Україні останнім часом значно знизився.

Вторинні ресурси - сировина, матеріали, вироби і відходи виробництва, які утворюються в процесі виробництва і можуть бути надалі використані у випуску нової продукції [Рис. 1].

Звіт про використання вторинної сировини (форма 14-НТП) вміщує номенклатуру з 57 позицій. Згідно цієї форми, за останні роки середній рівень використання вторинної сировини в Україні складає близько 30 % від обсягу їх річного утворення.

Чинниками, що вимагають залучення вторинних ресурсів у виробництво є:

- розрив між обсягами накопичення і утилізації відходів;
- зменшення або повне вичерпання традиційних ресурсів;
- ресурсна залежність країни від зовнішніх джерел багатьох видів сировини;
- наявність у відходах корисних компонентів.

Окремо в науці розглядається поняття «потенціалу техногенної сировини», як сукупної продуктивності використання усіх відходів виробництва, що утворилися на певній території, та яка виражається у суспільній споживчій вартості отриманих на їх основі ресурсів виробництва.

Потенціал техногенної сировини складається з накоплених промислових та побутових відходів, запасів вторинної сировини, щорічного приросту відходів та вторинної сировини. Він може оцінюватися як в грошовому, так і абсолютному значеннях. Потенціал техногенної сировини є частиною природно-ресурсного потенціалу (ПРП) території та повинен враховуватись при його розрахунках. На прикладі Харківської області потенціал техногенної сировини оцінюється на ос-

нові абсолютних показників. Розрахунки проводяться виходячи з припущення, що теоретично усі відходи можуть бути використані для переробки або в якості джерела енергії. Розмір потенціалу техноген-

ної сировини виступає суспільно-географічним фактором розміщення підприємств з переробки вторинної сировини.

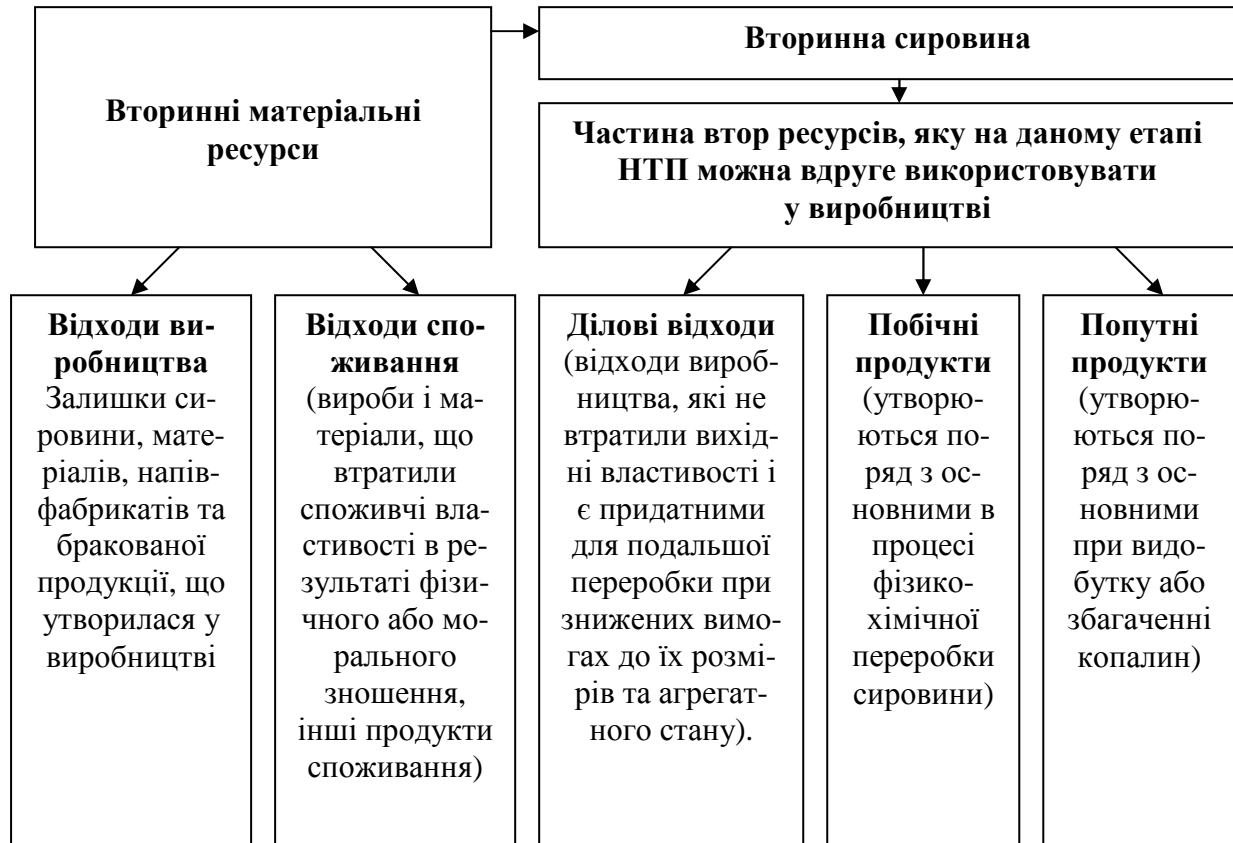

Рис. 1. Склад структури вторинних ресурсів та вторинної сировини [21].

Одним з пріоритетних напрямів сучасного науково-технологічного та інноваційного розвитку є створення регіональних систем ресурсозбереження на основі формування індустрії переробки та утилізації відходів.

Індустрія переробки та утилізації відходів в контексті інноваційної моделі економічного зростання виглядає як система науково-технічної, виробничої та обслуговуючої діяльності, що спрямована на зменшення обсягів утворення і підвищення рівня використання відходів на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу, формування інноваційних структур та інфраструктури поводження з ними.

Досвід розвинених країн світу свідчить про можливість досягнення значного економічного, екологічного та соціального ефекту за рахунок формування індустрії використання відходів і перетворення її у невід'ємний елемент соціально-економічної

інфраструктури господарства регіонів. В країнах Європейського Союзу рівень використання відходів ще на початку 90-х років сягнув 60% щорічних обсягів утворення.

При аналізі кількісних показників утворення та використання вторинної сировини у Харківській області, виявлено тенденцію до збільшення утворення відходів вторинної сировини в регіоні, проте у період від 2000 до 2004 рр. цей показник характеризується значними коливаннями.

Гострою проблемою в області залишається стан поводження з вторинною сировиною. Обсяги використання вторинної сировини зменшуються, а частка видаленої сировини стабільно зростає [Рис. 2]. Серед вторинної сировини, яка видаляється найбільший відсоток мають формові суміші, дефекат, молочна сироватка, відходи деревини. Обсяги утворення та використання брухту чорних металів значно знизилась у по-

рівнянні з 1990 р., але в останній час намітилась тенденція до їх зростання. Показово, що обсяги переробки брухту кольорових

металів постійно перевищують річні обсяги утворення сировини.

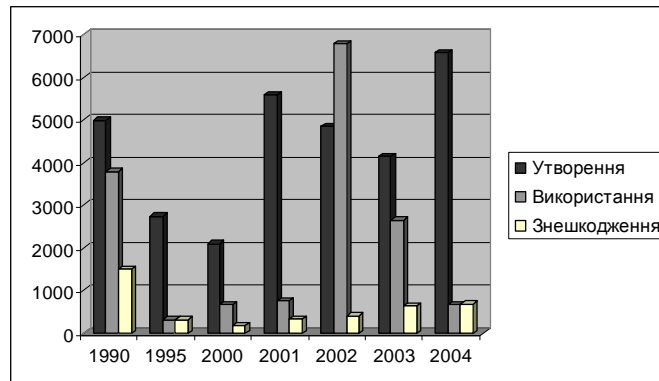

Рис. 2. Динаміка поводження з вторинною сировиною в Харківській області.

В структурі утворення вторинної сировини в Харківській області найбільшу частку має жом буряковий, зола і золошлакові відходи, а також дефекат, сироватка молочна,

барда зернокартопляна. Таким чином, основна частка вторинної сировини утворюється агропромисловим та паливно-енергетичним комплексами області [Рис. 3].

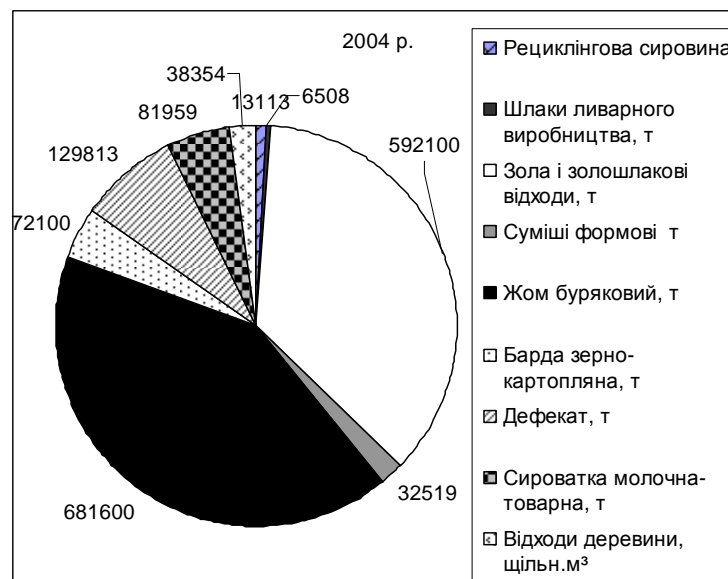

Рис. 3. Структура утворення вторинної сировини в Харківській області в 2004 р [22].

Харківська область посідає 5 місце серед регіонів України за рівнем загального утворення відходів, який склав 2004 року 6578,5 тис. т. Якщо аналізувати окремо утворення вторинної сировини та промислових токсичних відходів, то Харківська область посідає за утворенням промислових токсичних відходів тільки 15 місце, а за утворенням вторинної сировини – 5 місце. При розгляді ситуації з використанням відходів, Харківська область займає наступні місця – загальний рівень використання від-

ходів – 11 місце, промислових токсичних відходів – 14, вторинних ресурсів – 10 місце. Звідси можна зробити висновок про доцільність підвищення рівня переробки вторинної сировини в Харківській області. За загальним індексом відходоємності виробництва область посідає 9 місце.

З метою розрахунку потенціалу техногенної сировини було використано наступну інформацію по районах Харківської області та м. Харкову: про обсяг видалених відходів у місцях організованого зберігання; обсяг

вторинної сировини та токсичних відходів I – III класів небезпеки, які зберігаються у місцях організованого складування на території підприємств; обсяг щорічного утворення вторинної сировини та токсичних відходів. Обрані показники було нормалізовано відносно середнього значення по області. В результаті були отримані дані про територіальну концентрацію відходів на території області.

Загальний потенціал переробки техногенної сировини було обраховано за формулою:

$$П = (В + З + У) / 3, \text{ де}$$

П – потенціал техногенної сировини району;

В – обсяг видалених відходів на території району;

З – обсяг вторинної сировини та токсичних відходів на території підприємств та сховищ району;

У – обсяг щорічного утворення вторинної сировини та токсичних відходів в районі.

За отриманими даними потенціалу техногенної сировини на основі методу природних меж групування усі райони області та м. Харків було групувано на 5 категорій [Рис. 4].

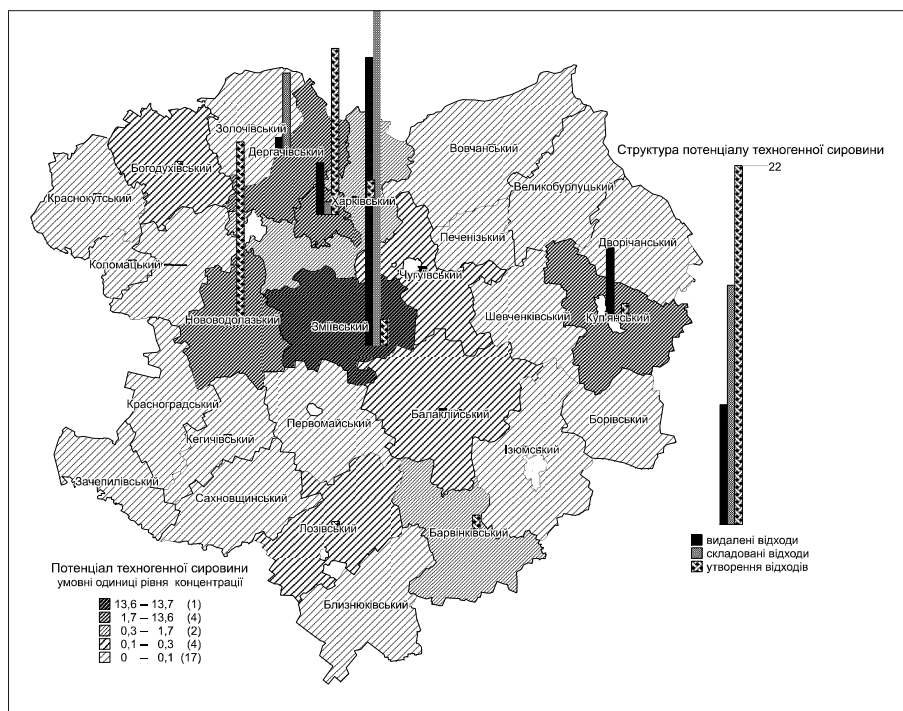

Рис. 4. Картосхема розподілу потенціалу техногенної сировини в Харківській області (на 2005 р.) [22].

Перша група має найбільший потенціал техногенної сировини і включає один район – Зміївський, що пов'язано з утворенням золи і золошлакових відходів на Зміївській ТЕС. Друга група включає три райони та м. Харків і характеризується показниками потенціалу більше 1. В групу входять Дергачівський, Нововодолазький, Куп'янський райони. Третя група включає Харківський та Барвінківський райони, які мають значний обсяг утворення вторинної сировини. Аналіз розподілу потенціалу техногенної сировини виявляє зростання показників потенціалу в геометричній прогресії та висо-

кий рівень концентрації потенціалу в семи адміністративних одиницях області, які відносяться до перших трьох груп.

В четверту групу увійшли райони зі значенням потенціалу, що відповідає достатньому рівню для початку реалізації промислової переробки техногенної сировини (0,1 – 0,3). В цю групу увійшли чотири райони області: Балаклійський, Богодухівський, Чугувський, Лозівський. Остання п'ята група включає 17 районів області з низьким рівнем потенціалу техногенної сировини, які можна розглядати в якості донорів для постачання відходів на переробку. Найнижчий

рівень потенціалу серед цієї групи мають Печенізький, Шевченківський, Сахновщинський райони.

Для вирішення завдання визначення найкращого місця розташування виробництв з переробки техногенної сировини в Харківській області було побудовано три картосхеми розподілу полів складових потенціалу техногенної сировини. Карти полів потенціалу складено за допомогою програмного комплексу ArcGis компанії ESRI. Розв'язання завдання було поділено на три етапи:

1. Побудова і накладання картосхем розподілу полів видалених відходів, складованих відходів, утворення відходів;

2. Виокремлення зон найбільшого значення побудованих полів та їх географічної прив'язки; нанесення районів розміщення існуючих підприємств з переробки вторинної сировини в області, підприємств, які було заплановано розмістити за програмою переробки відходів до 2005 р.

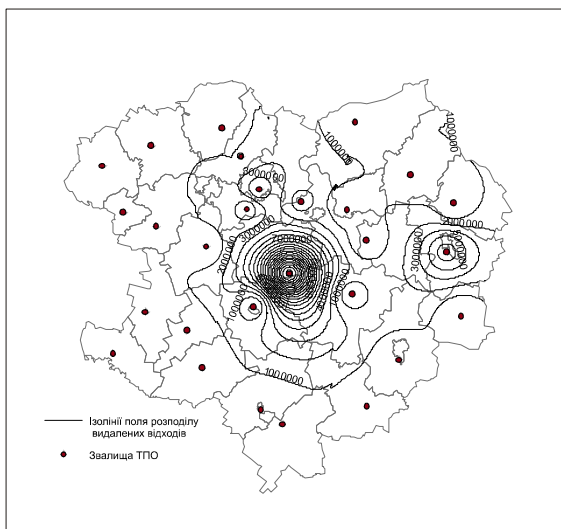
3. Окреслення району перетинання зони найбільшої рентабельності переробки вторинної сировини та зони планування розміщення підприємств з переробки вторинної сировини до 2005 р.

Побудову полів було здійснено на основі двох категорій точкових даних. Першу групу склали місця розміщення звалищ твердих побутових відходів (ТПВ) на території об-

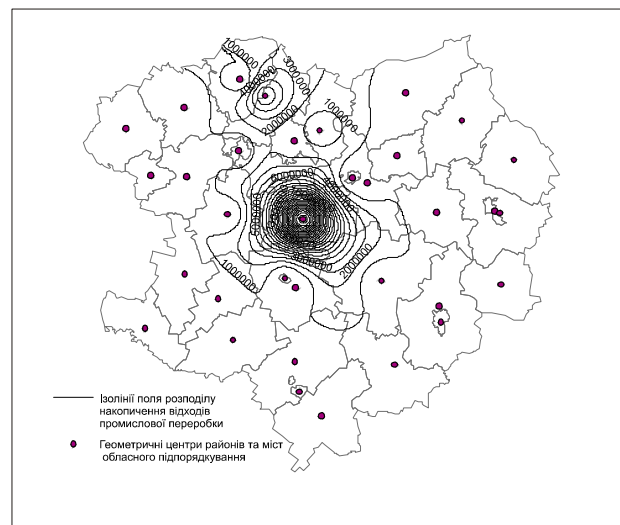
ласті, які використовувались при побудові поля видалених відходів. Другу категорію склали точки геометричних центрів районів та міст обласного підпорядкування, які використовувались при побудові поля складованих відходів.

При побудові полів було використано модуль ArcGis для картографування ArcMap. В модулі реалізовано механізм інтерполяції даних та побудови трьохмірних полів за допомогою інтегрованого алгоритму 3D Analyst. За допомогою растрової інтерполяції даних методом Inverse Distance Weighted було отримано три растрових поля розподілу показників потенціалу техногенної сировини.

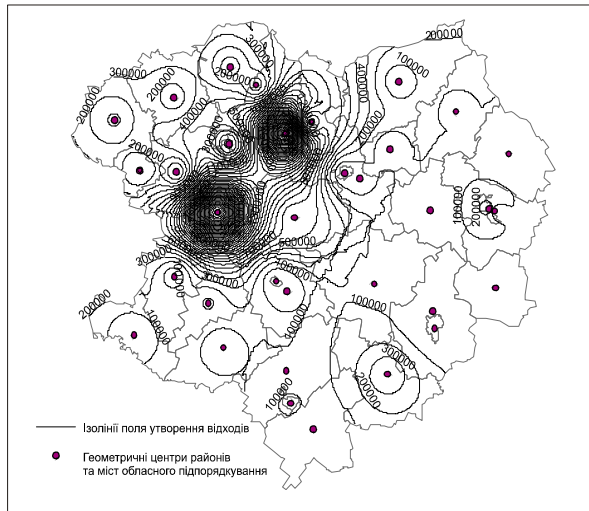
Для отримання векторних карт полів, які можливо надалі аналізувати методом накладання, було побудовано шари ізоліній за допомогою вбудованого механізму Contour. Згідно другого пункту завдання, було побудовано інтегроване поле, отримане шляхом накладання полів за участі механізму аналізу ArcMap Merge. Підсумкове поле було аналізоване на виявлення максимумів, в результаті чого визначено зону найбільшої рентабельності переробки вторинної сировини. Додатково до проекту було внесено шар планування розміщення підприємств переробки вторинної сировини до 2005 р. та зону їх розміщення.

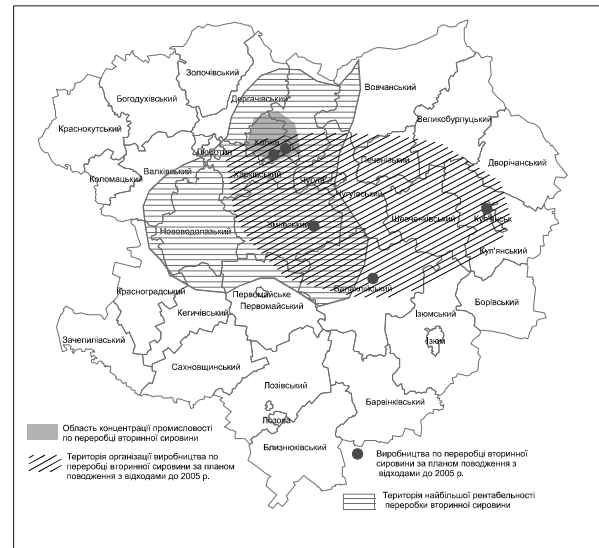
а) Поле розподілу обсягу видалених відходів

б) Поле розподілу складованих відходів

в) Поле розподілу обсягу утворення відходів

г) Територія найбільшої рентабельності використання відходів

Рис. 4. Картосхеми полів розподілу складових потенціалу техногенної сировини в Харківській області (на 2005 р.) [22].

Аналіз отриманих полів свідчить, що найбільший потенціал видалених відходів має Зміївський, Куп'янський райони, м. Харків і Дергачівський райони, що відповідає трьом максимумам розподілу поля [Рис. 4, а]. Зосередження поля потенціалу складування відходів відбувається в двох центрах: Зміївський і Дергачівський район [Рис. 4, б]. До цих центрів також тяжіють м. Харків та Золочівський район. Поле утворення відходів показує два значних максимуми: Нововодолазький та Харківський район з м. Харків [Рис. 4, в]. Також до цієї зони ми віднесли Зміївський район. Серед трьох полів найбільшою територіальною концентрацією вирізняється поле зберігання відходів.

В результаті накладання трьох полів було отримано область з найбільшою рентабельністю переробки вторинної сировини, яка включає площу м. Харків, Харківського, Дергачівського, Чугуївського, Зміївського, Балаклійського, Нововодолазького районів. Найбільший інтерес викликає її зона, яка співпадає з зоною планування розвитку переробки вторинної сировини до 2005 р. Це територія м. Харків, Харківського, Зміївського, частини Чугуївського та Балаклійського району. В межах перелічених районів та міст переробка вторинної сировини має найбільші економічні та екологічні переваги

[Рис. 4, г]. Нововодолазький район отримав високі показники потенціалу утворення відходів за рахунок початку розробки родовища корисних копалин в 2005 р. та утворення значної кількості розкривних порід.

Визначена територія району займає біля 15% площі області. При цьому на ній сконцентровано близько 80% видаленої та складованої вторинної сировини та токсичних відходів, а також щорічно утворюється близько 60% відходів.

До основних видів вторинної сировини, яка утворюється на цій території відносяться: зола і золошлаки – Зміївський, Чугуївський райони, металобрухт чорних і кольорових металів; тверді побутові відходи, шлаки ливарного виробництва, відходи паперу – м. Харків; відходи АПК, в тому числі жом буряковий та сироватка молочна – Балаклійський район.

Висновки. Використання вторинних ресурсів є невід'ємною складовою сучасної розвинутої економіки, що сприяє збільшенню конкурентних переваг виробництва, економії матеріалів, екологізації виробництва. Ситуація з переробкою вторинної сировини в Харківській області за останні роки поступово погіршується, що безпосередньо пов'язано з відставанням темпів розвитку промисловості з переробки вторинної сировини.

вини від загальних темпів росту виробництва й споживання населення. Тому, для Харківської області залишається гострим питанням удосконалення програми переробки вторинних відходів. При розробці програми однією із головних умов розміщення виробництва має стати показник потенціалу техногенної сировини, під яким ми розуміємо сукупність продуктивності використання усіх відходів виробництва, які утворилися на даній території. За цим показником в Харківській області було виділено 7 районів, що вирізняються найбільш високими значеннями потенціалу техногенної сировини. В результаті реалізації геоінформаційного аналізу виділено територію, що

характеризується найбільшими показниками рентабельності виробництва з переробки відходів. Територія включає, повністю або частково, 4 райони області і м. Харків та має найбільш сприятливі умови для розміщення як профільних, так і комбінованих підприємств з переробки вторинної сировини. Подальші дослідження шляхів удосконалення використання потенціалу техногенної сировини мають бути спрямовані на розробку конкретних техніко-економічних обґрунтувань побудови підприємств з переробки відходів з урахуванням структури і якості наявних відходів та ринкового попиту на продукцію.

Література

1. Берлінг Р.З. Переваги і недоліки замкнутого виробництва в системі управління відходами // *Реґіон. економіка*. — 2001. — N 4. — С. 231-233.
2. Близнюк А. М. Стратегія формування індустрії переробки відходів в управлінні екокризовими промисловими регіонами: Автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.04 / Донецька держ. академія управління. — Донецьк, 2002. — 19 с.
3. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С., Коваль Я.В., Новоторов О.С., Паламарчук М.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. — К., РВПС України. 1999. — 716 с.
4. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Харківській області в 2004 році — Х., Державне управління екології та природних ресурсів в Харківській області, 2005 — 157 с.
5. Зайцев А.И., Коринько И.В. Шубов Л.Я. Мировой опыт регионального управления твёрдыми бытовыми отходами (ТБО) и перспективы его применения в г. Харькове. 2 Международный конгресс по управлению отходами Вэйст – ТЭК – 2001, Москва, 5 - 8 июня, 2001: Тезисы докладов. — М.: СИБИКО Инт., 2001. — С. 100 – 101.
6. Збірник матеріалів науково-практичної конференції "Відходи та відхідні гази промислових підприємств - значний потенціал енергоресурсів у народному господарстві" (1-5 жовтня 2001р., сан. \"Крим\", пос. Партевіт) / Інститут управління природокористуванням та ресурсосбереженням (Київ) / А.А. Процько (наук.ред.). — К.: Товариство "Знання" України, 2001. — 84с.
7. Иванов Н. И., Бреславцев А. В., Хиженяк Л. Т., Левина Е. В., Михальская В. А. Ресурсообеспечение промышленных предприятий / НАН Украины; Институт экономики промышленности. - Донецк: ИЭП НАН Украины, 1999. - 356с.
8. Лебединский Ю.П. Ресурсосбережение и экология / Ю. П. Лебединский, Ю. В. Склянкин, П. И. Попов. — Киев: Политиздат Украины, 1990. — 221 с.
9. Лісовський С.А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02. — К., 2004. — 36 с.
10. Люкин В. С., Камзист Ж. С., Коваленко А. В. Рациональное природопользование: Учеб. пособие для студ. спец. "Прикладная экология". — К., 1997. — 488с.
11. Макаровский Е.Л., Соловьёв А.В. Об информационном обеспечении управления обращением промышленных отходов региона. Картографическое и геоинформационное обеспечение управления региональным развитием: Материалы 7 научной конференции по тематической картографии, Иркутск, 20 – 22 нояб., 2002. — Иркутск: Из-во ИГ СО РАН, 2002. — С. 151 -150.
12. Максировський С.А., Соловійов О.В., Клімов О.В. Екологічний атлас Харківської області. — Х.: ТОВ «Майдан», 2001. — 80 с.
13. Нолте Х. Создание новой системы переработки твёрдых отходов в Харькове (Украина). 2 Международный конгресс по управлению отходами Вэйст – ТЭК – 2001, Москва, 5 - 8 июня, 2001: Тезисы докладов. — М.: СИБИКО Инт., 2001. — С. 122 – 123.

14. Паламарчук А.М. *Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование)*. - К.: Наук. думка, 1992. - 270 с.
15. Парфенюк А.С., Антонюк С.И., Топоров А.А. *Альтернативное решение проблемы твердых отходов в Украине // Экотехнологии и ресурсосбережение*. — 2002. — № 4. — С. 36-41.
16. Пелюгина И.Ю. *Оценка эффективности управления в сфере использования отходов // Экономика пром-сті*. — 2001. — N 2. — С. 41-44.
17. *Постанова Кабінету міністрів від 28 червня 1997 р. № 668 «Про Програму використання відходів виробництва і споживання на період до 2005 р.* - <http://www.waste.iatp.org.ua/postanova280697-%20668s.html>
18. Рибалов О. О. *Вступ до екологічно зрівноваженого природокористування: Навч. посіб. для студ. за проф. спрямуванням 0708 усіх форм навч.* / Сумський держ. ун-т. — Суми: СумДУ, 2002. — 273с.
19. Руденко В.П. *Географія природно - ресурсного потенціалу України: Підручник для студ. географ., екон. та еколог. спец. вищ. навч. закладів України; У 3-х ч. / Інститут змісту і методів навчання; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича*. — К.: К.-М. Академія, 1999. — 567с.
20. *Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2011 року*. — Х.: ІНЖЕК, 2004. — 447с.
21. Сухоруков А.І. *Організація матеріальних потоків : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Держ. податк. адмін. України, Акад. держ. податк. служби України*. — Ірпінь, 2000. — 105 с.
22. *Харківська область у 2004 році (Статистичний щорічник)*. — Х., Головне управління статистики у Харківській області, 2005. — 650 с.
23. Шапар А.Г., Ємець М.А., Копач П.І., Поліщук С.З., Тяпкін О.К. *Методичні вказівки з розробки регіональних стратегій сталого розвитку*. — Д. : Моноліт, 2003. — 132 с.
24. Швиденко А.Й., Данілова О.М., Кібіч І.В. *Концепції сучасного природокористування: Навч. посіб. / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича*. — Чернівці: Рута, 1999. — 84с.

УДК 911.3

Ірина Гукалова

ПОТЕНЦІАЛ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА УМОВИ ЖИТТЯ І СТАН НАСЕЛЕННЯ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Відзначено роль географічних факторів у формуванні умов життя населення та його стану, зокрема йдеться про потенціал суспільно-географічного положення, яке розглядається з сучасних позицій регіональної конкурентоспроможності і концепції сталого розвитку. Підкреслено особливе значення процесів глобалізації, інформатизації та урбанізації у формуванні якості життя населення.

Irina Gukalova. Potential of influence factors on life conditions and population state in Ukrainian regions.
The role of geographical factors in forming of life conditions and state of population, in particular the question about potential of social-geographical position (which is examined from modern view on the regional competitiveness and sustainable development concept) is marked. The special value of globalization, informatization and urbanization processes in forming of human quality of life is underlined.

Не абсолютизуючи географічний детермінізм, слід відзначити окрему роль суспільно-географічних факторів у структуруванні економічної, соціальної, екологічної та соціокультурної специфіки тих чи інших регіонів в Україні. Як відомо, основи теорії економіко-географічного положення розроблялися корифеями економічної географії в період інтенсивного розвитку матеріального виробництва, що визначило специфіку розгляду поняття переважно з точки зору виробництва. Водночас інтенсивний розвиток невикористаної сфери і специфіка формуван-

ня умов і способу життя на територіях, які характеризуються різним місцеположенням відносно інших територій і важливих природних і суспільних об'єктів вимагає, з одного боку, розширення уявлення про економіко-географічне положення із наступним розглядом різних «соціальних» його видів (демографічне, рекреаційне, інформаційно-географічне тощо [3]), а з іншого – пояснення особливостей соціального розвитку регіонів і потенціалу можливих більших або менших змін тих або інших складових якості життя населення через сучасні фактори

сусідства, прикордонного положення тощо. Ці фактори поки що знаходяться поза увагою при аналізі рівня та якості життя населення, рівня людського розвитку, побудові різноманітних рейтингів регіонів.

Як відомо, Україна в цілому має вигідне суспільно-географічне положення (СГП). При цьому порівняльна оцінка потенціалу СГП регіонів України, побудована на основі авторських уявлень про важливість тих чи інших компонентів місцеположення для соціального розвитку та соціальних змін, свідчить про природну відмінність формуючих його складових. Розглянемо головні з них, які мають особливе значення на сьогодні.

Особливе значення для розвитку регіонів України має транспортний фактор, особливо наявність на їх території міжнародних транспортних коридорів (МТК), які можуть надати значний імпульс розвитку прилеглих територій і взагалі швидкості матеріально-інформаційних переміщень, що відіграє свою роль при наближенні до постіндустріального суспільства. Це заплановано відповідними міжнародними і національними документами після Критської зустрічі Міністрів транспорту у 1994 р., відповідає цілям України щодо зближення з країнами Центральної та Західної Європи, а також більш ефективній взаємодії з країнами СНД. З іншого боку, з огляду на той екологічний вплив, які несе з собою будь-який транзит, цей аспект може суттєво погіршити екологічні умови життя мешканців багатьох міст і районів України.

Важливим стратегічним чинником "включеності" регіону у соціально-економічне життя, його модернізації є активізація повітряного сполучення – наявність *аеропортів*, насамперед, міжнародних, що створює додаткові можливості розвитку сучасних мультимодальних транспортних комплексів, швидких переміщень товарів і населення. Критерієм раціональності використання цього специфічного ресурсу є соціально-економічна віддача в її широкому розумінні – завдяки підвищенню статусу окремих регіонів, рівня транспортної доступності тощо.

За нашими розрахунками на основі бального методу, найвигіднішим транспортно-географічним положенням і потенціалом

транзитності характеризуються Київська, Одеська, Рівненська і Львівська області, в групу областей із високим транзитним потенціалом увійшли також Донецька, Кіровоградська і Черкаська області. Решта областей на сьогоднішній день мають значно менші перспективи повноцінного ефективного використання транспортно-географічного фактору. Значною мірою це обумовлено відсутністю аеропортів, зокрема міжнародних, здатних обслуговувати значні обсяги пасажиро- і вантажопотоків (цей фактор знижує оцінку вигідності транспортно-географічного положення Вінницької, Волинської, Сумської і деяких інших областей).

Найважливішим фактором, що впливає на якість життя населення для великого числа регіонів України і країни в цілому є *вихід до Чорного та Азовського морів*. Окремий перелік додаткових переваг в плані стратегічного покращення якості життя місцевого населення через потенціал економічного, транспортного, екологічного, рекреаційного розвитку і міжнародного співробітництва мають 6 регіонів, життєдіяльність яких пов'язана з їх розташуванням у басейнах Чорного та Азовського морів. Роль приморського положення цих регіонів суттєво змінилася після розпаду СРСР: вони стали безпосередніми носіями геополітичних, природно-ресурсних, рекреаційних, туристичних, природоохоронних, транспортних інтересів України в зоні Азово-Чорноморського басейну з врахуванням перспектив його подальшого освоєння. Функція цих територій як своєрідних «шлюзів», що посилюють морську зв'язаність України зі світом, є ключовою і повинна чітко фіксуватися.

Одним з найголовніших чинників, які впливають на інтенсивність і спрямованість багатьох соціальних процесів є їхня *віддаленість від столиці*, де сконцентрована соціально-економічна діяльність, наявні постіндустріальні тенденції, модернізоване життя. Різниця між „столицею і периферією”, яка була описана Т.Хегерстрандом в теорії «дифузії нововведень», має ресурсний характер – це нерівність середовища буття людей і тих потенційних можливостей (інформаційних, статусно-ролевих, соціокуль-

турних, економічних), яке воно має, а також нерівність поширення інновацій. В такому вигляді регіони, віддалені від Києва, відстають у комфорті, розмаїтті, модернізованості життя через велику відстань до нього, а люди, які проживають на периферії, мають втрачати значно більше сил, коштів і часу, щоб дістатися столиці і отримати унікальні послуги, товари чи інформацію. Із зростанням значення і охоплення населення інформаційними комунікаціями цей фактор буде поступово зменшуватися, проте за сьогоденних реалій статусність Києва має місце, хоча підтримується значною мірою штучно. В нашому випадку ми оцінюємо просторову відстань від столиці, хоча принципово – це відстань не від конкретної точки, а відстань від того рівня і тієї якості життя, яку уособлює в собі столиця за різних об'єктивних причин.

Зрештою є і ще один важливий аспект географічного положення, здійснюючий вплив на якість життя – положення регіонів по відношенню до Державного кордону. Більшість адміністративних областей України є *прикордонними територіями*, тобто такими, для яких основний капітал людського і соціально-економічного розвитку пов'язаний з географічним фактором. Специфіка цих регіонів не закінчується врахуванням їхньої ролі у зовнішньоторговельних зв'язках, туризмі, розбудові прикордонної інфраструктури. Існує цілий ряд проблем, не властивих центральним областям, однак важливих в плані формування відповідної якості життя місцевого населення українського прикордоння. Причому це стосується не тільки західних прикордонних територій, які прийнято відрізняти від північних та східних, це стосується всіх без виключення регіонів, які безпосередньо межують з іншими державами. До цього переліку проблем у попередньому вигляді можна включити проблеми міграції, зокрема таких її видів як трудової і нелегальної, специфічний прояв злочинності (контрабанда, торгівля людьми тощо), проблеми екологічні і природоохоронні, пов'язані з необхідністю об'єднання зусиль сусідніх держав для їх розв'язання, проблеми культурної та релігійної взаємодії, зрештою навіть проблеми політичних уподобань. Дуже вагомими ха-

рактеристиками є: наявність етнокультурних і духовних зв'язків із сусідніми державами, здатних долати державні кордони; спільне історичне минуле, оскільки у багатьох випадках ті чи інші прикордонні території сучасної України входили до колишніх, вже не існуючих державних утворень або інших держав. Багато з таких прикордонних територій продовжують мати так званий „спірний статус”.

Особливості економічного розвитку України в перехідний період вказують на те, що близьке розташування кордону і низькі транспортні витрати можуть посилити “тіньову економіку”. Перевага саме географічного положення нерідко призводить до того, що значна кількість експортно-імпорتنих вантажів лише проходить через прикордонний регіон, але ніяк не використовується і не переробляється в ньому. В умовах транскордонної взаємодії більшість факторів внутрішньорегіонального розвитку стають предметами пильної міжнародної уваги, від якої значною мірою залежить те чи інше положення цього типу регіонів в світовій системі координат. Зокрема, зручність транспортного обслуговування і наявність міжнародних «переходів» є суттєвим фактором при розрахунках витрат на перевезення (Волинська, Львівська області); показники використання Інтернету – важливі критерії інформаційної відкритості регіонів, а розвинуте наукове товариство і наявність наукових шкіл визначають потенційні можливості співробітництва регіону з іншими в різних галузях (Львівська, Харківська області); обсяг послуг, які можуть надавати банки своїм клієнтам, в т.ч. з використанням іноземної валюти, свідчить про ступінь зрілості фінансового сектору для виконання міжнародних проектів (Одеська область); якість і кількість музеїв та інших об'єктів рекреаційної сфери впливає на інтерес до регіону з точки зору туризму (АР Крим) тощо.

За участю прикордонних територій впроваджуються в практику нові моделі міжнародного співробітництва. Зразком цього є Єврорегіони, де здійснюється пошук найкращих форм кооперації з сусідніми державами. Ці території мають можливість розробляти спеціальні комплексні програми еко-

номічної, культурної та гуманітарної взаємодії, реалізувати конкретні транскордонні економічні проекти, вирішувати проблеми зайнятості, інфраструктури, екології [2]. Кордон у такому випадку поступово позбувається свого класичного тлумачення як бар'єру законів, влади, власності, культури, традицій. Навпаки – він стає фокусом контактів і прогресивної взаємодії. Без сумніву, цей процес має певні етапи розвитку [4], але еволюційність ця цілком зрозуміла.

Прикордонні території є форпостом української державності як на сході, так і на заході країни, при цьому традиційно більш міцні стосунки прикордонних областей з суміжними країнами можуть дозволити активізувати місцеву регіонально-політичну діяльність в плані формулювання конструктивних рекомендацій щодо регулювання міжнародних відносин України з сусідами. Незважаючи на наявність першочерговості загроз різного плану саме на прикордонних територіях (спалахи серйозних захворювань, наслідки нелегальної міграції тощо), позитивний потенціал наближеного до кордону розташування (за умов адекватної особливостям цих регіонів державної політики) не викликає сумнівів.

Продовжуючи думку і уникаючи надмірної політизації, слід все ж таки зважати і на те, що населення прикордонних областей, чи міст, маючих специфічний статус (наприклад, м. Севастополь), в силу ряду обставин більше за інші регіони сприймає специфіку представників інших держав і культур. Тому свідомість населення таких регіонів у значно більшій мірі здатна ідентифікувати себе, свій рівень та якість життя з населенням, рівнем та якістю життя в сусідніх державах. Ця ситуація породжена як географічними факторами, так і стійкими економічними і культурними зв'язками, що історично склалися протягом тривалого періоду, що також може відобразитися на суб'єктивних показниках самопочуття і добробуту населення.

Віддаленість від столиці і Державного кордону розуміється як просторово-часовий обмежуючий фактор, який дозволяє чи не дозволяє, в разі потреби, швидко і максимально ефективно використати столичний (соціально-економічний, управлінський) і

прикордонний (транспортно-економіко-соціальний) потенціал. Прерогатива у використанні розмаїття столичних функцій належить Київській і сусіднім Житомирській, Вінницькій, Черкаській, Полтавській, Чернігівській областям. Потенціал впливу прикордонного положення розповсюджується на 19 з 25 областей, які мають безпосередній вихід на державний сухопутний і морський кордон України. Найбільші імпульси від прикордонного положення відчують ті області, які межують з більш ніж однією державою: Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Одеська, Чернігівська. Особливе геополітичне значення зберігатиметься і за АР Крим.

Підсумовуючи бальний вклад складових СГП зазначимо, що за інтегральним показником потенціалу СГП (рис.1) лідерами виступають дві області: Київська і Одеська. Для першої не викликає сумніву взаємне підсилення ролі двох потенціалів – транзитності і столичності, для другої – факторів транзитності через вихід до Чорного моря. Вигідним СГП характеризуються також Донецька, Львівська, Рівненська, Черкаська, Чернігівська області. Найнижчий потенціал СГП мають внутрішні Тернопільська, Хмельницька, Полтавська, Дніпропетровська області, а також периферійні Сумська та Івано-Франківська області. В цих областях відсутні окремі складові СГП, які формують його потенціал в інших областях.

До стратегічно важливих факторів, які стратегічно відображають не тільки ступінь освоєності території, але і разом з цим ступінь сприятливості природних та соціально-економічних умов життя населення, належить щільність населення. Позитивність чи негативність цього показника щодо окремих складових умов життя і стану населення визначити, як і у випадку СГП, зовсім непросте. Низька щільність населення – це відсутність інтенсивного відтворення життя і виробництва, послуг, належної підтримки інфраструктурного каркасу регіону, високої мобільності населення, товарів, інформації.

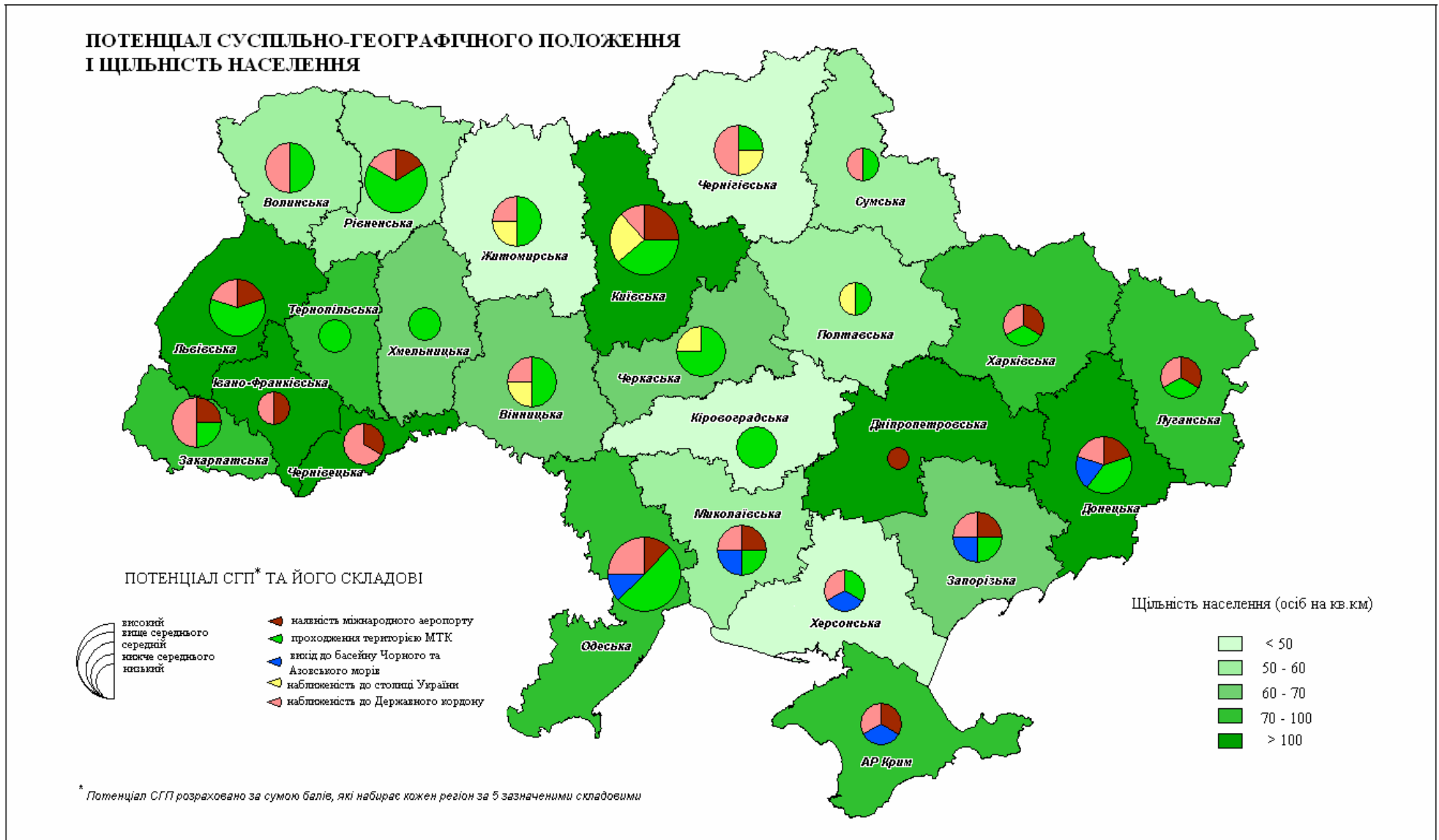

Рис.1. Потенціал суспільно-географічного положення регіонів України та щільність населення

Натомість висока щільність населення означає цілу низку соціо-еколого-економічних проблем концентрації людей і, насамперед, дефіцит фундаментального ресурсу розвитку населення - просторового, тобто ресурсу території. Україна у порівнянні з іншими країнами характеризується високою щільністю населення. Тому територія тут дуже освоєна і являє собою дефіцитний ресурс. Найбільш забезпеченим територіальними ресурсами є населення Чернігівської, Житомирської і Херсонської областей, відповідно ці регіони характеризуються найменшою щільністю населення. Навпаки – дуже густо заселеними (територіально «дефіцитними») є Донецька, Київська, Львівська і Дніпропетровська області (рис.1).

Фактор рівня *урбанізації* регіонів, який у даному випадку обмежений агрегуванням двох показників – щільності міських поселень і частки великих (>100 тис.осіб) міст у загальній чисельності населення, є для регіонів України чи не найважливішим, що демонструє істотний кореляційний зв'язок з більшістю складових умов життя і стану населення. В загальних рисах потенціал урбанізації, як процесу концентрації міського способу життя і відповідних атрибутів благоустрою та забезпеченості, але також цілої низки негативних проблем – несприятливої екологічної, криміногенної обстановки, низького стану здоров'я – нерівномірний. Він є максимальним у східних Донецькій та Луганській областях, столичній Київській, індустріальних Дніпропетровській та Запорізькій областях, а також в АР Крим, де частка населення великих міст складає 58,6%, що більше у порівнянні з середньоукраїнським рівнем. Це означає, що населення цих регіонів має кращий доступ до послуг вищого рівня, зосереджених у великих містах. Найменш урбанізованими по двох зазначених показниках є Сумська, Закарпатська, Волинська, Кіровоградська області. Частка населення великих міст у всьому населенні в цих регіонах порівняно невелика, що вказує на більший рівень «соціально-територіальної дискримінації» людей, які мають докладати більше зусиль і коштів для того, щоб отримати пакет послуг, який ме-

шканці великих міст і прилеглих територій отримують швидше і дешевше.

Надзвичайно важливим аспектом формування якості життя населення є «зовнішні» фактори впливу на українське суспільство, зокрема *глобалізація* економіки, фінансової сфери і рівня інформаційної озброєності суспільства. Дослідження зв'язку між процесом глобалізації і якістю життя населення на рівні країн світу показало очевидну наявність останнього. Зокрема, спроба порівняти між собою ранги країн за індексом глобалізації, який публікує міжнародна консалтингова компанія А.Т.Kearney² та індексом якості життя населення, який розрахований міжнародною організацією Economist Intelligence Unit у 2005 р. (і опублікований як додаток до журналу The Economist “The World in 2005”)³, показала наявність прямого і сильного кореляційного зв'язку (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена дорівнює 0,8) (рис.2).

Лідери глобалізації (за розрахункам 2005 р. це: Сінгапур, Ірландія, Швейцарія, США, Нідерланди, Канада, Данія, Швеція, Австрія, Фінляндія) демонструють також високий рівень життя, високий рівень здоров'я, низьке безробіття, політичну і сімейну стабільність, гендерну рівність [1].

Встановлення відповідного зв'язку на рівні регіонів України продемонструвало, що активні в економіко-інтеграційному відношенні регіони України (Дніпропетровська, Запорізька, Донецька області і м.Київ) відзначаються найбільшими обсягами валового регіонального продукту на душу населення, порівняно більш високим рівнем доходів населення, низькими показниками безробіття. Існує додатна кореляція між часткою прямих іноземних інвестицій у ВРП та рівнем безробіття. Це вказує на перехід інвестиційних потоків в легальну економіку, перспективи створення робочих місць. А от зв'язок рангів регіонів за економічною

² Індекс глобалізації побудований з урахуванням чотирьох вимірів цього процесу: економічної інтеграції, персональних контактів, технологічних зв'язків і політичної участі 62 країн різного типу.

³ Індекс якості життя побудований на основі 9 складових: матеріальна забезпеченість, здоров'я населення, політична стабільність і безпека, сімейне життя, громадське життя, природно-географічні умови, ринок праці, політичні свободи, гендерна рівність.

інтеграцією і такими показниками як співвідношення зарплати жінок і чоловіків, а також викидами забруднюючих речовин в

атмосферу на душу населення є статистично значимим, але прямо протилежним.

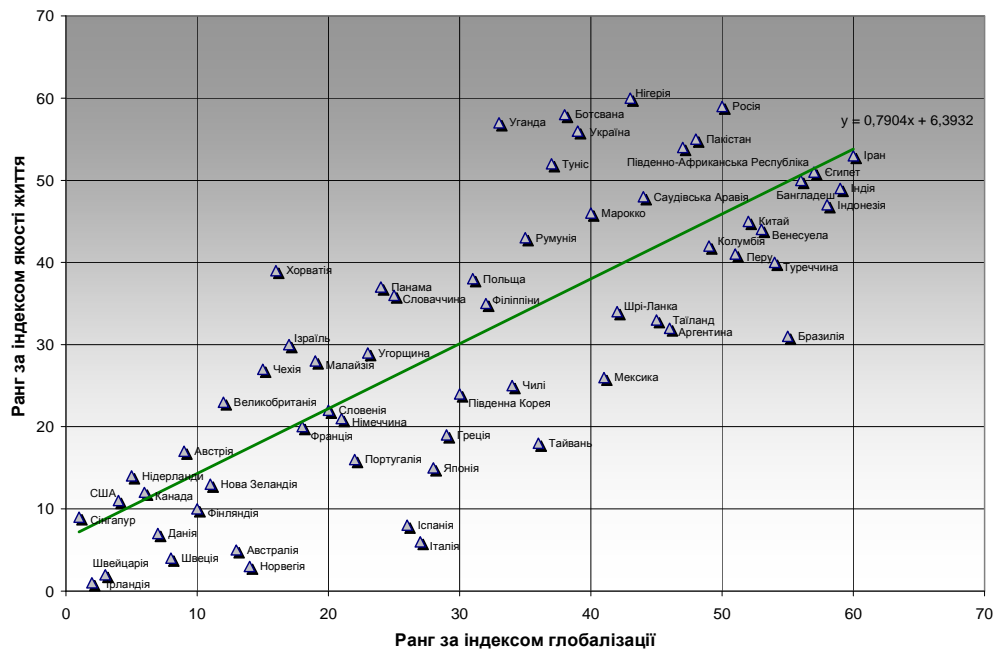

Рис.2. Позичування країн в рейтингах за індексом глобалізації та індексом якості життя населення [5,6]

В умовах зростаючої масштабності, відкритості, диверсифікації, лібералізації та інтеграції міжнародних потоків у світовому економічному просторі на перший план висувається фактор глобальних фінансових змін. Він означає лібералізацію фінансового простору, що має як позитивні наслідки для країн-учасниць цього процесу, так і негативні. Зокрема, приплив іноземного капіталу дає змогу повніше задовольнити потреби суб'єктів господарювання і населення у фінансових коштах та стимулює інвестиційний процес, з іншого - ускладнюється утримання стабільного обмінного курсу, підвищується вразливість економіки до зовнішніх факторів негативного впливу, обмежуються можливості Національного банку здійснювати незалежну монетарну політику.

Іноземна валюта в перехідний період в Україні стала своєрідним буфером, що стримує вплив чергової кризи влади, виборів та інших чинників на добробут населення та економіку в цілому. Основною перевагою доларизації і наступної євроізації стала своєрідна незалежність суб'єктів господарювання і населення від політико-економічних процесів у самій Україні. Позитивні риси зростання як валютних креди-

тів, так і валютних депозитів полягають в передбачуваності реальних доходів населення за валютними інвестиціями, хоча стабільність гривні останніми роками і не викликає сумнівів. І хоча показники частки валютних депозитів і кредитів не є головними при оцінці рівня фінансової глобалізації, вони надають уявлення про більше або менше «проникнення» іноземної валюти в життя людей. Всі ознаки високого рівня валютних заощаджень і валютного кредитування як населення, так і суб'єктів господарювання, мають Одеська, Закарпатська, Тернопільська, Львівська, Чернівецька області, де обсяги валютних кредитів серед всіх кредитів, які надані населенню і суб'єктам господарювання перевищують 50 %, а валютних депозитів – 40%.

Ступінь інформатизації та інформаційної забезпеченості суспільства також виступає важливим показником його розвитку, економічного потенціалу та соціальної захищеності. Інтенсивне і постійно зростаюче застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і наступ Інтернету у різних країнах, поруч із вдосконаленням традиційних засобів телефонізації, озброїли населення надзвичайно могутніми засобами. Ре-

зультатом цього стали зміни у внутрішній організації підприємств та владних структур, у кваліфікаційних вимогах до організації виробничої діяльності, у міжособистих стосунках тощо. Поруч з простором географічним і в Україні вже більш ніж десятиліття співіснує простір віртуальний.

На жаль, стан регіональної інформатизації в Україні бажає бути значно кращим. Впадає в очі суттєва нерівномірність у забезпеченості населення областей домашніми телефонами, комп'ютерною технікою, мобільними телефонами. Так, при середньому рівні забезпеченості домогосподарств комп'ютерами у 2005 р. у 8,9%, Івано-Франківська, Кіровоградська, Рівненська, Закарпатська області мали рівні вдвічі менші. Визнаними лідерами на протязі декількох років залишаються економічно розвинуті Харківська, Донецька, Одеська області і м.Київ.

Забезпеченість мобільними телефонами відрізняється більшою рівномірністю: мак-

симальна вона в Закарпатській, Миколаївській областях та м.Києві. До того ж, швидкість поширення мобільного зв'язку є надзвичайно високою: за даними Держкомстату України, за період 2002-2005 рр. структура абонентської бази різко змінилася: з 2004 р. користувачів мобільного зв'язку в Україні стало більше, ніж стаціонарного. Це було викликано як зростанням доходів населення і зміною його потреб, так і численними акціями різних операторів мобільного зв'язку. В результаті мала місце ціла низка нових підключень, внаслідок чого звичайною стала практика користування людьми декількома стартовими пакетами одночасно, що вплинуло на статистику підключень. Рівень проникнення мобільного зв'язку (частка абонентів мобільних операторів у загальній чисельності населення) у 2005 р. в Україні склав приблизно 65%, при чому темпи цього проникнення в останні роки були дуже високими, набагато більшими, ніж в окремих країнах Європи (рис.3).

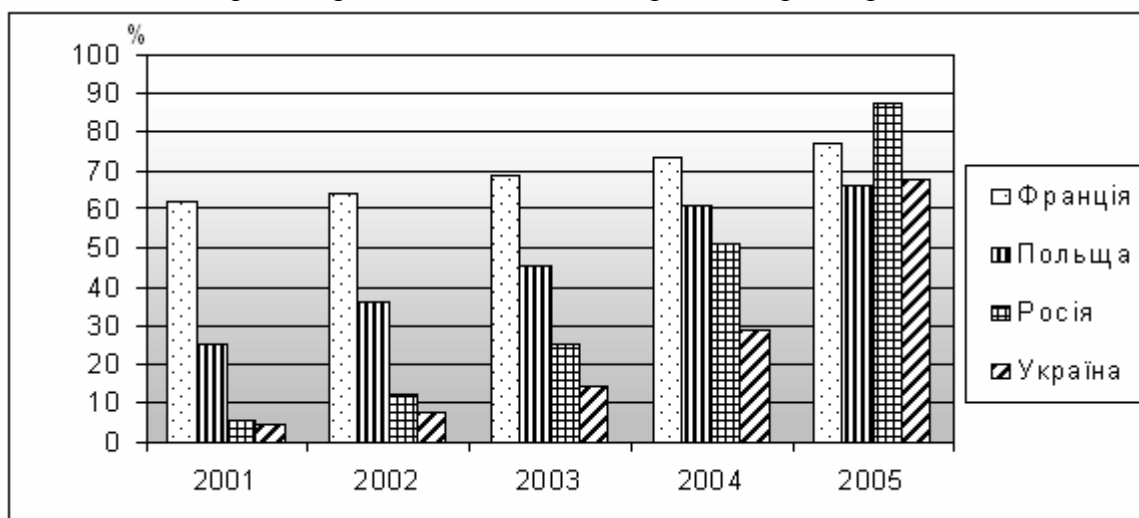

Рис.3. Порівняльна динаміка проникнення мобільного зв'язку в окремих європейських країнах [7]

Свідченням інформаційної інтеграції є розширення особистих контактів, яке опосередковано описується кількістю міжміських та міжнародних телефонних розмов. Процес зростання немісцевих телефонних переговорів спостерігається в усьому світі, не в останню чергу завдяки зниженню цін на міжнародні і міжміські розмови і появою нових пристроїв. В Україні найбільшою кількістю міжнародних та міжміських телефонних розмов на 1 особу у 2005 р. харак-

теризується м.Київ та Одеська область, найменшою – Луганська область.

В умовах глобалізації світових інформаційних процесів важливим є доступ до різних каналів інформації, інтеграція телерадіоінформаційної інфраструктури держави до світового інформаційного простору, запровадження і подальший розвиток новітніх цифрових технологій. І хоча доступ до «розширеного пакету» соціальних послуг, приміром таких, як кабельне телебачення чи

Інтернет на сучасний момент в Україні прив'язаний більше до рівня доходів тієї чи іншої сім'ї, він також значною мірою залежить від «цифрових», оптово-волоконних та інших інфраструктурно-технологічних досягнень чи, навпаки, прогалин в тих чи інших регіонах.

Географія аудиторії, яка використовує одночасно і кабельне телебачення і Інтернет, характеризується, за даними Держкомстату України, значною нерівномірністю: на 1000 населення в Україні в середньому припадає 70 абонентів, при цьому в м.Києві їх 311, Дніпропетровській і Сумській областях відповідно 115 та 90 чол. За аналітичною інформацією компанії Bigmir-Internet [8], аудиторія українських користувачів Інтернету щороку зростає дуже інтенсивно і становить на початок 2007 р. вже 4,7 млн.осіб, тобто 10% населення України. При цьому частка Києва і столичної області в загальній кількості українських користувачів Інтернету складає 60,1%, в той час як активність користувачів Житомирської і Чернівецької областей оцінюється лише у 0,27 та 0,26% відповідно.

За загальним індексом інформатизації лідерські позиції зберігаються за регіонами,

де є міста-мільйонники та столицею держави. Закарпатська, Кіровоградська, Івано-Франківська і Рівненська області утворюють групу областей, де фактор інформатизації (внаслідок низької інформаційної забезпеченості) ще непомітно відображається на умовах життя населення. Це значно звужує можливості інноваційного розвитку цих регіонів і забезпечення соціальної безпеки в її широкому розумінні.

Таким чином, якість життя населення, що формується в цілком конкретному соціально-економічному, екологічному, політичному просторі, знаходиться від впливом так званих «зовнішніх» макроекономічних і географічних факторів. Причому ці фактори здійснюють не завжди прямий, а частіше – опосередкований вплив, змінюючи якісні і кількісні характеристики способу і умов життя людей, ринку праці тощо. Всі вони взаємодіють між собою і окреслити чітку межу між ними доволі складно. Тим не менше, вони мають бути позначені для визначення стратегії держави в плані регулювання якості життя населення в тих або інших регіонах України.

Література

1. Гукалова І.В., Маруняк Є.О. Соціальний вимір глобалізації // *Укр.геогр.журнал.* – 2006. - №3.- С.38-45.
2. Долишній М., Беленький П. Регіональні основи транскордонного співробітництва // *Регіональна економіка*, 1996. - №1-2. – С.53.
3. Маергойз И.М. Задачи изучения экономико-географического положения // *Территориальная структура хозяйства.*- Новосибирск: Наука, 1986.- С.51-64.
4. Морозова Т.В. Альтернативные пути развития приграничных местных сообществ // *Народонаселение*, 2005. – №2. – С.71-90.
5. Офіційне Інтернет-видання журналу “Foreign Policy”: <http://www.foreignpolicy.com>
6. Офіційне Інтернет-видання журналу “The Economist”: www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf
7. Офіційний сайт агенції Кредит Рейтинг: <http://www.credit-rating.com.ua/ru/reviews.html>
8. Офіційний сайт компанії Bigmir-Internet: <http://index.bigmir.net>

УДК 911.3 : 343.9 (477.83)

Валентина Єфименко, Наталія Моштаківа

ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНИХ НЕГАРАЗДІВ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Виділені та проаналізовані фактори, що визначають географію соціальних негараздів у регіоні. На основі аналізу кількісних та якісних характеристик виявлені територіальні відмінності соціального неблагополуччя Луганщини.

Valentina Efimenko, Natalja Moshtakova. Geography of region's social troubles after the example of Luganskij region. Factors of criminality in the region were dedicated and examined. Territorial distinctions were ascertained on basis of quantitative and qualitative descriptions.

Останніми роками в українському суспільстві спостерігається зростання інтересу до соціальних досліджень, в тому числі в територіальному та регіональному аспекті. Значна кількість досліджень з соціальної географії пов'язана з географією культури, релігій, сфери обслуговування тощо. Найменш дослідженими напрямками є вивчення розміщення і геопросторової структури тінювих сторін життя суспільства, а саме: зубожіння населення, „чорного ринку”, наркоманії, індивідуальної і групової злочинності, проституції тощо, тобто географія соціальних негараздів.

Географічні дослідження обов'язково потребують визначення факторів, що впливають на будь-який процес. При дослідженні географії соціальних негараздів важливе значення має визначення факторів (економічних, демосоціальних та соціально-психологічних), які пов'язані з показниками соціальної сфери, особливо тими, які характеризують тінюві сторони суспільного розвитку. Серед економічних факторів важливими є: валова продукція промисловості, валова продукція сільського господарства, обсяг роздрібною торгівлі, обсяг інвестицій. Серед демосоціальних чинників слід назвати наступні: частка міського населення, етнічний склад населення, середньомісячна заробітна платня одного працюючого, рівень безробіття, товарообіг у розрахунку на одну людину.

Вплив цих факторів особливо чітко виявляється при суспільно-географічному аналізі однієї із складових соціального неблагополуччя території – злочинності.

Дослідження [1; 2; 3; 5] доводять, що рівень злочинності регіону прямо пропорційно залежить від частки міського населення,

частки неукраїнського населення, рівня промислового розвитку, рівня зарплати, обсягів інвестицій тощо.

За економічними показниками Луганська область завжди знаходилась у першій десятці серед областей України. Так, за часткою в валовому регіональному продукті Луганська область з показником 4,3 % займає 6-те місце в Україні після Донецької (13,2 %), Дніпропетровської (8,7 %), Харківської (6 %), Одеської (4,9 %) та Запорізької (4,4 %) областей.

Економіка області повністю залежить від промисловості. Луганська область є значним виробником промислової продукції. Питома вага області в обсязі реалізованої промислової продукції України в 2005 р. складала 7,4 %. Область продовжує займати провідне місце в Україні за видобутком вугілля (33,8 %); первинною переробкою нафти (32,8 %); виробництвом бензину і дизельного палива (37,5 % та 27,9 %); виробництвом чавуну (9,5 %), сталі (12,7 %) та готового прокату (12 %); виробництву коксу (14 %), а також мінеральних добрив і соди. Виробництво цих видів продукції сконцентровано на великих та надвеликих підприємствах, розташованих в містах центральної частини області (Луганськ, Алчевськ, Лисичанськ, Северодонецьк, Рубіжне, інші).

Одним із факторів, які впливають на географію соціальних негараздів, є система розселення. В Луганській області переважає групова форма розселення та високий рівень урбанізації. Питома вага міського населення складає 86,9 % (друге місце в Україні після Донецької області). В системі міського розселення переважають малі та середні міста. Так, частка малих міст складає 70 % від всієї кількості міст області. Це спеціа-

лізовані монофункціональні міста. Згортання в них промислових виробництв (перш за все за рахунок вугільної промисловості), скорочення робочих місць призвели до збільшення кількості безробітних.

У 2006 р. за рівнем зареєстрованого безробіття з показником 2,3 % область займала 18-те місце в Україні (при загальноукраїнському – 3,1 %). Але треба враховувати, що для значної кількості населення характерне так зване приховане безробіття. Для шахтарських міст, поряд з професійним, значну питому вагу має родинне безробіття.

Ще одним фактором соціальних негараздів регіону є етнодемографічний чинник. Національний склад населення характеризується багатонаціональністю. В національному складі українці складають 57,9 % (за рахунок високої питомої ваги цієї етнічної групи на півночі та північному заході області, тобто там, де переважає сільське населення). Питома вага росіян – 39 %. Ця етнічна група населення переважає у центрі, сході та півдні Луганщини – в районах, для яких, навпаки, властиве міське населення. У зв'язку з міграційними процесами в області збільшилась питома вага азербайджанців (в 2,5 раза), вірмен (в 2,1 раза), грузин (в 1,7 раза), які оселяються в центральній частині області і перш за все в обласному центрі. У віковому складі населення Луганщини переважає вікова група від 16 до 60 років (60,9 %).

Протягом останнього десятиріччя за коефіцієнтом злочинності Луганська область стабільно займала перші місця в Україні. Так, у 2000 – 2001 рр. за цим показником Луганщина посідала 3-тє місце після Дніпропетровської і Запорізької обл., у 2002 р. – 4-тє місце після Дніпропетровської, Запорізької та Харківської обл., у 2003 р. – 2-є місце після Запорізької обл. Найбільша кількість зареєстрованих злочинів (1708 в розрахунку на 100 000 наявного населення) в Луганській області спостерігалася в 2004 р., коли за цим показником вона посіла перше місце в Україні. У 2005 – 2006 рр. спостерігається деяке зменшення цього коефіцієнту (3-тє місце в Україні).

В області, як і в Україні, серед окремих видів злочинів переважають злочини проти власності держави та громадян (їх питома

вага складає близько 25 % серед усіх злочинів, які скоєні на території області). Ці злочини представлені крадіжками державного або колективного майна, зловживанням службовим становищем тощо. Такі види злочинів притаманні великим та середнім промисловим центрам (Луганську, Лисичанську, Алчевську, Краснодону). На долю злочинів проти індивідуальної власності приходиться 10% всіх злочинів. Їх питома вага зростає з північного заходу на південний схід області.

Майже в усіх регіонах і містах області спостерігається висока питома вага господарської злочинності, що проявляється в обманах покупців, спекуляції, недотриманні правил торгівлі. Питома вага цих злочинів в містах вище, ніж в адміністративних районах. Особливо виділяються міста Луганськ, Алчевськ, Северодонецьк, а серед районів – Старобільський, Марківський, Новоайдарський (тобто це райони, в структурі господарства яких переважає агропромисловий комплекс, особливо харчова промисловість). Так, за період 1991 – 2006 рр. коефіцієнт злочинності в Старобільському районі збільшився в 4 рази, в Марківському – в 2,4 рази, в Новоайдарському – в 2,5 рази.

Високу питому вагу мають також злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності людини (26 %), в т.ч. проти життя – 9 %. Особливо виділяються міста Луганськ, Рубіжне, Кіровськ та райони Кременський, Лисичанський, Лутугінський.

Для області характерна висока питома вага рецидивної злочинності, при чому спостерігається тенденція у бік її збільшення. За кількістю засуджених рецидивістів та скоєних ними злочинів перше місце займає Луганськ (34 % від усіх засуджених), друге – Алчевськ. Високу частку має також Стаханів.

У 2006 р. з усіх засуджених в Луганській області 11,5 % склали неповнолітні (у віці 14-17 років). На обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх у цьому ж році перебувало 4325 підлітків, з них 2429 (56 %) – учні середніх навчальних закладів, 924 (21 %) – учні професійно-технічних навчальних закладів, 903 (21 %) – ті, що не працювали і не навчалися, 1225 (28 %) – не мали одного з батьків, 88 (2 %) – не мали батьків.

Таким чином, рівень злочинності має тенденцію до збільшення з північного заходу на південний схід.

Луганська область серед областей України виділяється і за кількістю самогубств: 3-тє місце в 2004 р. (801 випадок), 4-тє місце в 2000 - 2003 рр. (відповідно 967, 859, 800 та 765 суїцидів).

Серед інших соціальних негараздів у Луганській області можна назвати високий рівень наркоманії (в 2004 р. коефіцієнт наркоманії у розрахунку на 100000 населення становив 24,3 – третє місце в Україні); рівень алкоголізму – 175,7 випадків на 100 000 населення, причому переважає він серед населення молодого віку. Високими в Луганській області залишаються показники розлучуваності, позашлюбних і безпритульних дітей, одиноких матерів. Так, в 2005 р. з 10618 розлучень тільки у 4451 (42 %) випадках у розлучуваних не було спільних дітей, у 5293 (50 %) – одна спільна дитина, в 808 (7,6 %) – дві, а в 66 (0,6 %) випадках – три та більше (всього 210 дітей). Ці два показники впливають на вікову структуру злочинців в Луганській області - 55,2 % серед засуджених за всі види злочинів складають люди віком до 30 років. Серед скоєних ними злочинів переважають злочини проти життя та здоров'я населення (64,4 %), в меншій мірі - розкрадання державного або колективного майна.

Аналізуючи фактори, що впливають на географію соціальних негараздів України в цілому та Луганській області зокрема, можна зробити висновок, що вирішальним в рості злочинності нашого краю є економічний чинник. В області сконцентровано потужний промисловий потенціал, який дає багатомільярдний прибуток державі. Водночас

це підштовхує на фінансові зловживання для приховування прибутків, процвітання рейдерства, проведення незаконної приватизації, створення мафіозних кланів. Найбільш криміналізованими є металургія та вугільна промисловість. В області відмічається висока доля тіньової економіки.

Крім економічного фактору певний вплив має і економіко-географічне положення області, а саме її прикордонний статус, який сприяє розвитку контрабандного бізнесу. Відмічається корупція прикордонної митної служби, співробітництво з криміналом. Це підтверджується високим коефіцієнтом злочинності і постійним його ростом саме в прикордонних районах області – Краснодонському, Станично-Луганському, Марківському. Так, за період 1991- 2006 рр. коефіцієнт злочинності в Краснодонському районі збільшився в 2,3 раза, в Марківському – в 2,4 раза, в Станично-Луганському – в 1,6 раза.

Багато ефективно працюючих державних підприємств було розпродано і знищено через приватизацію. Це сприяло росту безробіття, що призвело до зубожіння населення та росту злочинності (за період 1991 – 2006 рр. коефіцієнт злочинності області зріс в 1,9 раза). Ростом безробіття позначилася і непередумана реструктуризація вугільної промисловості маленьких шахтних міст.

Постійний спад виробництва в галузях спеціалізації в 1991–1999 рр., закриття підприємств створили депресивні умови в області, що привели до зубожіння населення і підштовхнули багатьох на злочинний шлях. Зубожіння населення призвело до росту таких негативних явищ, як алкоголізм, наркоманія і наркоторгівля, проституція, суїциди тощо.

Література

1. Литвак О. Про причини зростання злочинності та умови, що цьому сприяють // Віче. - № 11. - 1997. - с. 57 – 65.
2. Марчук Ф. Державний вплив на злочинність // Прокуратура. Людина. Держава. - № 10 (жовтень). - 2004. - с. 68.
3. Соціальні індикатори рівня життя населення: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. - К., 2005. - с. 241.
4. Статистичний щорічник Луганської області за 2005 рік: в 2-х частинах / За ред. С.Г. Пілієва. - Луганськ, 2006.
5. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. - Львів: Видавництво ЛНУ імені І.Франка, 2003. - 444 с.

6. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. - Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.

УДК 911.3:312 (47+57)

Дар'я Мальчикова, Ольга Машкова

ВПЛИВ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ НА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Проаналізовано взаємозв'язок специфічних рис систем сільського розселення і територіальних відмінностей у якості життя сільського населення. Визначено фактори, що диференціюють спосіб життя і формують основний тип життєвого циклу, властивий окремому поселенню.

Dar'ya Malchikova, Olga Mashkova. Influence of the functional particularities of the territorial systems of the rural settling on quality of the lives of the population. Analysed intercoupling specific devil systems of the settling and territorial difference as lifes of the rural population. Installed factors, which differentiation way to lifes

В сучасних умовах трансформаційних перетворень українського суспільства і розвитку виробничих сил сільські населені пункти стають дедалі динамічнішими. Розвиток функціональної, морфологічної структури та ієрархії систем сільських поселень зумовлює зміни їх територіальної структури і, відповідно, сільське життєве середовище в цілому. Територіальні системи сільського розселення представляють собою поєднання поселень, що відрізняються виробничими, соціальними, генетичними, морфологічними особливостями та людністю і утворюють структурно-ієрархічну співвідповідність [1]. Основною функцією сільського життєвого середовища визначено [3, с.32-33] забезпечення усього спектру умов життя і праці людей в окремих поселеннях (у вузькому розумінні) та просторової бази відтворення суспільства (у широкому розумінні).

Разом з тим, населені пункти різної підпорядкованості в межах територіальних систем сільського розселення значно різняться між собою за умовами життя сільських мешканців. Оцінюючи умови життя, найчастіше оперують поняттями «спосіб життя», «життєвий цикл», «рівень життя». На нашу думку, кожне із цих понять відбиває тільки одну сторону життя, причому вони відбивають вже сформовані реалії, тоді як у повсякденному житті людини, у його відношенні до роботи, колі спілкування, місці проживання величезне значення мають оцінні категорії. Реалії зіставляються, поперше, з тими даностями, які суб'єктивно

закладені в людині, по-друге, – з реаліями, властивими іншим поселенням, країні в цілому. Результат зіставлення визначає відношення до існуючого положення й визначає життєві позиції, плани людини.

Якість життя представляє собою категорію, що вбирає в себе об'єктивні якості проживання в даному населеному пункті: переважний життєвий цикл, здатність і способи задоволення матеріальних і соціальних потреб. Поряд із цим, якість життя включає оцінку типового для даного поселення способу життя і відповідних матеріальних і духовних потреб, що склалися під впливом не тільки умов даного поселення, але й підвищених вимог до них, що формуються під впливом інформованості про умови життя за межами даного населеного пункту. В роботах [2, 5] обґрунтоване положення про те, що для сільської місцевості і сільських населених пунктів характерним є особливий (сільський) спосіб життя, зумовлений специфікою сільського розселення та виробничої діяльності жителів села. Ступінь відповідності реальних і необхідних для повноцінного існування умов життя людини є найважливішими складниками якості життя. Значний вплив на якість життя має психологічна комфортність проживання в даному населеному пункті, що формується під впливом якості й рівня спілкування, можливості формування соціальних спільнот і стійкості поселення.

Фундаментом, на якому складається життєвий цикл жителів того або іншого поселення, є його функціональний вигляд, по-

ложення в первинній системі поселень. Мається на увазі не тільки положення в їх ієрархії, але й просторове положення відносно населених пунктів як власної первинної системи розселення, так і відносно поселень - організуючих центрів низових систем розселення. Вплив просторового положення на якість життя багато в чому залежить від транспортної забезпеченості, тобто від можливості подолання просторових розривів між поселеннями різного функціонального вигляду.

Функціональний вигляд поселення визначає така першорядна ознака як наявність, ємність і розмаїтість сфер докладання праці. Від цього залежить рівень розвитку соціальної інфраструктури, як платної її сфери, так і держбюджетних форм. Функції поселення визначають значною мірою транспортну забезпеченість, отже, можливість компенсувати недоліки в розвитку виробничої й соціальної сфери за рахунок зв'язків між поселеннями. Якість житла в різних регіонах багато в чому залежить від природних передумов, традиції населення. У більшості випадків житловий фонд сільськогосподарських підприємств зосереджений у поселеннях - центральних садибах. Це визначає якість житла, ступінь матеріальних витрат на його утримання, впливає на життєвий уклад населення. Вплив благоустрою житла на рівень зайнятості в особистому господарстві є одним з найбільш очевидних наслідків зміни життя на селі.

Кожний елемент умов життя, зумовлений функціональним типом поселення, впливає на економічні й соціально-демографічні якості поселення, вносить вклад у формування способу життя.

Від ємності й розмаїтості сфер докладання праці залежить рівень матеріальної забезпеченості населення, рівень матеріальних потреб населення, визначається відношення до тих можливостей, які відкриває перед споживачем сфера платних послуг, на плечі якої лягає в основному функція задоволення цих потреб. Опосередковано рівень матеріальної забезпеченості впливає на стійкість сільських населених місць, на формування потреб нематеріального плану.

Смирнова В.М. [4, с.37] зазначає, що специфічні особливості сільськогосподар-

ського виробництва визначили одну з найбільш несприятливих особливостей демографічної структури сільського населення: істотне перевищення числа чоловіків над числом жінок у віці від 16 до 45-50 років. Це впливає на можливість створення родини. Цей фактор перетворився в один з найважливіших факторів нестабільності й деградації сільського населення. Неможливість створення нормальної родини приводить до поширення різновікових шлюбів, безперспективних з погляду збільшення народжуваності, сприяє це й росту числа холостяків. Крайнім проявом несприятливих наслідків диспропорції статей є поширеність шкідливих звичок, деградація особистості значної частини самотньо проживаючих чоловіків. Відсутності багатьох видів комунальних послуг погіршує умови існування значної частини сільського населення. Статева диспропорція має яскраво виражений просторовий аспект: віддалення від багатофункціональних центрів, що мають кращі умови для зайнятості жінок, пов'язане з наростанням показників статевої диспропорції. Крайнього вираження вони досягають у периферійних поселеннях-селитьбах.

Соціальна структура населення впливає багато в чому на формування духовних потреб населення, рівень і якість спілкування. Чим вище частка людей, що володіють сучасними духовними запитами, тим якісніше буде неофіційне спілкування, тим сприятливіший психологічний клімат у поселенні. В однофункціональних поселеннях особа, що володіє іншими (порівняно з основною масою населення) духовними запитами й інтересами, перебуває в ізоляції, стані морального дискомфорту. Це є одним з факторів нестабільності кваліфікованих кадрів.

Розвиток сфери держбюджетних послуг, наявність і категорія школи, установ культури визначають можливість задоволення духовних запитів населення. Формування запитів відбувається під впливом більше великого кола факторів: тут і рівень освіти, офіційне й неофіційне спілкування, інформаційні зв'язки, які не тільки задовольняють потреби населення, але й впливають на його смаки й запити. Впливають і інші причини, але перераховані представляються найбільш важливими. Співвідношення матеріальних

запитів і можливості їхнього задоволення в умовах даного поселення або в поселеннях більше високого рангу, розташованих у межах припустимої транспортної доступності визначають рівень задоволення матеріальних потреб. Задоволення духовних потреб, якість спілкування визначають рівень духовного життя населення. Чим більшу частину потреб, як матеріальних, так і духовних людина може задовольнити в тім населеному пункті, де він живе, тим вище оцінка якості життя в населеному пункті. Від способу реалізації трудових і матеріальних потреб населення, його духовних запитів, можливості створення сім'ї, повноцінного трудового колективу, залежить формування життєвого циклу населення.

Таким чином, способи задоволення матеріальних і духовних запитів, основний тип життєвого циклу, властивому даному поселенню, визначають спосіб життя – реалію,

якою володіють його жителі. Психологічна комфортність, ступінь відповідності способу життя потребам населення визначають якість життя в тому або іншому населеному пункті.

Зауважимо, що різні риси будуть властиві сільським населеним пунктам, де господарський центр відсутній або, навпаки, на території сільської ради утворені два господарства. Зовсім інакше будуть розвиватися селища в зоні впливу міст і районних центрів. У кожному випадку тип населеного пункту і системи розселення визначить особливі просторові структури якості життя, а виявлення закономірностей дозволить розробити ряд заходів, спрямованих на поліпшення якості життя сільського населення, підвищення ефективності його виробничої діяльності, створення умов для повноцінного існування.

Література

1. Ковалев С.А. *Сельское расселение*. – М.: МГУ, 1983. – 371 с.
2. Максимов В.А. *Экономико-географическое изучение сельской местности. Учебн. пособие*. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1985. – 96 с.
3. Прокопа І.В., Мотруніч Д.О., Шепотько Л.О. *Виробнича сфера села і сільське життєве середовище*. К.: Інститут економіки НАН України, 2001.- 119с.
4. Смирнова В.М. *Пространственные аспекты качества жизни в первичных системах расселения / Расселение населения. Сб. науч. трудов*. – Горький: ГГПИ им. Горького, 1989. – С. 33-39
5. Ситникова В.Д. *Специфика изучения образа жизни сельского населения // Социологические методы изучения образа жизни*. – М.: ИСИ АН СССР, 1985. – С. 78 – 86

УДК 911.3

Юрій Качаєв

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Проведений аналіз взаємозв'язку між територіальними особливостями інноваційної сфери та інвестиційною діяльністю. Одержаний висновок про неоднозначний характер впливу інвестиційних чинників на інноваційну діяльність, який здійснюється у трьох формах: прямої, опосередкованої та непрямой дії. Проаналізовані особливості територіальної організації інноваційної сфери України, зокрема такі її процеси як територіальна диференціація та територіальна концентрація. Здійснена типізація регіонів України за рівнем їх інвестиційно-інноваційного розвитку.

Yu. Kachaev. Territorial features of investment-innovative development of regions of Ukraine. *The analysis of interrelation between territorial features of innovative sphere and investment activity is carried out. The conclusion about ambiguous character of influence of the investment factors on innovative activity is received which is carried out in three forms: direct, mediocre and indirect action. The features of territorial organization of innovative sphere of Ukraine, in particular its such processes as territorial differentiation and territorial concentration are analysed. Carried out typization of regions of Ukraine behind a level them of innovative-investment development.*

Тісна зумовленість інноваційних та інвестиційних процесів вже давно не є нерозкритою науковою таємницею. Зі становлен-

ням нової системи господарювання та зняттям ідеологічних перепон це питання стало предметом дослідження багатьох науковців,

в першу чергу економістів. Головна увага в їх роботах зверталась на проблеми інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності (ІД), підвищення інноваційної спрямованості інвестування, обґрунтування теоретичного положення про інновації як один з видів інвестицій тощо [2; 3; 6; 8; 9; 13; 17]. Врешті-решт у суспільстві широкий наголос отримала концепція інвестиційно-інноваційного розвитку економіки як ефективний напрямок її підйому на сучасному науково-технічному базисі.

Важливим і недостатньо розробленим напрямом цих досліджень є територіальний, регіональний. Як зазначається у ряді наукових праць та державних документів, зокрема у матеріалах Міністерства освіти та науки України, важливою проблемою інноваційної сфери країни є розширення її регіональної складової, зменшення територіальної диспропорційності інноваційного розвитку регіонів [7]. З іншого боку, однією з основних тенденцій та напрямків сучасного розвитку науки та інноваційної діяльності є зосередження інноваційного потенціалу на невеликих за площею територіях (технополісах, технологічних кластерах, технопарках тощо) – тобто певна їх територіальна концентрація [4]. Така неоднозначність у визначенні стратегічних векторів територіального розвитку інноваційної сфери зумовила актуальність дослідження особливостей її територіальної організації, зокрема у контексті впливу на неї одного з найвагоміших сучасних чинників – інвестиційного.

В ряді робіт з регіональної економіки (М.П. Бутко, А.П. Мокій, І.Г. Онищук та ін. [5; 15; 16]) та суспільної географії (І.Й. Кавецький, М.Г. Нікітіна, М.Д. Пістун, О.В. Ханова [10; 18; 19; 20]) розглянуті окремі питання розміщення та територіальної організації інноваційної сфери, але комплексний підхід до дослідження територіального розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності як єдиного процесу розроблений поки що недостатньо.

Цей підхід передбачає дослідження взаємодії інноваційних та інвестиційних процесів, зокрема вплив інвестиційних чинників на розвиток територіальної структури ІД і

пов'язаного з нею формування інноваційних центрів, як передумови створення зон високих технологій. Не менш важливим є аналіз територіальної (між- та внутрішньорегіональної) збалансованості інноваційної та інвестиційної діяльності як складової механізму досягнення синергетичного ефекту функціонування інноваційної сфери України в цілому, а також у контексті інших загальнодержавних стратегій та інтересів.

Проведене дослідження дозволило визначити **особливості впливу інвестиційної діяльності на територіальний розвиток інноваційної сфери** України, які зокрема проявляються у формі прямої, опосередкованої та непрямої дії.

Прямий вплив інвестиційних чинників насамперед пов'язаний з техніко-економічними та територіальними особливостями того виду інвестицій, які безпосередньо спрямовані на здійснення інноваційної діяльності – капітальних витрат на придбання нових технологій, машин, обладнання та інших основних засобів.

Вагомість цього чинника територіальної диференціації ІД підтвердив проведений кореляційно-регресійний аналіз, в основі якого лежить зіставлення показників інвестиційної та інноваційної діяльності у регіонах України. Він засвідчив, по-перше, досить тісний взаємозв'язок обсягів капітальних витрат та обсягу реалізованої інноваційної продукції у регіоні (величина коефіцієнта кореляції складає + 0,748), по-друге, – відносно рівномірний характер цієї залежності у розрізі інноваційної продукції, реалізованої на вітчизняному та світовому ринках (відповідно +0,773 та +0,707). Загалом, як показали подальші дослідження, територіальні пропорції зосередження „інноваційних” інвестицій та обсягу реалізованої інноваційної продукції в регіонах України мають високий ступінь тотожності.

Як видно з таблиці 1, переважна більшість капітальних витрат (капітальних вкладень) в ІД зосереджена у чотирьох регіонах – Донецькій, Київській (тут і надалі разом з м. Київ), Харківській та Дніпропетровській областях. Частка решти інших 21 регіонів не перевищує 25%.

Таблиця 1.

Рівень інноваційної спрямованості інвестиційної діяльності у промисловості регіонів України, 2005 р.*

Регіони	Капітальні витрати на інноваційну діяльність у регіоні		Частка хімічної, нафтохімічної промисловості та машинобудування у загальному обсягу ІОК у промисловість регіону, %			Частка інвестицій, спрямованих на технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, у загальному обсягу ІОК у промисловість регіону, %
	частка регіону в Україні, %	частка у загальному обсягу ІОК у промисловість регіону, %	2001 р.	2005 р.	Зміни частки за 2001-2005 рр.	
Україна	100,0	9,3	12,0	13,2	1,2	70,5
АР Крим	1,2	4,8	6,3	33,7	27,4	34,2
Вінницька	1,3	9,9	15,6	11,4	-4,1	64,2
Волинська	0,2	1,0	14,0	24,6	10,6	65,9
Дніпропетровська	5,5	4,9	18,6	8,9	-9,7	80,8
Донецька	51,6	26,3	10,8	8,2	-2,5	75
Житомирська	1,2	6,7	11,3	5,7	-5,6	81,9
Закарпатська	0,1	0,8	10,5	18,5	8,0	70,9
Запорізька	2,0	3,5	12,7	18,9	6,2	86,9
Івано-	0,8	4,3	7,8	14,7	6,9	59,9
Київська	10,6	8,4	10,9	18,4	7,4	76,2
Кіровоградська	0,4	2,5	5,4	5,5	0,1	43,8
Луганська	1,6	1,5	6,2	7,7	1,5	53,6
Львівська	1,8	4,1	9,2	11,0	1,8	75
Миколаївська	2,7	6,2	9,8	10,0	0,2	60,5
Одеська	1,8	7,3	28,8	34,5	5,7	72,5
Полтавська	2,1	2,9	4,2	7,1	3,0	60,6
Рівненська	0,8	5,7	4,4	8,2	3,8	71,2
Сумська	1,5	7,4	9,1	16,6	7,5	71,5
Тернопільська	0,1	2,0	11,2	8,6	-2,6	77,1
Харківська	7,1	10,8	16,6	13,6	-3,0	62,4
Херсонська	0,4	4,3	9,4	25,3	15,9	77,3
Хмельницька	0,3	1,8	12,3	9,2	-3,1	48,6
Черкаська	1,3	5,0	27,7	38,8	11,1	82,1
Чернівецька	0,3	3,6	6,9	7,1	0,1	33,8
Чернігівська	3,3	9,9	7,0	15,8	8,8	73,4

* Розраховано за даними Держкомстату України та за [14].

Промисловість тих же Донецької, Київської та Харківської областей відзначається найвищими значеннями такого показника інвестиційно-інноваційної активності, як частка капітальних вкладень в інноваційну діяльність у загальному обсягу інвестицій в основний капітал (ІОК) у промисловість регіону.

Опосередкований вплив інвестиційних чинників на інноваційну діяльність пов'язаний з трансформаційними процесами у структурі інвестування у господарство регіонів.

По-перше, відбуваються зміни у галузевій структурі інвестицій і, на жаль, не в позитивному напрямку. Через певні об'єктивні та суб'єктивні причини провідну роль у господарстві України продовжують відігравати слабоінноваційноємні галузі, які представляють виробництва другого (добувна та харчова промисловість) та третього (чорна та кольорова металургія, оброблення металу, виробництво будівельних матеріалів, легка, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість тощо) технологічних укладів. Сприятлива для них кон'юнктура на світовому ринку та їх висока інвестиційна активність закріплює ці процеси у відповідній структурі інвестицій: у 2001 р. частка цих галузей у структурі ІОК промисловості складала 88,0%, а у 2005 р. – 86,8%. Певне підвищення питомої ваги хімічної, нафтохімічної промисловості та машинобудування, які представляють переважно виробництва четвертого та п'ятого технологічних укладів, з 12,0% до 13,2% пов'язано не стільки з підвищенням їх інвестиційної активності, скільки із зниженням темпів інвестування у добувну промисловість.

Важливо відзначити негативну тенденцію зменшення частки цих галузей у найбільш інноваційно активних регіонах – Донецькій, Дніпропетровській та Харківській областях.

По-друге, за цей період дещо знизилася питома вага інвестицій, спрямованих на технічне переоснащення і реконструкцію діючих підприємств у відтворюваній структурі інвестицій (з 70,6% до 70,5% по всій промисловості і зокрема з 78,4% до 75,8%

по обробній промисловості), що об'єктивно зменшує потреби господарства у інноваціях.

По-третє, відбулися зміни у структурі ІОК за джерелами інвестування. Основними тенденціями тут є зниження частки державних інвестицій, в основному за рахунок зростання питомої ваги кредитів банків та інших позик (з 1,7% у 2000 р. до 14,8% у 2005 р.). При певних позитивних сторонах цього процесу це має й деякі негативні наслідки для інноваційної діяльності: зменшення державного впливу на інноваційний розвиток регіонів через скорочення державних та регіональних науково-технічних програм; підвищення суб'єктивності прийняття інвестиційних рішень щодо інноваційних проектів тощо.

Непряма форма впливу інвестування на територіальний розвиток інноваційної сфери обумовлена тісним взаємозв'язком інвестиційної діяльності із загальною соціально-економічною ситуацією в країні та її регіонах. Значне її поліпшення в останні роки: а) викликало інтенсивні інвестиційні процеси, а через них – активізацію підприємницької, і зокрема інноваційної діяльності; б) через активне формування регіональної інвестиційної інфраструктури створило сприятливі умови для розвитку ІД; в) покращило інвестиційний клімат та інвестиційну привабливість регіонів, що, в свою чергу, підвищило увагу вітчизняних та іноземних бізнесменів до місцевих інвестиційно-інноваційних проектів.

Проведені нами **дослідження інноваційної сфери України** показали, що однією із важливих рис інноваційної діяльності в Україні є *значна територіальна диференціація*. Ця риса властива всім її напрямкам – впровадженню інновацій, реалізації інноваційної продукції, винахідницькій діяльності та ін.

У відносно сприятливій для інноваційної діяльності 2000-2006 роки загальні обсяги витрат на інновації склали в Україні 26,3 млрд. грн., переважна більшість з яких (61,8%) припадало на три регіони – Донецьку, Київську та Харківську області. Зокрема, у 2005 році різниця обсягів впровадження інновацій між окремими регіонами, зокрема між Донецькою та Закарпатською областями складала 324 рази, а Тернопільською –

більш як 344 рази. Ще на порядок вищими є територіальні відміни у розрізі окремих напрямів проведених інновацій: досліджень і розробок, виробничого проектування та придбання машин та ін.

Зокрема, 81,0% всіх досліджень і розробок було сконцентровано у Донецькій, Київській, Харківській, Миколаївській, Сумській та Запорізькій областях; частка інших 19 регіонів склала лише 18,0%.

Виробниче проектування та деякі інші види підготовки виробництва до інновацій зосереджені, переважно, у індустріально розвинутих регіонах України: Донецькій, Київській, Луганській, Дніпропетровській та Харківській областях (82,4%).

Безперечним лідером у придбанні машин та обладнання є Донецька область, на яку припадає 54,4% обсягу цього виду інноваційної діяльності в Україні, а разом з Київською, Дніпропетровською та Харківською областями – понад 3/4.

Приблизно такий же характер має територіальний розподіл обсягів реалізованої інноваційної продукції. Питома вага шести найбільш інноваційно активних регіонів (Донецької, Київської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської та Одеської) становить 72,6%, а шести найменш активних (Черкаської, Закарпатської, Чернівецької, Рівненської, Вінницької та Тернопільської областей) – лише 1,7%.

Другою важливою особливістю інноваційної сфери України є поступове *посилення її територіальної диференціації* за останні роки, яке властиве більшості видів ІД. Щодо впровадження інновацій, це насамперед пов'язане з збільшенням частки Донецької (з 26,6% у 2000 р. до 34,0% у 2005 р.) та Київської областей (відповідно з 4,5% до 17,6%). Зростання територіальних диспропорцій у масштабах реалізації інноваційної продукції зумовлено збільшенням „ваги” Запорізької, Київської, Дніпропетровської, Одеської та Луганської областей – з 19,4% до 49,9% – при збереженні провідної ролі Донеччини (19,7%).

Важливим показником рівня територіальної диференціації ІД є коефіцієнт варіації, який розраховується на базі співвідношення середньоквадратичного відхилення та середньої величини відповідного виду іннова-

ційної діяльності у регіонах України. Високі та динамічні значення цього коефіцієнта загалом підтверджують зазначені вище тенденції посилення процесів територіальної диференціації інноваційної сфери в Україні. Зокрема щодо обсягів витрат на інновації у 2005 р. його величина становила 9,86 (у 2000 р. 7,82), щодо обсягів реалізованої інноваційної продукції відповідно 6,08 та 6,95. Слід зазначити, що подібні територіальні особливості властиві також науковій та науково-технічній діяльності, яка тісно пов'язана з ІД: значення коефіцієнта варіації тут є ще більшими – 10,89 та 10,54 одиниць.

Іншим, протилежним за напрямком, територіальним процесом в Україні є *територіальна концентрація*, зосередження основних інноваційних потужностей у обмеженій кількості найбільш розвинутих центрів та регіонів. Як зазначалося вище, до таких регіонів в першу чергу належать Донецька, Київська, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська, Одеська та Луганська області, а до головних інноваційних центрів – м. Київ, Донецьк, Харків, Дніпропетровськ та Запоріжжя. Значна концентрація в них наукових та науково-технічних ресурсів, наявність розвинутої дослідної бази та висока інноваційна активність обумовили створення саме тут перших в країні технологічних парків.

Високий рівень територіальної диференціації інноваційної сфери в Україні є об'єктивним явищем і зумовлений дією багатьох чинників, серед яких слід відзначити:

а) значні відміни рівня соціально-економічного розвитку регіонів України, що в цілому визначає регіональні потреби та умови інноваційної діяльності;

б) цільову, видову та масштабну різноманітність численних державних, регіональних та приватних науково-технічних програм та проектів;

в) об'єктивний характер процесів територіальної організації господарства країни, насамперед процесів територіальної диференціації та територіальної концентрації, закономірності протікання яких мають певний вплив на розвиток багатьох видів життєдіяльності населення, в тому числі й на інноваційну діяльність;

в) зростання ролі економічних чинників у створенні та реалізації інноваційних проєктів і, як результат, їх розміщенні у певному регіоні. В умовах функціонування ринкового механізму господарювання важливе місце у цій групі чинників займає інвестиційний фактор.

Комплексне дослідження регіонів України передбачає сумісний аналіз основних інвестиційних та інноваційних характеристик регіонів. До перших відносяться обсяги інвестування у інноваційну діяльність, до останніх – група індикативних показників інноваційного розвитку регіону, що відображають:

а) інноваційну активність підприємств (частка підприємств, що займаються інноваційною діяльністю);

б) масштаби інноваційної діяльності (обсяг реалізованої інноваційної продукції);

в) інноваційність реалізованої промислової продукції (частка інноваційної продукції у всій промисловій продукції регіону);

г) ефективність інвестування у промислове виробництво (співвідношення обсягів реалізованої інноваційної продукції та капітальних витрат);

д) наукоємність інноваційної продукції (співвідношення обсягів виконаних наукових робіт та реалізованої інноваційної продукції);

е) конкурентоспроможність інноваційної продукції (обсяг реалізованої інноваційної продукції за кордон, частка підприємств, що реалізують інноваційну продукцію за кордон).

З метою порівняння певних показників як у розрізі регіонів, так й між окремими їх видами була використана система територіальних індексів (які розраховуються як відношення даного показника до середнього його значення по Україні).

За рівнем та за характером сполучення основних інвестиційних та інноваційних особливостей регіонів були виділені певні їх типи.

До регіонів з великими обсягами інвестування у інноваційну діяльність (понад 1600 млн. грн.) відноситься Донецька область. Головною причиною її виділення у окрему групу є цікаве поєднання, з одного боку, дуже значних масштабів інвестування, з іншого – досить посередніх показників інноваційної активності (таблиця 2).

На відміну від попередньої, Київська та Харківська області відзначаються високим рівнем інвестиційно-інноваційної активності практично за всіма показниками – обсягами інвестування у інноваційну діяльність (200-350 млн. грн.), інноваційною активністю підприємств, масштабністю, наукоємністю та конкурентоспроможністю реалізованої інноваційної продукції; ефективністю інноваційної діяльності; а також високою інноваційністю реалізованої промислової продукції.

Група регіонів із середніми обсягами інвестування у інноваційну діяльність (50-200 млн. грн.) представлена Дніпропетровською, Запорізькою, Одеською, Луганською, Львівською, Полтавською, Миколаївською та Чернігівською областями, які характеризуються значними обсягами інноваційного інвестування, але середніми значеннями індикативних показників інноваційного розвитку.

Найбільш численною є група регіонів із незначними обсягами інвестування у інноваційну діяльність (10-50 млн. грн.). Вона представлена, Сумською, Рівненською, Житомирською, Черкаською, Івано-Франківською, Кіровоградською, Херсонською, Вінницькою, Хмельницькою областями та АР Крим, де спостерігаються невеликі значення більшості показників.

Інші регіони України входять до групи регіонів з низьким рівнем інвестиційно-інноваційної активності – малими обсягами інвестування у інноваційну діяльність (до 10 млн. грн.) та низькими значеннями більшості індикативних показників інноваційного розвитку.

Таблиця 2.

Типізація регіонів України за рівнем інвестиційно-інноваційного розвитку
(за величиною територіальних індексів, 2005 р.)*

Регіони	Частка інноваційно активних підприємств у загальній кількості підприємств			Обсяг реалізовані інноваційної продукції		Частка інноваційної продукції у всій промисловій продукції регіону	Співвідношення обсягів реалізованої інноваційної продукції та капітальних витрат	Співвідношення обсягів виконаних наукових робіт та реалізованої інноваційної продукції
	освоєння інновацій	реалізація інноваційної продукції	у тому числі за кордон	всієї	за кордон			
<i>Регіони з великими обсягами інвестування у інноваційну діяльність (понад 1600 млн. грн.)</i>								
Донецька	0,82	0,80	2,38	5,33	7,18	0,89	0,38	0,28
<i>Регіони із значними обсягами інвестування у інноваційну діяльність (200 -350 млн. грн.)</i>								
Київська	4,26	3,65	4,35	3,23	1,42	2,46	1,14	3,29
Харківська	1,34	1,63	3,02	2,06	0,80	1,51	1,07	2,11
<i>Регіони із середніми обсягами інвестування у інноваційну діяльність (50 -200 млн. грн.)</i>								
Дніпропетровська	0,91	0,80	1,61	2,86	1,82	0,65	1,91	0,78
Чернігівська	0,79	0,87	0,56	0,27	0,16	0,71	0,30	0,46
Миколаївська	0,68	0,71	0,63	0,78	1,11	1,42	1,08	1,53
Полтавська	1,13	0,82	1,26	0,38	0,53	0,25	0,65	0,55
Запорізька	0,73	0,66	1,26	3,46	5,88	1,46	6,39	0,49
Одеська	1,04	1,15	1,12	2,35	3,65	2,62	4,73	0,26
Львівська	0,46	0,52	1,33	0,37	0,13	0,52	0,76	2,71
Луганська	0,39	0,54	0,84	1,57	0,43	0,66	3,70	0,25
<i>Регіони із незначними обсягами інвестування у інноваційну діяльність (10 -50 млн. грн.)</i>								
Сумська	0,52	0,47	0,77	1,34	2,29	2,91	3,39	0,40
Вінницька	0,61	0,37	0,42	0,06	0,03	0,14	0,17	3,99
Черкаська	0,63	0,73	0,56	0,11	0,01	0,23	0,33	1,43
Житомирська	1,09	1,13	1,33	0,16	0,05	0,51	0,51	0,37
Рівненська	0,80	0,79	0,70	1,01	0,76	2,23	3,44	0,50
АР Крим	0,34	0,35	0,28	0,06	0,03	0,18	0,27	0,88
Івано-	1,16	1,14	0,70	0,22	0,12	0,48	1,02	0,81
Кіровоградська	1,04	1,33	0,42	0,24	0,07	1,08	2,04	0,34
Херсонська	1,06	1,02	0,35	0,14	0,13	0,66	1,24	0,79
Хмельницька	0,41	0,61	0,21	0,21	0,08	0,62	2,39	0,11
<i>Регіони з малими обсягами інвестування у інноваційну діяльність (до 10 млн. грн.)</i>								
Чернівецька	0,99	1,11	0,70	0,08	0,03	0,92	1,22	0,99
Волинська	0,50	0,53	0,14	0,22	0,01	0,89	4,91	0,30
Тернопільська	1,09	0,91	0,21	0,05	0,01	0,35	1,71	1,40
Закарпатська	0,66	1,03	1,12	0,11	0,17	0,54	5,45	0,78
Україна	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

* Розраховано за даними Держкомстату України та за [14].

Висновки. Проведені нами дослідження свідчать про тісний взаємозв'язок територіальних процесів інноваційної діяльності та інвестування. Загальним його проявом є те, що для інвестиційної діяльності характерні ті ж територіальні особливості та закономірності, що й для інноваційної сфери:

а) високий рівень територіальної диференціації, який постійно зростає. При цьому слід відзначити, що групи високої інвестиційної та інноваційної активності складають одні й ті ж регіони та центри України. Це ж стосується й регіонів з низьким рівнем такої активності;

б) утворення незначної кількості центрів з високим ступенем інвестиційної активності, які виступають полюсами соціально-економічного розвитку прилеглих територій [1; 11; 12].

Одночасно слід відзначити неоднозначний вплив окремих інвестиційних чинників на інноваційну сферу. З одного боку, відбувається позитивний вплив зростання масштабів інвестування та загальної активізації

ІД в Україні, з іншого боку – мають місце певні негативні процеси у структурі інвестування, що гальмує інноваційний розвиток України і особливо її регіонів.

Численні та масштабні проблеми інноваційної сфери України – а) значні територіальні диспропорції у рівні розвитку ІД у регіонах України, які важко вирішити в умовах обмеженості фінансових та інвестиційних ресурсів; б) необхідність збалансування (через регіональну інвестиційну та інноваційну політику) інтересів центру та регіонів при обґрунтуванні та реалізації інноваційних проектів; в) атрибутивність використання інвестиційного механізму при створенні зон високих технологій, г) проблеми інноваційного розвитку депресивних регіонів та малих міст тощо – зумовлюють важливість не тільки обґрунтування стратегій інноваційної діяльності в окремих регіонах, але й вироблення принципових рішень щодо територіального розвитку інноваційної сфери в Україні в цілому.

Література

1. Атлас "Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність" / Григорій Підгрушній, Юрій Качаєв / За наук. ред. Леоніда Руденка. – К.: ДНВП "Картографія", 2003. – 80с.
2. Бажал Ю.М. Економічна теорія технологічних змін: Навч. посібник / Міжнародний фонд "Відродження". — К. : Заповіт, 1996. — 240с.
3. Березніченко Н.О. Зарубіжні інвестиції в системі факторів економічної модернізації України: Автореф. дис... канд. екон. наук. — К., 2002. — 21с.
4. Будкін В., Петренко З., Нгуен Тхі Хань. Зони високих технологій: світовий досвід та реалії України / Економіка України. – №10. –2005. – С. 68-74.
5. Бутко М.П. Регіональні особливості економічних трансформацій в перехідній економіці / Рада по вивч. прод. сил НАН України. — К. : Знання України, 2005. — 476с.
6. Гуменюк Д.О. Фінансове стимулювання інноваційного розвитку України Автореф. дис... канд. екон. наук. — К., 2006. — 20с.
7. Діяльність технологічних парків в Україні / Міністерство освіти та науки України. — <http://www.mon.gov.ua/>
8. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. В.М. Гейця. – К.: Ін-т економічного прогнозування.; Фенікс, 2003. – 1008с.
9. Кузнецова А.Я. Інвестиційно-інноваційна діяльність та система її фінансового забезпечення: Автореф. дис... д-ра екон. наук. — К., 2005. — 36с.
10. Кавецький І.Й. Науково-технічна та інноваційна діяльність // Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За редакцією Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – С. 93-121.
11. Качаєв Ю.Д. Особливості територіальної диференціації інвестиційної діяльності в Україні (суспільно-географічне дослідження на прикладі ПЕК) / Географія і сучасн. – 2006. –№2. – С.158-167.
12. Качаєв Ю.Д. Типізація регіонів України за особливостями інвестиційної діяльності / Укр. географ. журнал. – 2005. – №4. – С. 44-50.
13. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України: Автореф. дис... д-ра екон. наук. — К., 2003. — 40с.

14. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Стат. зб. / Державний комітет статистики України. — К., 2006. — 278с.
15. Мокій А.І. Передумови та форми реалізації структурно-інноваційної моделі розвитку економіки на регіональному рівні // Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: / За ред. З.С. Варналія. — К.: Знання України, 2005. — С. 167-217.
16. Онищук І.Г. Формування інноваційної моделі інвестиційної політики регіону: Автореф. дис... канд. екон. наук. — Х., 2005. — 21с.
17. Осецький В.Л. Інвестиційно-інноваційна модель розвитку економіки України в умовах ринкової трансформації: Автореф. дис... д-ра екон. наук. — К., 2004. — 40с.
18. Пістун М. Регіональний аспект інвестиційної діяльності // Інвестиційна газета. — 21 березня 1996 р.
19. Ханова О.В. Регіональні особливості інноваційної діяльності в Україні: Автореф. дис... канд. географ. наук. — К., 2003. — 18с.
20. Чернявская Л.В., Никитина М.Г. Эволюция концепции итальянских промышленных районов [Электронный ресурс] // Культура народов Причерноморья. — 1999. — №9. — С. 42-45. — http://www.nbuv.gov.ua/Articles/kultnar/knp1999/knpN9_11.doc

УДК 911.3

Наталія Пашиїнська

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У роботі розглядаються особливості розвитку транспортної системи України в умовах трансформаційних процесів. Визначено основні тенденції функціонування транспортного сектору у руслі сучасних світових та вітчизняних суспільно-економічних процесів. Проаналізовано територіальні відмінності у розвитку транспортної системи регіонів України.

Nataliya Pashynska. The modern state and tendencies of development of transport system of Ukraine's regions in the conditions of transformation's processes. The peculiarities of development of transport system of Ukraine in the conditions of modern world and native of socio-economic processes are considered. The main tendencies in transport branch functioning in the context of modern world and native of socio-economic processes are determined. The territorial differences in development of transport system of Ukraine's regions are analyzed.

Постановка наукової проблеми.

Трансформаційні процеси у господарському комплексі України, перехід до ринку, розвиток євроінтеграційних процесів, розширення світових транспортно-економічних зв'язків, посилення соціального спрямування економіки зумовлюють значні темпи зростання, поширення впливу транспортного сектору на економіку та соціально-економічний розвиток регіонів. Разом з тим, вони потребують випереджаючого розвитку усієї транспортної системи та підвищують актуальність її вивчення, у тому числі регіональних аспектів. Високий рівень транспортної забезпеченості, технічний стан транспортної інфраструктури суттєво впливають на рівень витрат з перевезення вантажів і пасажирів; швидкість транспортування; якість і ціну перевезеної продукції; мобільність, зайнятість і рівень доходів населення; транспортну доступність населених пунктів

та соціальних об'єктів; екологічний стан навколишнього середовища та, відповідно, на темпи соціально-економічного розвитку регіонів. Активізація процесів інтеграції до європейської та світової транспортних систем, нові вимоги споживчого ринку і розширення попиту на транспортні послуги викликають потребу у якісно новому рівні перевезень, спонукають до підвищення якісних показників роботи транспорту. Важливими є дослідження транспортної системи на регіональному рівні, що дає можливість виявити територіальні особливості розвитку та рівень транспортного забезпечення. Таким чином, новітні тенденції у розвитку господарського комплексу України та у світовій транспортній системі зумовлюють швидкі та значні трансформації у транспортному секторі України, які потребують детального аналізу та визначення пріоритетних

напрянків його функціонування у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найбільш детальні та глибокі дослідження транспортного сектору у нових суспільно-економічних умовах проведені у роботах вчених-економістів (Ю.С. Пашенко, Ю.М. Цветов, А.М. Новікова, А.М. Редзюк та ін.). У сучасних суспільно-географічних розробках з цього питання досліджуються окремі аспекти розвитку транспортної системи. Зокрема, вони присвячені таким важливим проблемам функціонування транспортної системи, як вплив транспорту на довкілля, створення міжнародних транспортних коридорів, логістика (М.В. Григорович, І.Г. Смирнов). Недостатня розробленість даного питання з суспільно-географічної точки зору обумовлює необхідність подальших досліджень. Зокрема, потребують більш глибокого аналізу територіальні відмінності у розвитку транспортної системи в сучасних умовах, регіональні особливості прояву цих процесів. Вагомим є розгляд окремих чинників, що зумовлюють структурні зміни у транспортному секторі та його основних складових, особливості цього впливу.

Мета і завдання дослідження. Мета – виявити загальні тенденції та регіональні особливості розвитку транспортної системи України у трансформаційний період. Для її реалізації були поставлені наступні завдання: 1) аналіз основних трансформаційних процесів у світовій транспортній системі з позицій їх впливу на розвиток транспортного сектору України; 2) з'ясування значення та місця транспортної галузі у економіці України у нових умовах; 3) розгляд сучасних тенденцій розвитку транспортної системи та її окремих складових (видів транспорту); 4) виявлення територіальних особливостей розвитку транспортного сектору у регіонах України, визначення транспортного потенціалу та ступеня його використання.

Викладення основного змісту дослідження. Новітні тенденції у розвитку світової транспортної системи мають значний вплив на функціонування транспортного комплексу України. Проте, у транспортному секторі нашої держави ці зміни проявля-

ються з певною інерцією та є менш динамічними. Процеси глобалізації, зміни у структурі господарства значно вплинули на світову транспортну систему, яка стає все більше інтегрованою і комплексною, трансформується у складну товаропровідну логістичну систему. Відбувається перехід від багатогалузевої транспортної системи до єдиних логістичних ланцюгів і формування сіткових структур [3]. Нові вимоги споживчого ринку та розширення попиту на транспортні послуги викликають потребу у якісно новому рівні перевезень, спонукають до підвищення якісних показників роботи транспорту, серед яких комфортність, швидкість, точність, гнучкість, адресність, надійність, збереженість вантажу, безпечність (впровадження логістичних принципів доставки “точно в строк”, „від дверей до дверей”).

За умов НТП відбулося посилення процесів диверсифікації і спеціалізації виробництва, у першу чергу завдяки розвитку транспорту, частка якого у загальних витратах скоротилась за останні 50 років у декілька разів. Відбувся перехід на нову “транспортну парадигму”. Транспортний чинник, який був одним із основних при розміщенні виробництва, нині змінює своє значення. У сучасних умовах відстань вже не є визначальним чинником навіть для масових перевезень, але з іншого боку, зростають вимоги до транспорту. Змінилася структура перевезених вантажів. Якщо раніше переважали масові вантажі (діяв принцип “економія на масштабі”), то нині у вартісному значенні лідирує дорога високотехнологічна продукція, перевозяться невеликі партії товарів, інколи штучні. Цим і пояснюється зниження частки транспортних витрат у вартості товарів, які у абсолютному значенні вирости. Активно розвиваються нові технології перевезень, “розмиваються” межі між окремими видами транспорту, кожний з яких раніше використовувався у своїй сфері та мав чітку спеціалізацію. Відбувається їх інтеграція у єдині логістичні ланцюги, які орієнтовані на мінімізацію витрат і реалізацію принципу “точно в строк”. При цьому відбувається процес стандартизації перевезень, що дає змогу укрупнити відправлення і потоки шляхом застосування контейнерів (станда-

ртних транспортних засобів). Нині для перевезення одного вантажу активно використовується два або більше видів транспорту і таким чином відбувається розвиток всесвітньої інтермодальної (міжгалузевої) системи, що використовує комбіновані перевезення. Ці процеси значно підвищили роль логістики в організації транспортних потоків, відбувається формування транспортно-логістичних систем, які забезпечують інтеграцію виробництва і розподільчої системи. Значення логістичних ланцюгів зростає завдяки впровадженню гнучких виробництв з використанням новітніх інформаційних і комунікаційних технологій, що стають структурними ланками виробничих систем. Обслуговуючи сфери виробництва, транспортування і збуту логістика впливає на функціональну структуру і розселення населення, усю територіальну організацію господарства [6].

Таким чином, нині світова транспортна система перебуває у процесі глибоких фундаментальних перетворень. В умовах інтеграційних процесів багатогалузева транспортна система видозмінюється у єдині логістичні ланцюги (під впливом нової “транспортної парадигми”), активно розвивається інтермодальний комбінований транспорт, відбувається формування єдиного ринку транспортних послуг на різних континентах.

Під впливом цих процесів змінюються основні аспекти дослідження транспорту. Вітчизняна економічна географія традиційно розглядала транспорт за його основними галузями (залізничний, автомобільний та інші). Такий підхід певною мірою зберігається і нині. Але на світовому ринку транспортних послуг утверджується так званий функціональний підхід до організації роботи транспорту: клієнт замовляє перевезення вантажів або людей від одного пункту до іншого; його цікавлять час і ціна та менше цікавлять технології виконання цього замовлення. Транспортні фірми все частіше об'єднують і комбінують різні види транспорту для цільових перевезень “від воріт до воріт” [9]. Таким чином, на зміну галузевому управлінню транспортом приходять функціональний, який широко застосовують у логістиці.

Транспортна система є важливою інфраструктурною складовою у структурі економіки України, що створює та реалізує умови для функціонування виробництва і життєдіяльності населення. Поетапно впливаючи на прилеглу територію шляхом генерування імпульсів освоєння, транспортна інфраструктура сприяє розвитку інших видів виробничої діяльності та сфери послуг, раціональному функціонуванню господарського комплексу, поглибленню спеціалізації окремих територій, розширенню зв'язків між регіонами, у підсумку підвищуючи рівень соціально-економічного розвитку країни. Крім того, вона є чинником реалізації геостратегічного потенціалу держави, зростання її ролі у міжнародному поділі праці. Частка транспорту і зв'язку у ВВП України становить 12,1%, у загальній структурі ринку послуг – 38,8%, у вартості основних виробничих фондів – 14,8% загального виробничого потенціалу країни. За роки ринкових перетворень транспорт став самостійним системоутворюючим чинником економічного зростання країни.

Починаючи з 2000 року склалася позитивна тенденція зростання обсягів перевезень. Транспорт у цілому задовольняє потреби в них економіки та населення, однак рівень безпеки та якості перевезень пасажирів і вантажів, ефективність його функціонування та рівень екологічного навантаження на довкілля не відповідають сучасним вимогам. Швидкість доставки та ефективність системи просування вантажів не відповідає ринковим умовам, що призводить до відносно високої частки транспортних витрат у собівартості продукції (15-20%) порівняно з країнами із розвинутою ринковою економікою (7-10%). Низькими продовжують залишатися якісні показники перевезень, рівень сервісного обслуговування клієнтури, недостатньо використовується наявний транзитний потенціал і вигідне транспортно-географічне положення країни. Таким чином, системними проблемами розвитку транспорту на сучасному етапі є:

- Зростаюче старіння основних фондів, що спричиняє невідповідність технічного та технологічного рівня вітчизняного транспорту європейським вимогам. Нині рівень

знос рухомого складу на всіх видах транспорту становить 60-80%.

- Незадовільний стан існуючих автомобільних доріг, його відставання від високих темпів автомобілізації країни.

- Зниження рівня конкурентоспроможності вітчизняного транспорту на світових ринках перевезень, що особливо загострюється в умовах вступу до СОТ.

- Недостатнє використання експортного потенціалу транспортних послуг, перш за все транзитного потенціалу України.

- Низький рівень безпеки перевезень, що не відповідає світовому рівню. Зокрема, показник кількості загиблих у ДТП у розрахунку на 1000 автомобілів у 4 рази перевищує аналогічний показник розвинених країн.

- Значне екологічне навантаження транспорту, перш за все автомобільного, на навколишнє середовище. Частка транспорту у забрудненні довкілля сягає 33%, що перевищує аналогічний показник розвинених країн світу більш, ніж у 1,7 рази.

На виникнення зазначених проблем вплинула низка негативних факторів: несприятливий інвестиційний клімат, низькі обсяги залучення іноземних та власних коштів на розвиток транспорту, недостатнє фінансування державних програм розвитку транспорту, незавершеність структурних реформ, недосконалість нормативно-правової бази і невисокі темпи гармонізації вітчизняного транспортного законодавства до міжнародного, відсутність комплексності в управлінні єдиною транспортною системою та окремими видами транспорту, особливо автомобільним, що повністю приватизований [5]. У результаті цього виникає невідповідність між зростаючими вимогами і потребами економіки у транспортних послугах та рівнем розвитку, темпами змін основних параметрів транспортної системи; недостатньо використовується транзитний потенціал і вигідне транспортно-географічне положення країни, знижується рівень конкурентоспроможності транспорту на світових ринках перевезень.

В умовах ринкових відносин транспорт виступає важливим чинником підвищення економічної активності як дієвий і постійний учасник виробничих і соціальних про-

цесів. У своїй діяльності він залучає у економіку потенційні можливості багатьох регіонів і скорочує розрив між виробником і споживачем товарів, активізує економічну діяльність та задовольняє потреби населення. Транспорт, виконуючи певні виробничо-збутові функції, створює і реалізує на ринку власну продукцію, якою є перевезення вантажів і пасажирів. У результаті цього, формується ринок транспортних послуг, що включає сукупність різноманітних транспортних комунікацій, підприємств, що реалізують транспортні послуги на певній території згідно своїх техніко-технологічних та економічних можливостей і попиту споживачів [8]. Динамічне ринкове середовище вимагає адекватних змін з боку транспортного обслуговування. Зростає попит на різноманітні якісні транспортні послуги, підвищуються вимоги до функціонування транспорту, зокрема, щодо швидкості, комфортності, надійності, виникають нові форми транспортного обслуговування, змінюється питома вага різних видів транспорту у перевезеннях. Розвивається конкуренція між перевізниками різних форм власності, що сприяє підвищенню якості послуг, їх надійності, забезпечує ефективну модернізацію рухомого складу. Таким чином, в Україні формується ринок транспортних послуг, відбувається диференціація та розширення їх спектру, впроваджуються інноваційні технології перевезень.

Сучасна транспортна система України об'єднує залізничний, автомобільний, річковий, морський, авіаційний, трубопровідний транспорт, мережу автомобільних доріг загального користування та міські види транспорту. За даними Міністерства транспорту і зв'язку України нині у сфері транспорту функціонують близько 700 державних підприємств, установ і організацій; 32 діючих аеропортів; 20 державних морських торговельних портів, 10 річкових портів; 6 залізниць; 97 авіа та близько 150 судноплавних компаній різних форм власності; понад 58 тис. суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність на ринку автотранспортних перевезень.

Суспільно-економічні трансформації господарства України та його транспортно-економічних зв'язків зумовили зміни у

структурі використання та темпах розвитку різних видів транспорту, обсягах і частках окремих різновидів вантажів, географії перевезень. Поряд з цим збільшилася частка міжнародних перевезень територією України, відбувається реалізація транзитного потенціалу. У перехідний період обсяги перевезень вантажів скоротилися у 3,5 рази, у тому числі залізничним транспортом у 2,2 рази, автомобільним у 4,4 рази, обсяги пасажиропотоків зменшилися у 1,8 рази. Під впливом негативних процесів у економіці також відбулося скорочення показників вантажообігу та пасажирообігу. Проте, по-

чинаючи з 2000 року спостерігається позитивна тенденція зростання основних показників розвитку транспортного сектору. Відбулися зміни у структурі використання основних видів транспорту. Порівняно з 1990 у 2005 році значно зросла частка залізничного та трубопровідного транспорту і знизилася частка автомобільного, що зумовлено структурними змінами у господарському комплексі України, потребами та вимогами споживачів. Однак, за обсягами перевезень провідне місце залишається за автомобільним транспортом, а за вантажообігом переважає залізничний (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники роботи транспорту України

Вид транспорту	Рік	Протяжність шляхів, тис. км	Перевезено вантажів		Вантажообіг		Перевезено пасажирів		Пасажирообіг	
			млн. т	%	млрд. т км	%	млн. осіб	%	млрд. пас. км	%
Залізничний	1990	22,8	974	15	474,0	46	669	5	76,0	34
	2005	22,0	450	25	224,0	47	447	6	52,7	39
Автомобільний	1990	167,8	4897	78	79,7	8	8331	55	90,3	42
	2005	169,3	1121	62	35,3	7	3837	47	52,5	39
Міський транспорт ¹	1990	6,1	-	-	-	-	5917	40	38,4	17
	2005	6,6	-	-	-	-	3901	47	24,4	17
Річковий	1990	4,0	66	1	11,9	1	19	0	0,6	0
	2005	2,2	13	1	6,3	1	2	0	0,0	0
Морський	1990	-	53	1	265,6	25	26	0	1,1	0
	2005	-	8	0	9,6	2	11	0	0,1	0
Авіаційний	1990	-	0,2	0	0,1	0	15	0	16,1	7
	2005	-	0,1	0	0,3	0	4	0	6,1	5
Трубопровідний	1990	43,2	296	5	208,0	20	-	-	-	-
	2005	43,7	213	12	198,1	42	-	-	-	-
Усього	1990	243,9	6286	100	1039,3	100	14977	100	222,5	100
	2005	243,8	1805	100	473,6	100	8200	100	135,8	100

Розраховано за даними [7].

¹Міські види транспорту: тролейбусний, трамвайний, метрополітенний.

Вагоме місце на ринку транспортних послуг України належить автомобільному транспорту, частка якого у перевезеннях вантажів становить 62%, а у вантажообігу – 7%. Він є провідним у перевезенні вантажів та пасажирів на невеликі відстані. За останнє десятиліття автомобільний транспорт зазнав суттєвих змін. В умовах ринкових відносин зросла кількість вантажів, що перевозяться

невеликими партіями, зокрема у торгівлі, сфері послуг. У результаті цього, змінилась структура рухомого складу автомобільного транспорту та показники його використання. Нині у цій сфері перевезень діють усі форми власності, що створює умови для конкуренції, яка сприяє підвищенню якості транспортних послуг.

На сучасному етапі розвитку світової економіки автомобільний транспорт у більшості розвинених країн є основним видом внутрішнього транспорту і ключовим елементом транспортної системи. Він відіграє головну роль у забезпеченні зростання економіки і соціального розвитку, розвивається випереджаючими темпами у порівнянні з іншими видами транспорту та галузями господарства. Цьому сприяють об'єктивні переваги, значний прогрес у сфері дорожнього будівництва та конструкцій транспортних засобів, широке розповсюдження систем транспортної логістики [1]. У той же час, процес автомобілізації має серйозні негативні аспекти: втрати від дорожньо-транспортних подій, забруднення довкілля, збільшення навантаження та руйнування покриття автомобільних доріг.

Сучасні тенденції розвитку світової економіки характеризуються розширенням економічних зв'язків між країнами та континентами і, як наслідок, зростанням обсягів міжнародної торгівлі, що обумовлює постійне збільшення транснаціональних транспортних потоків і міжнародного транзиту пасажирів та вантажів. У цих умовах зростає роль транспорту та стверджується його позиція як інтегруючої системи взаємодії країн світу та засобу вирішення міжнародних комунікаційних та політичних проблем. У свою чергу, інтеграція світової економіки стимулює внутрішні інтеграційні процеси на транспорті. У результаті цього, новою формою територіальної організації транспортної інфраструктури стала мережа сучасних полімагістралей - міжнародні транспортні коридори (МТК). Вони формують комплекс наземних та водних транспортних магістралей з відповідною інфраструктурою, допоміжними спорудами, під'їзними шляхами, прикордонними переходами, сервісними пунктами, вантажними та пасажирськими терміналами, устаткуванням для управління рухом. До МТК відносять такі маршрути та напрямки двостороннього масового переміщення вантажів і пасажирів, які здійснюються з великою швидкістю (для вантажів до 120 км/год, для пасажирів – до 160 км/год), комфортно, безпечно, з наданням різноманітних якісних

послуг і з конкурентноздатними вартісними показниками [2].

Високий рівень транзитного потенціалу України, завдяки вигідному транспортно-географічному та геополітичному розташуванню на шляху основних транзитних потоків між Європою та Азією, наявність розвинутої мережі транспортних комунікацій, зумовлює проходження її територією 4 Критських МТК (№3, №5, №7, №9) та маршрутів: Балтика – Чорне море, Європа – Азія, ЧЕС, TRACECA. Транспортні коридори сприяють залученню транзитних потоків на територію України, що впливає на роль держави у міжнародному поділі праці та її участь у Європейській транспортно-логістичній інтеграції і формуванні Пан'європейського транспортного простору. Вони визначають комунікаційний каркас України, впливають на формування територіальної структури господарства, забезпечують здійснення просторових економічних зв'язків і є чинником розміщення продуктивних сил держави. Нині експорт транспортних послуг є суттєвою складовою експортного потенціалу України (74-84% загального експорту послуг). Однак, для успішного функціонування МТК необхідно здійснити впровадження низки організаційно-технічних заходів, законодавчих та нормативних актів, які б забезпечували перевезення вантажів та пасажирів на відповідному вимогам ЄС рівні.

Транспортна система регіонів України формується і розвивається під впливом соціально-економічних і природних умов даного регіону, відбиваючи властиві йому особливості галузевої структури, спеціалізації та територіальної організації господарства, розміщення пунктів виробництва і споживання. Аналізуючи роль та значення транспорту у господарському розвитку регіонів України необхідно, перш за все, слід зупинитися на транспортному потенціалі та ступені його використання. Транспортний потенціал – це забезпеченість регіону транспортною інфраструктурою, рівень її розвитку відповідно до потреб економіки та споживачів транспортних послуг [4]. Регіони України мають різний рівень транспортного забезпечення, що зумовлено особливостями економічного та соціального розвит-

ку, природними та історичними особливостями. Аналіз інтегрального показника розвитку транспортних послуг у регіонах (індекси територіальної концентрації та локалізації транспортного комплексу) показав, що значні обсяги надання транспортних послуг та відповідно індекс територіальної концентрації спостерігаються у м. Київ, Одеській, Донецькій, Дніпропетровській, Львівській, Харківській областях та АР Крим. Висока частка транспорту у виробництві ВДВ (більше 15%) спостерігається у Одеській, Тернопільській, Сумській, Львівській, Кіровоградській областях, м. Київ. Тут відповідно і високий показник коефіцієнту локалізації. Зазначені регіони мають високий рівень розвитку транспортного сектору економіки, а окремі з них характеризуються значним транзитним потенціалом.

Транспортна мережа є важливою складовою транспортної системи, головними функціями її є обслуговування і забезпечення основної діяльності, а саме перевезень. Рівень зосередження шляхів сполучення розраховується за показником щільності транспортної мережі, що дозволяє виявити територіальну диференціацію транспортного забезпечення регіонів. Аналіз коефіцієнта локалізації транспортної мережі у регіонах України показав значні диспропорції у показниках забезпеченості шляхами сполучення. Високий рівень забезпечення транспортними комунікаціями спостерігається у промислово розвинутих областях та прикордонних регіонах, що мають вигідне транзитне положення (рис. 1).

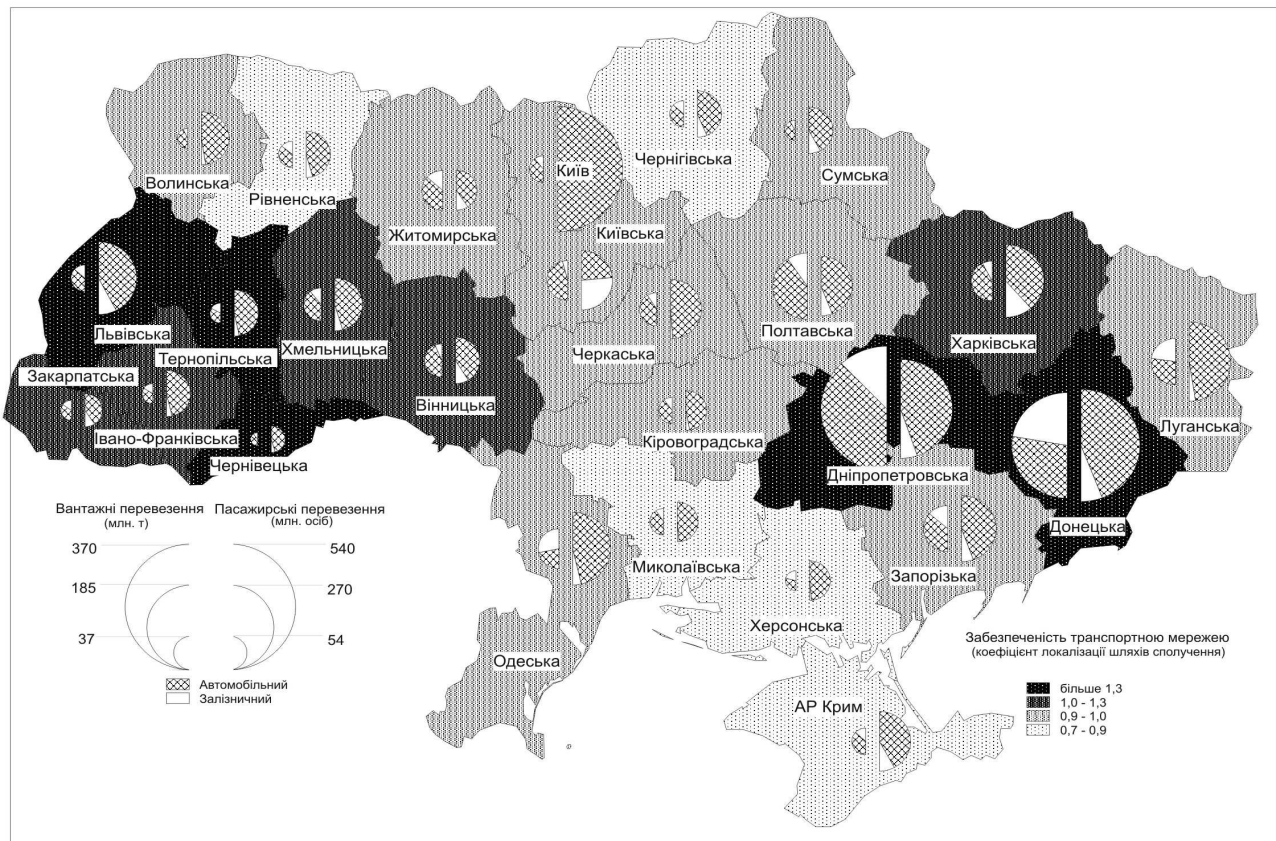

Рис.1. Регіональні особливості розвитку транспортної системи України.

Зокрема, при середній щільності залізничної мережі 36 км/тис. км² території, найвищі показники мають промислово розвинуті Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Харківська області, а також Львівська, Закарпатська, Чернівецька, Вінницька, Тернопільська, у яких висока щільність заліз-

ниць обумовлена вигідним прикордонним положенням та галузевою структурою господарства. В цих областях щільність залізниць коливається від 41 до 59 км/тис. км² території. Мережа автомобільних доріг загального користування в Україні становить 169,7 тис. км, з них 96,8% мають тверде по-

криття. Протяжність доріг державного значення складає 14,1 тис. км (8,3%), у тому числі довжина магістральних 9,3 тис. км, регіональних 4,8 тис. км. Найбільшу частку становлять автомобільні дороги місцевого значення 91,7% загальної довжини (155,6 тис. км). За технічними характеристиками мережа доріг загального користування відповідає в основному IV технічній категорії з шириною проїзної частини 6-7 м (середній показник категорійності доріг 3,71), що набагато нижче, ніж в країнах Європи. Дороги I та II категорій, технічні параметри яких найбільше відповідають сучасним європейським і світовим вимогам, становлять лише 14,7 тис. км, тобто 8,7% загальної довжини. Найвищий відсоток таких доріг у Київській, Донецькій, Запорізькій, Львівській областях. Специфіка господарського освоєння та розвитку, спеціалізація регіонів на виробництві аграрної продукції обумовила низьку забезпеченість автошляхами високої якості у Кіровоградській, Чернігівській, Сумській, Полтавській областях. Середня щільність доріг з твердим покриттям в Україні становить 273 км/тис. км². Найбільш високі показники у західних областях – близько 300 км/тис. км² і вище.

Розвиток мережі автомобільних доріг все більше відстає від зростання темпів інтенсивності руху та автомобілізації. Зокрема, за останні 5 років приріст легкових автомобілів у особистій власності становив 7,6%, а протяжність мережі автомобільних доріг загального користування зросла лише на 0,6%. Значне відставання розвитку мережі автомобільних доріг від темпів автомобілізації, особливо у межах великих міст, призводить до негативних наслідків: збільшення затримок у переміщенні пасажирів та вантажів; зростання транспортних витрат; займання транспортними спорудами землі у межах населених пунктів (20-30% території у великих містах); збільшення кількості дорожньо-транспортних пригод; загострення проблем забруднення навколишнього середовища; погіршення роботи міського пасажирського транспорту.

Показники роботи транспорту залежить від обсягу перевезених вантажів та середньої дальності перевезень. Інтенсивність та структура вантажних перевезень обумовлю-

ється господарською спеціалізацією регіонів, розміщенням основних вантажоутворюючих центрів, структурою та географією зовнішньої торгівлі. На розвиток автомобільних перевезень впливає характер систем розселення, тому що значна концентрація населення потребує збільшення перевезень у сфері послуг, торгівлі. Найбільш потужні вантажопотоки формуються у промислово розвинених регіонах (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька області). Високий рівень територіального зосередження вантажних перевезень обумовлюється господарською спеціалізацією цих областей на виробництві вантажоземної та сировинноємної продукції металургійної, паливної, гірничодобувної, хімічної промисловості, важкому машинобудуванні. Значні показники обсягу перевезень у Полтавській і Одеській областях, що мають вигідне транспортно-географічне положення.

Потреби у перевезеннях і розвиток відповідних видів транспорту визначаються рівнем економічного розвитку, особливостями спеціалізації та територіальної організації господарського комплексу регіону. Структура використання різних видів залежить від техніко-експлуатаційних особливостей кожного виду транспорту, ступеня його розвитку у регіоні, економіко-географічного положення території, з одного боку, а з іншого – обумовлюється потребами та вимогами споживачів. Дослідження просторових закономірностей у використанні різних видів транспорту виявляє значні територіальні відмінності у розвитку окремих видів перевезень у регіонах. Найбільші обсяги транспортування залізницею спостерігаються у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській областях, що зумовлено територіально-галузевими пропорціями господарства, концентрацією значних обсягів промислового виробництва і видобутку корисних копалин, історично сформованою системою залізничних магістралей. Найбільші відправлення вантажів здійснюються Донецькою залізницею (Донецька, Луганська області) – 42% та Придніпровською (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області) – 30%. За обсягами автомобільних перевезень лідирують Донецька, Дніпропетровська, Полтавська області.

Концентрація галузей, пов'язаних із виробництвом і переробкою сільськогосподарської сировини, у Вінницькій, Кіровоградській, Черкаській, Хмельницькій, Київській областях обумовила розвиток автотранспортних перевезень і вплинула на їх територіальну організацію. У перевезеннях морськими видами транспорту домінує Одеська область, річкові перевезення здійснюються перевізниками, що зареєстровані у м. Київ та Одеській області. Дослідження свідчить про значні територіальні відмінності у розвитку перевезень та їх обсягах. Зокрема, показник Дніпропетровської області перевищує у 6,5 разів Івано-Франківську область. Крім того, невисокі показники обсягу перевезень у Харківській та Львівській областях свідчать про низьку ефективність використання наявного транспортного потенціалу та значні резерви у роботі транспорту.

Аналіз територіальної диференціації розвитку транспортної системи дозволив виділити окремі типи регіонів за рівнем розвитку транспортного потенціалу. Високий рівень розвитку транспорту спостерігається у промислово розвинених областях, для яких характерні значні обсяги перевезень, щільність шляхів сполучення та інтенсивність вантажопотоків (Донецька, Дніпропетровська, Одеська), а також у регіонах, що мають вигідне транзитне положення і, відповідно, високу щільність транспортних магістралей та вагомі інвестиції у цю галузь (Черкаська, Тернопільська області). Високе значення цього показника свідчить про значну роль транспортного сектору в економіці регіону щодо забезпечення злагодженої роботи усіх видів виробничої діяльності. Показник зі значенням вище середнього мають Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Львівська, Закарпатська області, для яких властиве транзитне положення та висока щільність шляхів сполучення. Низький розвиток транспортного потенціалу спостерігається у Волинській, Сумській, Чернігівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Вінницькій, Херсонській областях, економіка яких має аграрну спеціалізацію, а тому спостерігаються незначні обсяги перевезень, невисока щільність шляхів сполучення (рис. 1).

Вагомою складовою функціонування транспортної системи на сучасному етапі є пасажирські перевезення, особливо їх якісні характеристики (комфортність, надійність, швидкість, безпека). Однак, дослідження якісних показників утруднене через відсутність статистичних даних з цього напрямку. Провідну роль у перевезеннях пасажирів відіграє автомобільний та залізничний транспорт. Найбільші обсяги перевезень характерні для регіонів, що мають значну чисельність та щільність населення. Для визначення рівня розвитку пасажирських перевезень відповідно до потреб у них населення важливе значення має показник інтенсивності пасажирських перевезень. Найвища рухомість населення спостерігається у м. Київ, Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Волинській областях. Відповідно високі показники пасажирообороту у м. Київ, Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Львівській, Луганській областях. Таким чином, дослідження просторових закономірностей у розвитку пасажирських перевезень показало, що найвищі показники розвитку транспортного обслуговування населення спостерігаються у м. Київ, Київській та Дніпропетровській областях. Для них характерні потужні обсяги перевезень, значна рухомість населення, що пов'язано з високою концентрацією населення, переважно міського, рівнем доходів населення. Високий рівень даного показника мають щільно заселені промислові області (Донецька, Луганська, Запорізька, Одеська) та рекреаційні регіони (АР Крим, Львівська), у яких спостерігаються значні обсяги перевезень. Черкаська та Полтавська області теж відносяться до цієї групи завдяки високій щільності населення та вигідному центральному положенню. Найнижчі показники характерні для Закарпатської, Чернівецької, Івано-Франківської, Житомирської, Вінницької і Сумської областей, що мають вагому частку сільського населення, для якого характерна нижча мобільність порівняно з міським (рис. 1). Одним із показників соціальної якості транспортної системи є забезпеченість населення власним автотранспортом. Високі значення цього показника у м. Київ, Запорізькій, Київській, АР Крим, Харківській, Черкаській областях.

Активний розвиток приватного автомобільного транспорту сприяє зростанню мобільності та якості життя населення.

Інтенсивний розвиток транспорту, зростання обсягів перевезень, швидкі темпи автомобілізації зумовлюють значний вплив на довкілля. Крім того, навантаження на довкілля посилюється внаслідок зростання транзитних перевезень. У результаті роботи транспортного комплексу здійснюється вплив на всі компоненти навколишнього середовища. Найбільш значна частка викидів від транспорту у забрудненні атмосферного повітря. Вона становить 33%., що перевищує цей показник у розвинених країнах майже у 1,7 рази. Суттєвий вплив на довкілля здійснює автомобільний транспорт. Він є основним джерелом викидів токсичних (канцерогенних) речовин та причиною несприятливого стану навколишнього середовища у багатьох містах України. Частка автотранспорту у загальному обсязі викидів від пересувних джерел в Україні становить 95,5%, залізничного – 3,1%, водного – 1,1%, авіаційного – 0,3%. Основними забруднюючими речовинами від транспортних засобів, що потрапляють у атмосферне повітря є оксид вуглецю, оксиди азоту, вуглеводні, бензол, сажа. Обсяги викидів цих сполук визначаються типом двигунів внутрішнього згорання, зокрема особливостями спалювання та очисткою відпрацьованих газів. За оцінками експертів щорічні економічні збитки нашої держави від транспортного забруднення атмосфери становлять 1,1 млрд. євро або 8 млрд. гривень. За даними ВОЗ, близько 80% зазначених збитків безпосередньо пов'язані зі здоров'ям людей, хворобами і втратою працездатності [1].

Найбільші обсяги викидів від автотранспорту у атмосферне повітря спостерігаються у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях та м. Києві. Оскільки тут сконцентрована значна кількість транспортних засобів, висока інтенсивність руху. Частка забруднення від транспорту значно варіює у межах України. Особливо висока вона у великих містах та менш розвинених у промисловому відношенні регіонах. Висока частка транспорту у викидах шкідливих речовин у атмосферне повітря у м. Київ, Волинській, Закарпатській, Херсон-

ській, Чернівецькій областях, де транспорт є основним забруднювачем атмосфери, оскільки промислове забруднення тут незначне. Дослідження регіонів України за рівнем транспортного навантаження на довкілля показало, що найвищі показники транспортного впливу спостерігаються у Дніпропетровській, Донецькій, Харківській областях та м. Київ. Це пояснюється значною інтенсивністю розвитку транспорту та відповідно споживанням паливно-енергетичних матеріалів, використанням води, земель під транспортну інфраструктуру та забрудненням атмосфери. Ситуація із транспортним забрудненням атмосфери у великих містах України погіршується внаслідок збільшення кількості транспортних засобів (чисельність приватних легкових автомобілів зростає на 62% за 1990-2005 роки); старіння парку рухомого складу у зв'язку з відсутністю інвестицій у його відновлення; затримки із введенням сучасних екологічних вимог до транспортних засобів і використовуваних палив.

Протягом останніх років обсяги забруднення атмосфери автотранспортом зростають в середньому на 2% щорічно. Однією з причин такої ситуації є затримки із введенням екологічних вимог до дорожньо-транспортних засобів. У той час, як у більшості розвинених країн світу з 2005 року запроваджено рівень екологічних вимог до транспортних засобів „Євро-4” (у країнах ЄС з 01.01.2008 р. очікується запровадження стандартів “Євро-5”), в Україні тільки запроваджується рівень „Євро-2” з 01.01.2007 р. для всіх транспортних засобів, що ставляться на нову реєстрацію. Проте, стандарти “Євро-2” все ще не застосовуються для автомобілів, які вже зареєстровані. Тому одним з пріоритетних напрямів є проведення політики екологізації транспортної системи з метою поліпшення стану навколишнього середовища, шляхом зменшення транспортного навантаження на територію, вдосконалення транспортних засобів.

Висновки. Таким чином, у транспортному секторі України нині відбуваються швидкі та глибокі трансформації. Поступово зростаються обсяги перевезень, що обумовлено пошуканням економіки та розвитком

торговельно-економічних відносин з іншими країнами, підвищенням життєвого рівня населення і, відповідно, зростанням попиту на транспортні послуги, відбувається активізація процесів інтеграції до європейської та світової транспортних систем. Поряд з цим, у регіональному розрізі зростаються диспропорції у розвитку транспортної системи, основних показниках роботи транспо-

рту, забезпеченості транспортною інфраструктурою. Інструментом подальшого ефективного розвитку транспортного сектору України є активна інвестиційна та інноваційна діяльність, спрямована на оновлення рухомого складу, розбудову транспортної мережі, вдосконалення технологій перевезень та транспортного обслуговування відповідно до міжнародних вимог.

Література

1. Автомобільний транспорт України: Стан, проблеми, перспективи розвитку / А.М. Редзюк. – К., 2005. – 400 с.
2. Новікова А.М. Україна в системі міжнародних транспортних коридорів. – К.: НППМБ, 2003. – 494 с.
3. Пащинська Н.М. Суспільно-географічні аспекти розвитку транспортної системи України у контексті євроінтеграційних процесів // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво: Тези доповідей. / За ред. В.Й. Лажніка і С.В. Федонюка. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – С. 446-448.
4. Пащенко Ю.Є. Розвиток та розміщення транспортно-дорожнього комплексу України : Монографія / За ред. С.І.Дорогунцова. – К.: Науковий світ, 2003. – 467с.
5. Пащенко Ю.Є. Проблеми та перспективи розвитку транспортно-дорожнього комплексу у період трансформації економіки України // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 94-97.
6. Смирнов І.Г. Логістика: просторово-територіальний вимір. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – 335 с.
7. Транспорт і зв'язок України, 2004 рік: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2005. – 195 с.
8. Транспорт і регіональні системи продуктивних сил України: Монографія / Л.Г. Чернюк, Т.В. Пена, О.М. Ярош; За ред. Л.Г. Чернюк. – К.: Наук. світ, 2003. – 182 с.
9. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

УДК 911.3

Діана Павлова

АНАЛІЗ АВТОМОБІЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ НА ОСНОВІ ТЕОРІЇ ГРАФІВ

На основі проведеного дослідження був побудований граф автомобільної мережі Харківської області, на заснуванні якого в подальшому будуть розроблені моделі оптимізації транспортного комплексу.

Diana Pavlova. The analysis of automobile net of Kharkiv region on basis of graph theory. After the research made, the graph of Kharkiv region automobile net was built, on basis of which the optimization models of transportation complex will be developed in the future.

Актуальність. Автодорожній транспорт грає одну з головних ролей у функціонуванні національної економіки. Рівень розвитку мережі автомобільних шляхів є важливим показником рівня розвитку країни в цілому. Ще більш важливе значення має структура автомобільних доріг, їх якість та територіальна організація в масштабах адміністративно-економічних районів. Зумовлено це тим, що автомобільний транспорт краще

функціонує в умовах різної територіальної доступності, має високу мобільність та надійність. Розвиток транспортної мережі в цілому і автомобільної, зокрема, в значній мірі залежить від фізико-географічних умов. В той же час, територіальна організація автомобільного транспорту значно впливає на розвиток регіональної економіки, соціальний розвиток регіону. Все це визначає необхідність розробки засад оптимального роз-

витку транспортної мережі. Для Харківської області, питання оптимізації автомобільного транспорту як складової всього транспортного комплексу, є важливим і потребує відповідних досліджень, в тому числі і з точки зору соціально-економічної географії. В даному дослідженні зроблена спроба побудувати граф автомобільної мережі Харківської області з метою її наступної оптимізації. Економіко-географічний аналіз мережі Харківської області з метою її оптимізації дуже важливий для подальшого розвитку економіки регіону, вдосконалення соціальної сфери.

Мета дослідження. Побудування графа автомобільної мережі Харківського регіону для подальшої розробки моделей оптимізації транспортного комплексу.

Викладання основних результатів дослідження. Об'єктом дослідження в даному випадку є автодорожна мережа області, яка з'єднує між собою районні центри досліджуваного адміністративно-економічного регіону. В процесі роботи досліджується конфігурація мережі, можливі варіанти її зміни з метою досягнення гармонічного розвитку.

Автодорожна мережа Харківської області характеризується високим рівнем розвитку, який зумовлений призначенням і функціями цієї мережі. Автомобільні дороги області забезпечують функціонування промислового, агропромислового комплексів області, розвиток її соціально-економічної інфраструктури.

Високий рівень соціально-економічного розвитку області зумовив розвиток на території регіону сучасної, технічно оснащеної мережі автомобільних доріг. На території області функціонують автомобільні дороги всіх існуючих класів, а саме:

- магістральні дороги європейського і державного значення;
- інші магістральні дороги державного значення;
- автодороги державного значення;
- інші автодороги обласного і місцевого значення [1].

Територіальні особливості розвитку автомобільної мережі зумовлені вигідним економіко-географічним положенням, яке забезпечує проходження через територію об-

ласті крупних автомагістралей, зв'язуючих північні та західні регіони України з південними адміністративно-економічними районами країни. На території Харківської області проходять автомагістралі міжнародного значення, здійснюючи зв'язки України з Росією та іншими країнами.

Головну роль у формуванні і розвитку автодорожньої мережі області грає наявність такого великого адміністративного, промислового, наукового і культурного центру, як Харків. Обласний центр історично сформувався в крупний транспортний вузол державного і міжнародного значення. Всі крупні магістралі області сходяться саме у Харкові, що і визначає особливості конфігурації транспортної мережі.

Через територію області проходить автомагістраль європейського значення Москва – Харків – Сімферополь. Автомагістраль державного значення Київ – Полтава – Харків – Ростов-на-Дону пересікає область з сходу на захід. Через обласний центр проходить ще цілий рід магістралей державного і обласного значення, з'єднуючих Харків, як головний транспортний вузол, з центрами сусідніх областей і районними центрами області. Дані магістралі характеризуються високими швидкостями руху, доброю якістю дорожнього покриття, достатньо високою пропускною здатністю. Як крупний автотранспортний вузол, Харків має кільцеву дорогу, яка дозволяє всім видам автотранспорту огинати Харків та, цим самим, економити час руху, який значно збільшується при переміщенні містом [3]. Важливим аспектом при цьому являється збереження якості повітряного басейну міста через зменшення кількості транспортних заходів.

Мережа автомобільних доріг Харківської області відноситься до радіального типу з добре вираженою ієрархією як доріг, так і вузлових транспортних пунктів. На вершині ієрархічної градації автодорожніх вузлів області знаходиться Харків, із якого всі основні магістралі області розходяться в радіальних напрямках, причому цей напрямок зберігається до самого кордону регіону. Головні автодороги формують важливу структуру й конфігурацію мережі автотранспорту області.

Крупні автомагістралі на території області з'єднуються між собою автомобільними дорогами нижчих рангів, які забезпечують поперечні зв'язки між крупними радіальними шляхами сполучень. Таким чином, сформувалась транспортна система, яка дозволяє здійснювати транспортні переміщення за всіма напрямками з мінімальним економічними та тимчасовими витратами.

Мережа області має загальну довжину 9,2 тис. км., при цьому важливим є той факт, що біля 96 % автодоріг області мають тверде покриття.

Мережа автомобільних доріг Харківської області характеризується відносно невисокою щільністю, а саме: 180 км на 1000 км². Однак цей показник компенсується високим класом основних автомагістралей. Таким чином, можна зробити висновок, що автотранспортна мережа області має високий рівень розвитку, який забезпечує повноцінний зв'язок всіх достатньо крупних населених пунктів між собою.

На території області функціонує шістнадцять міжобласних і шістдесят вісім внутрішньо обласних маршрутів, які забезпечують високі показники вантажо- та пасажиро обороту. Автомобільними маршрутами області щороку переміщується поряд 10 мільйонів пасажирів, 15 мільйонів тон вантажу [6]. До основних вантажів, які перевозяться по дорогам області відноситься перш за все продукція сільського господарства, харчової та легкої промисловості, промисловості будівельних матеріалів [2].

Зважаючи на важливість оптимізації мережі автомобільного транспорту була зроблена спроба побудови графа автодорожньої мережі Харківської області.

Основою для моделювання мережі автомобільних доріг Харківської області, тобто побудови її графа, став „Атлас автомобільних доріг України”. Основою була карта, яка відображає автодорожню мережу Харківської області. Масштаб карти – 1 : 1750000 [1].

Граф – це структура, яка задається безліччю ребер (зв'язків), які з'єднують вершини (точки, об'єкти). В даному випадку ребрами графа служать автомобільні дороги області, різного класу, вершинами графа є двадцять

сім районних центрів Харківської області. Умовою побудови графа було виявлення існуючих зв'язків за допомогою доріг між райцентрами.

Перш за все на графі відображались крупні автомагістральні державного та обласного значення, потім дороги, які з'єднують райцентри області і інші автодороги місцевого значення. Харківська область має достатньо високу щільність автодорожнього покриття, тому мережа автодоріг між райцентрами передбачає не тільки окремі зв'язки між населеними пунктами. Крім крупних автомагістралей об'єкти дослідження пов'язані між собою ще цілим рядом доріг низького рангу. Важливим моментом при аналізі графа було встановлення зв'язків між кожною парою пунктів, враховуючи при цьому одну з автодоріг, що зв'язує ту або іншу пару вершин графа.

Отже, модель автодорожньої мережі області є графом з вершинами, які використовуються в тих випадках, коли між пунктами немає прямого зв'язку. Ці відрізки можуть належить частково ребрам, які з'єднують інші пари вершин. Фіктивні вершини установлені, таким чином, в місцях або пересікання доріг або в місцях їх злиття [5].

При побудованні даного графа обов'язковим є й умова, що ребром позначається тільки прямий зв'язок між райцентрами. Наприклад, ребром не пов'язуються ті вершини, між якими немає прямого шляху сполучення без райцентрів на цьому шляху, але існує зв'язок, за допомогою автодороги, яка проходить через пункт, що не відноситься к цієї парі вершин.

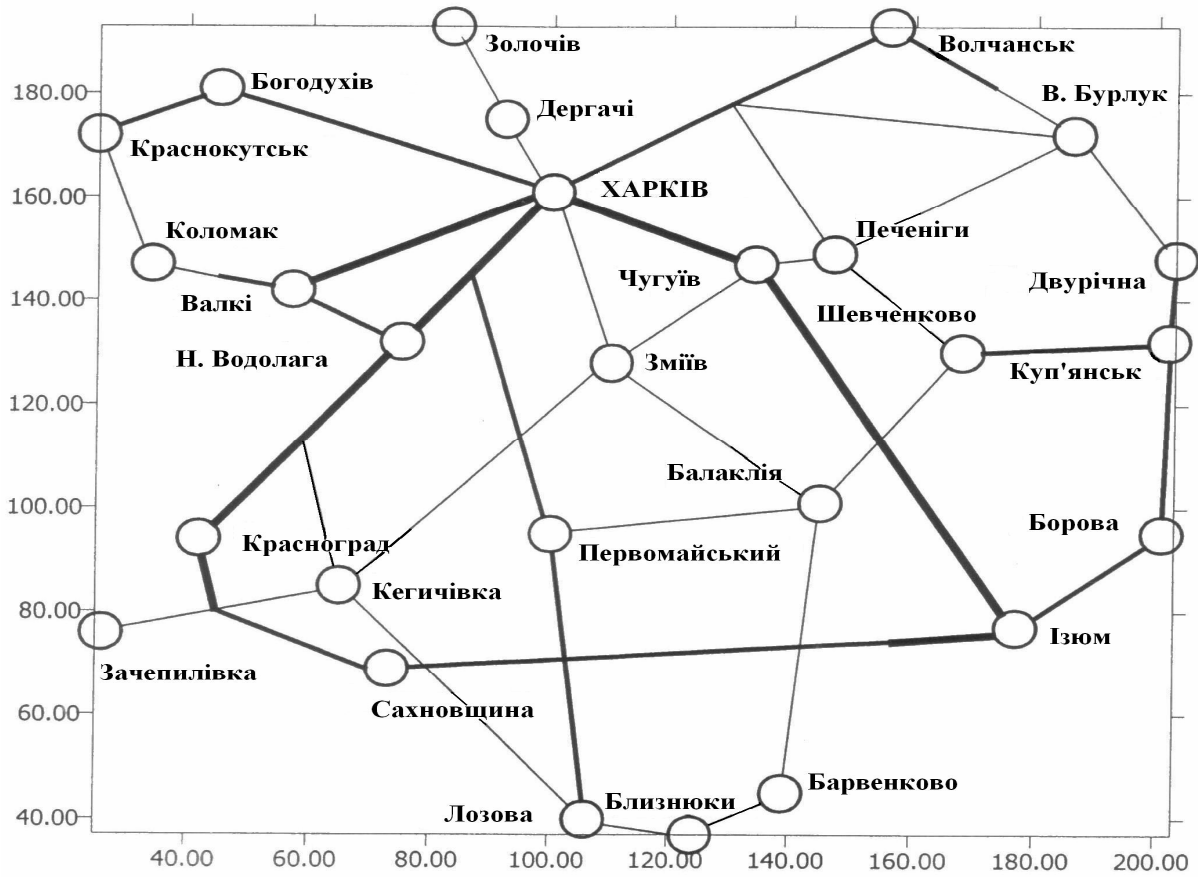
Аналогом ранжирування автомобільних доріг області стала державна класифікація шляхів автомобільного сполучення. „Закон України про дорожній рух” передбачає поділення доріг, які відображені на графі на чотири класи (рангу):

1. Автомагістралі європейського та державного значення;
2. Інші автомагістралі державного значення;
3. Автодороги державного значення;
4. Інші автодороги обласного та місцевого значення.

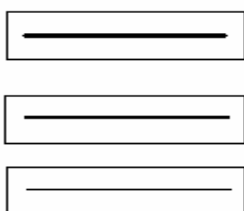
На графі (Рис.1) автодороги двох останніх класів об'єднані в один і відносяться до

автодоріг 3 рангу з максимальною швидкістю руху біля 90 км/ч. Показник для доріг 2 рангу – 110 км/ч, а для автомагістралей – 130 км/ч. Вершини графа нумеруються відповідно алфавітному порядку назв район-

них центрів області. Для моделювання графа використовувались вершини (райцентри) графа в їх реальному положенні по відношенню один до одного у прямокутній системі координат.

Ранжирування автомобільних доріг

1 РАНГ – макс. швидкість 130 км/ч

2 РАНГ – макс. швидкість 90 км/ч

3 РАНГ – макс. швидкість 90 км/ч

Рис. 1. Граф автодорожньої мережі Харківської області

Висновки. На основі проведеного дослідження був побудований граф автодорожньої мережі Харківської області, на заснуванні якого в подальшому буде виконан аналіз доступності районів центрів

відносно м. Харкова, що дозволить запропонувати модель оптимізації автомобільної мережі окремих районів та регіону в цілому.

Література

1. Атлас автомобільних доріг України. Закон України про дорожній рух. – К.:
2. Укргеодезкартографія, 1993. – 48 с.
3. Никольский И.В. География транспорта СССР. – М.: Изд-во Московского университета, 1978. – 254 с.

5. Экономическая география транспорта. / Н.Н. Казанский, В.С. Варламов, В.Г. Галабуда и др. – М.: Транспорт, 1991. – 235 с.
6. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
7. Михеева В.С. Математические методы в экономической географии. Ч. 2. Приложения теории графов: Курс лекций. – М.: Изд-во Московского университета, 1983 – 178 с.
8. Статистичний щорічник: Про роботу підприємств транспорту та дорожнього господарства по Харківській області. – Х.: вид-во Харківського обласного управління статистики, 2006. – 561 с.

УДК: 911.3:338.48-6 (477.85)

Іван Костащук, Мар'яна Осипчук

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Проаналізовано сучасний стан та перспективи розвитку релігійного туризму в Чернівецькій області. Розмежовано поняття „релігійний туризм” та „паломництво”. Виявлені основні проблеми та перспективи розвитку релігійного туризму в Чернівецькій області.

Ivan Kostaschuk, Maryana Osypchuk. Features of development of religious tourism in Chernivtsi region. The modern consisting and prospects of development of religious tourism is analysed in Chernivtsi region. A concept is delimited: "religious tourism" and "pilgrimage". Basic problems and prospects of development of religious tourism are discovered in Chernivtsi region.

Актуальність теми. В сучасних умовах розвитку важко недооцінити позитивний вплив туристичної індустрії на економіку країни. Це одна із господарських діяльностей із найбільшим потенціалом для забезпечення прибутку та зайнятості населення, яка має значний вплив на інші сектори економіки. Особливої уваги заслуговує розвиток релігійного туризму в окремих регіонах України. Релігійний туризм є одним із найбільш розповсюджених видів туристичної діяльності. Чернівецька область має значний потенціал сакральних пам'яток архітектури та монастирів, як важливих центрів паломництва. Тому вивчення сучасного стану, основних проблем та завдань релігійного туризму регіону є актуальним та перспективним.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженнями релігійного туризму, як галузі економіки, займається багато вчених різних наукових напрямків, що заклали загальноконцептуальні теоретико-методологічні основи наукового пізнання даного виду туристичної діяльності. Релігійний туризм та паломництво в Чернівецькій області вивчені досить мало. Особливості паломництва в цьому регіоні вивчали В.О. Джаман [1] та І.І. Костащук [1], якими було розроблено класифікацію паломницьких рухів та про-

аналізовано їх географію.

Мета та завдання дослідження. Метою даного дослідження є вивчення особливостей релігійного туризму в Чернівецькій області, виявлення основних завдань та перспектив подальшого розвитку. Виходячи із мети дослідження, основними завданнями були:

- 1) розмежувати поняття „релігійний туризм” та „паломництво”;
- 2) проаналізувати сучасний стан релігійного туризму в Чернівецькій області;
- 3) виявити основні проблеми розвитку релігійного туризму в області та Україні загалом, а також шляхи їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Релігійний туризм вважається історично першою формою туристичних подорожей. На сьогоднішній день інтереси до нього збільшуються у всьому світі. Аналізуючи розвиток релігійного туризму, можна визначити наступні реалії його сучасного стану:

- релігійні туристи витрачають кошти під час подорожей, і цим роблять вагомий вклад в подальший розвиток сакрального потенціалу;
- кордони між масовим та релігійним туризмом стають з кожним днем менш помітними;
- вкладання коштів у розвиток даного

виду туризму не лише забезпечує прибуток та зайнятість населення, а й сприяє збереженню туристичних релігійних ресурсів країни;

- громадяни країн, що володіють релігійними ресурсами, також потребують роботи, доходів, податків. Релігійний туризм є можливістю реалізувати бажання для туристів, та забезпечити соціальний та економічний розвиток окремих країн та їх регіонів, які володіють сакральними туристичними ресурсами;

- релігійні організації не можуть діяти в ізоляції одна від одної;

- даний вид туризму підтримує відносини місцевих вірувань та традицій, розуміння і діалог між різними церквами, релігіями, націями і цивілізаціями.

У сучасному релігійному туризмі можна виділити два напрями:

1) власне релігійний – паломництво (відвідання святих місць з метою поклоніння церковним святиням) і місіонерство (здійснення подорожей з метою пропаганди того чи іншого віровчення);

2) релігієзнавчий (не тільки для віруючих) – пізнавальні (ознайомлення з релігійними пам'ятками, історією релігії, культурою) та наукові (для богословів, істориків, релігієзнавців) поїздки [3].

В сучасному туризмознавстві слід розрізняти терміни „релігійний туризм” і „паломництво”. Паломництво – це один із напрямків релігійного туризму, який притаманний тільки одній релігійній конфесії і передбачає поклоніння святиням та відвідування святих місць. Релігійний туризм може бути представлений на рівні багатьох конфесій і охоплювати більший спектр туристичних об'єктів.

В Україні даний вид туризму ще не забезпечує значного доходу до бюджету. Частка релігійного туризму в Україні – 0,3% від усіх туристів, що обслуговуються. Та ми маємо всі необхідні ресурси та умови для розвитку даного виду.

Чернівецька область була, є і буде краєм туризму. Вона має давні туристські традиції, відомих і кваліфікованих туристських лідерів, а головне – чудові історико-етнографічні та економіко-географічні передумови і перспективи розвитку цієї спе-

цифічної галузі економіки. Одним із найперспективніших видів туризму в даному регіоні є релігійний. На території Чернівецької області налічується 112 пам'яток сакральної архітектури національного значення, що входять до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Найпомітніше і найважливіше значення для розвитку релігійного туризму мають монастирі, як важливі духовні центри спільного життя монахів, що вирізняються серед простих храмових споруд своєю архітектурою та значенням. В області діють 17 монастирів, в т.ч. 11 належать УПЦ, 4 – РКЦ та 2 – Російській православної старообрядницькій церкві (РПСЦ) [2]. Зводиться монастир на садибі першого митрополита Буковини, що належить УПЦ КП, монастир-скит у с. Стальнівці (УПЦ), та започатковано будівництво монастиря у с. Молодія (УПЦ). Важливими сакральними об'єктами в Чернівецькій області є Свято-Духівський кафедральний собор м. Чернівці (УПЦ), Храм Святої Параскеви м. Чернівці (УПЦ КП), Римо-католицький костіол Воздвиження чесного хреста м. Чернівці, колишня резиденція Буковинських митрополитів із Трьохсвятительським храмом (нині головні корпуси ЧНУ), Свято-Миколаївський дерев'яний храм м. Чернівці (УПЦ КП) та інші пам'ятки архітектури як м. Чернівці так і інших населених пунктів.

За територіальним розподілом монастирі Чернівецької області розміщені наступним чином: Вижницький район – 1 УПЦ та споруджується 1 УГКЦ, Герцаївський – 1 УПЦ, Глибоцький – 2 РПСЦ, Заставнівський – 2 УПЦ та будується 1 УПЦ КП, Новоселицький – 1 УПЦ, Сокирянський – 1 УПЦ, Сторожинецький – 2 УПЦ та 3 РКЦ, м. Чернівці – 2 УПЦ і 1 РКЦ [2]. Тому можна стверджувати, що основна маса релігійних туристів спрямована у вище названі адміністративно-територіальні райони та обласний центр.

Як бачимо, туристичний потенціал заповідних місць нашого краю необмежений і потребує свого максимального реалізування. Основними проблемами, що стоять на шляху прогресивного розвитку даної галузі у Чернівецькій області, є:

- недостатньо розвинені туристична та загальна інфраструктура;

- погане транспортне забезпечення;
- низький рівень якості обслуговування;
- відсутність інвестицій у сфері рекреації;
- недостатній рівень співробітництва релігійної влади та туристичних операторів, що спричиняє низький рівень надання турпослуг у сфері релігійного туризму;
- занедбаність пам'яток історії, архітектури та культури;
- недостатність коштів для реклами регіону.

Для подолання вище перелічених проблем, на нашу думку, перш за все необхідна тісна кооперація між адміністраторами релігійних місць, главами церков і туроператорами, в тому числі й створення спеціальних ліцензій для останніх, є обов'язковими для оптимізації прибутку, що є результатом релігійного туризму.

Також має стояти питання про збільшення обсягу інвестицій, оскільки досить складно без закордонних інвестицій і кредитів провести реконструкцію і розширення матеріальної бази.

Однією із складових туристичної сфери є транспортна галузь, тому дуже важливим є вирішення питань щодо розбудови та покращення автомобільних доріг.

Важливим напрямом є ефективне і раціональне використання природних ресурсів та об'єктів історико-архітектурної спадщини, їх збереження і відновлення, сприяння ліквідації або мінімізації негативного впливу туристичної діяльності на навколишнє природне середовище.

Для максимально позитивного результату у туристичній галузі нашого регіону, в

управлінні релігійного туризму повинні брати участь такі суб'єкти, як: місцеві органи влади та відповідальні за інфраструктуру; релігійні громади; туристичні оператори (як внутрішні, так і закордонні); транспортні компанії; місцева інфраструктура туристичного сервісу; приватні підприємці у туристичній галузі.

Провівши ряд заходів щодо вирішення існуючих проблем, релігійний туризм:

- 1) захищатиме фізичну цілісність релігійних місць, їх релігійне значення;
- 2) гарантуватиме населенню нашої країни добробут, і зберігатиме його пріоритетне право використовувати релігійні місця;
- 3) сприятиме задоволенню комерційних потреб туристичної індустрії одночасно із задоволенням духовних і релігійних потреб паломників, прихожан;
- 4) забезпечуватиме великий обсяг надходжень до бюджету і підвищить водночас соціально-економічне становище країни;
- 5) підвищить міжрелігійне розуміння і відношення у суспільстві.

Загальні висновки. Релігійний туризм – це один із перспективних напрямків туристичної індустрії нашої держави та Чернівецької області зокрема. Україна має значний потенціал для розвитку даного виду туризму, але на жаль його використання є досить незначним. В Чернівецькій області найвища по Україні насиченість монастирів та сакральних пам'яток архітектури на кількість населених пунктів, що свідчить про високий рівень сакрального потенціалу. Проте розвиток релігійного туризму в даному регіоні потребує значних зусиль як органів державної влади, так і представників релігійних організацій.

Література

1. Джаман В.О., Костащук І.І. Паломництво як вид туристичної діяльності в Чернівецькій області (географічні аспекти) // Вісник наукових досліджень. Серія: Туризм. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ Галицького інституту імені В'ячеслава Чорновола, 2006. – Випуск 1. – 41-46 с.
2. Матеріали сектору в справах релігій Чернівецької обласної державної адміністрації
3. <http://www.tourlib.columb.net.ua/Statti/Tourism/sapelkina.htm>

Проблеми розвитку географічної освіти

УДК 911.3

Мирослав Білецький, Ярослав Івах

ПРО УДОСКОНАЛЕННЯ ЗМІСТУ НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З “ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ” ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (9 КЛАС)

Автори пропонують доповнити зміст програми і підручників такими питаннями: окремими видами географічного положення, політико-географічними аспектами, традиційними і сучасними технологіями основних виробництв, глибшою (повнішою) характеристикою населення, сфери послуг, економічних і соціально-економічних районів.

Myroslav Bilets'kyi, Yaroslav Ivakh. About the improvement of the content of the curriculum in Economical and Social Geography for the establishments of general education (the 9th form). The authors suggest adding to the content of the curriculum and manuals such questions: different types of geographical location, political and geographical aspects, traditional and modern technologies of the main industries, more complete characteristic of the population, of the services, of the social and economical regions.

У сучасній соціально-економічній чи суспільній географії більшість учених виділяє чотири галузі: демогеографію (географію населення), економічну, соціальну і політичну географію. Разом із тим у навчальних програмах і підручниках представлено тільки три напрямки (економічна, соціальна, демогеографія) і майже не звертається увага на політико-географічні питання. Серед представлених трьох напрямків лівова частка віддається економічній географії, тобто розміщенню виробництва.

Сучасні тенденції розвитку господарства фіксують пришвидшений ріст галузей сфери послуг, тобто більшу залежність соціально-економічного розвитку країни від населення. Наприклад, за всіма статистичними даними найнижчий рівень доходів мають жителі західних областей України, але рівень життя тут не дуже поступається індустріальним областям держави, що можна простежити за цінами на нерухомість. Тому географія населення повинна бути набагато ширше представлена у шкільній програмі економічної і соціальної географії.

Більш детально варто проаналізувати історико-географічні аспекти заселення України, особливу увагу приділивши колонізації українцями степової зони з кінця XVIII ст. до початку XX ст., також відобразити не тільки динаміку кількості населення Украї-

ни у XX ст., але й катастрофічні зміни у національному складі населення.

Тоді легше можна було б пояснити регіональні відмінності у сучасних процесах депопуляції населення, яка найбільше зачепила не так давно індустріалізовані східні області України.

Більших обсягів і детальності вимагає характеристика міст, містечок і сіл України. Зараз вона має галузеву-статистичний характер і зовсім не відображає всього розмаїття систем розселення в Україні. За приклад можна було б взяти характеристику поселень в Україні першого українського доктора географії Г. Величка у статті “Географічні умови розвитку міст на Україні” (1930 р.) або підручники С. Рудницького з географії України, де поданий майстерний опис десятків міст і містечок нашої держави.

Як вже зазначалося, крім кількох рядків у програмах та окремих абзаців у підручниках, зовсім не розглядаються питання політичної географії. Разом з тим, ми бачимо наскільки політизованим є сучасне українське суспільство та наскільки просто політичні партії і блоки завойовують популярність, використовуючи відсутність у населення політико-географічних знань. Тому варто було б подати хоч найпростіший аналіз геополітичних доктрин, що стосуються території України, а також зробити коротку характеристику географії виборів в Україні.

Можна не боятися того, що учні не розуміють цих тем, адже у них є величезна маса інформації з політико-географічних проблем. Тому шкільна географія повинна допомогти зрозуміти ці проблеми.

Блок тем, що стосується економічної географії займає приблизно 60% обсягу навчальних програм (30 годин із 52) і шкільних підручників. Відрадно, що у них нарешті з'явилися поняття, що стосуються сучасних ринкових перетворень та реструктуризації господарства.

Проте економізуючи ці теми, ми одночасно повинні їх географізувати. Простий перелік центрів розміщення виробництва не дозволяє сформулювати в учнів системних знань. Правда, при характеристиці окремих галузей виділяються фактори їх розміщення, але висвітлені вони лише частково. Звичайно, повертатися до вивчення тих принципів розміщення виробництва, про які говорилося у радянські часи, не варто, але необхідно посилити характеристику факторів і закономірностей розміщення різних галузей господарства. Тоді учень, використовуючи карти атласів, якість яких в останні роки покращилась, самостійно міг би розібратися із географією тієї чи іншої галузі. Наприклад, при характеристиці тваринництва звертається увага на особливості його кормової бази, але в сучасному, достатньо урбанізованому, українському суспільстві більшість молодих людей дуже мало ознайомлені з процесом годівлі худоби. Тому тут також варто звернутися до попереднього досвіду наших учених. Наприклад, у "Галичина. Економіко-статистична розвідка" (1928 р.) Й. Шимонович настільки просто і доступно охарактеризував галузі сільського господарства, що навіть далека від аграрної сфери людина, може легко з'ясувати її особливості.

В одній із перших тем розкрито аспекти економіко-географічного (суспільно-географічного) та геополітичного положення України. Тут варто наголосити ще на окремі види положення: природно-географічне, історико-географічне, соціально-географічне, етнодемографічне, геоecологічне, культурно-географічне, релігійно-географічне, геокриміногенне; а за масштабами охопленої території – макро-, мезо-,

мікроположення; за композиційним відношенням – центральне, периферійне, вузлове, сусідське, прикордонне; за видами економічної діяльності: промислово-географічне, агро-географічне, соціально-географічне тощо.

Зупиняючись на галузевій структурі господарства, слід сказати, що у нас використовується нова номенклатура (перелік) галузей, сформована і подана у державному класифікаторі України "Державна класифікація видів економічної діяльності (КВЕД) ДК – 009 – 96". Ця класифікація розроблена відповідно до державної програми переходу на міжнародну систему обліку і статистики. Вид економічної діяльності доцільний тоді, коли об'єднують ресурси (устаткування, робочу силу, технологічні засоби, сировину, матеріали) для створення виробництва, конкретної продукції та надання послуг.

Згадуючи про виділення економічних систем за технологічним способом виробництва, що ґрунтуються на ручній праці, машинному або автоматизованому виробництві, варто познайомити учнів не лише з основними видами сировини, окремими її властивостями та особливостями і назвати не тільки способи видобутку вугілля, але нафти й газу, розкрити суть роботи основних типів електростанцій, відомі способи виплавки металів (чавуну, сталей, прокату), нові види і методи обробки металів. Так, наприклад, в машинобудуванні можна представити виробничу структуру підприємства: цехи, служби (ремонтні, енергетичні, інструментальні), господарства (складські, підсобні тощо). Слід зупинитися на основних етапах виготовлення машин (ливарне виробництво, зварювання, різання, складання).

При розгляді хімічної промисловості необхідно розкрити основну суть виробництва кислот, мінералів, пластмас, каучуків, волокон тощо.

Варто розглянути також питання структури виробництва будівельних матеріалів (скла, кераміки, бетону, вапна, цементу, цегли тощо), лісопильного, меблевого, паперового, звернути увагу на основні тенденції технології переробки промислових і побутових відходів, на безвідходні виробництва, ресурсо-, енерго-, працезберігаючі технології.

Аналізуючи галузі АПК потрібно описати технології виробництва хлібобулочних виробів, цукру і м'ясо-молочних продуктів.

Щодо розгляду галузей сфери послуг (соціальної інфраструктури), то в підручнику подано коротку характеристику її галузевого (видового) складу, але їх можна подати у вигляді функціональних груп: соціально-побутових (матеріально-побутових), соціально-духовних (соціально-культурних) і соціально-комунікаційних (зв'язку, транспорту, в першу чергу, пасажирського, інформаційно-консультативних, інноваційних та нових ділових видів). Упущено таку важливу ланку, як зв'язок, основні його види: електричний, у т. ч. стільниковий (мобільний, пейджинговий, супутниковий), телеграфний, телефонний, інтернет-зв'язок, електронна пошта та інші, основні компанії ринку зв'язку.

Географію сфери послуг населення (соціальної інфраструктури) можна розглядати відразу після вивчення теми "Населення", його зайнятості, систем розселення, якості життя населення. Доцільно розглянути питання житлових умов населення, проблеми

житлового господарства та напрямки його реформування.

Необхідно вивести з ужитку поняття "громадське харчування", усюди мова йде про ресторанне господарство, яке включає і його.

Характеризуючи мережу економічних районів, варто згадати хоча б підходи сучасних вітчизняних учених до виділення різної кількості економічних районів (Ф. Заставний, М. Пістун, П. Масляк та ін.). Прийнятною залишається мережа з дев'ятьма економічними районами.

Актуальним є виділення соціально-економічних районів (О. Шаблій, М. Паламарчук, М. Долішній, Л. Шевчук). При їх характеристиці береться до уваги визначальна і провідна роль людини і найбільших міст, центрів (ядер) їх формування.

Не слід забувати і про інші чинники районоформування – географічний поділ праці, природно-ресурсний, працересурсний, історичний, техніко-економічний, спеціалізації господарства, комплексності, єдності соціально-економічного районування і адміністративно-територіального устрою.

Література

1. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія, 6-10 класи, Економіка, 11 клас. – К.: Ірпінь, 2006.
2. Масляк П.О. Економічна і соціальна географія України: Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Педагогічна преса, 2005.
3. Заставний Ф.Д. Економічна і соціальна географія України для 9 кл. загальноосвітн. навчальних закладів. 5-е вид., К.: Навчальна книга, 2007.
4. Рудницький С. Україна наш рідний край. Львів: Просвіта, 1921.

УДК 911.3

Мирослава Книш

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КУРСУ "РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ" У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Розглядаються актуальні проблеми і напрямки вдосконалення курсу "Регіональна економічна і соціальна географія світу" у зв'язку із змінами, які відбулися в навчальних програмах вищої школи.

Myroslava Knysh. Urgent Ways of Improving Discipline "Regional Economical and Social Geography of the World". Urgent problems and directions of discipline "Regional Economical and Social Geography of the World" have been discussed in connection with changes in curriculum-vitas of the higher school.

Курс "Регіональна економічна і соціальна географія світу" у системі фундаментальних навчальних дисциплін вищої школи виконує важливу функцію – формує у студентів су-

часні наукові суспільно-географічні знання про макрорегіони світу.

Однак цей курс за останні більш як десять років поступово втрачає провідні позиції у вищій географічній освіті у зв'язку із

змінами, які відбулися у навчальних програмах вищої школи. По-перше, різко зменшилася кількість годин, що призвело до поверхового вивчення економічної і соціальної географії регіонів світу. По-друге, трансформації зазнала і назва курсу. Спочатку назва курсу “Економічна, соціальна і політична географія світу” втрачає політичний аспект, отримуючи назву “Економічна і соціальна географія світу”. Зміна назви курсу на “Регіональну економічну і соціальну географію світу” призвело до того, що навчальна дисципліна втратила загальну частину, яка передбачила вивчення теоретико-методичних основ курсу.

У зв'язку з цим, ми маємо нині дві проблеми, які потребують розв'язання, а саме: розширення предмету і визначення нової назви курсу. Предмет даного курсу – геопросторова організація економічної і соціальної сфери суспільства регіонів світу. При такому визначенні предмету курсу втрачається комплексний підхід до вивчення регіонів світу. У зв'язку з цим поза увагою залишається, політична, економічна і культурна сфери суспільства. Тому можна запропонувати нову назву курсу “Регіональна суспільна географія світу”, яка більше відповідає реаліям сучасності, забезпечуючи вивчення усіх сфер суспільства.

Одним із важливих напрямків вдосконалення курсу “Регіональна економічна і соціальна географія світу” є розробка єдиної методики характеристики регіону з урахуванням специфіки кожного.

Сучасні уявлення про геопросторову організацію регіонів світу необхідно формувати через призму традиційних і нових підходів: культурологічного, історичного, системного, типологічного, проблемного тощо.

Фактичний матеріал кожного регіону необхідно подавати через низку сучасних проблем (економічних, соціальних), які забезпечують характеристику його особливостей. Водночас структура проблем повинна відображати посилену увагу до аналізу соціальних проблем, зокрема, таких як рівень життя населення, безробіття, соціальна нерівність тощо. Крім того, при викладанні курсу необхідно використовувати інноваційний підхід, тобто найновіші і прогресив-

ні теоретичні та методичні здобутки суспільної географії.

Для підвищення ефективності викладання курсу “Регіональна економічна і соціальна географія світу” необхідно створити загальний навчально-методичний комплекс, елементами якого повинні бути:

- єдина уніфікована програма курсу;
- сучасний навчальний посібник;
- завдання для виконання практичних та семінарських занять;
- матеріали контролю та перевірки.

В умовах інформаційної революції, коли виникає невідповідність між високими темпами зростання суспільно-географічної інформації та знань і можливостями озброїти цими знаннями студентів в рамках навчальних курсів, важливу функцію виконує навчальний посібник. За роки незалежності на кафедрі економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка опубліковано низку фундаментальних навчальних посібників, які присвячені економічній і соціальній географії світу, окремим регіонам і країнам. Зокрема, “Соціально-економічна географія світу” (За ред. С. Кузика, 1998 р.), “Економічна і соціальна географія Америки” (М. Книш, С. Кузик, 1999 р.), “Економічна і соціальна географія світу” (за ред. С. Кузика, 2002 р.), “Китай: суспільно-географічна характеристика” (Л. Шевчук, 1999 р.), “Бразилія: суспільно-географічна характеристика” (М. Книш, 2000 р.), “Хорватія: суспільно-географічна характеристика” (І. Гудзеляк, Б. Уманців, 2002 р.), “Країнознавчий словник-довідник” (І. Дубович, 2000 р.) та інші.

Однак у цих навчальних посібниках не вдалося подолати стереотипне уявлення про традиційний навчальний посібник. Кроком вперед у напрямку до створення нового навчального посібника є переклад з англійської мови підручника “Географія: світи, регіони, концепти” (Блії Г. де, Муллер П., Шаблій О., 2004 р.) та “Економічна і соціальна географія країн, що розвиваються” (М. Книш, 2006 р.).

Серед вітчизняних навчальних посібників слід відзначити “Регіональну економічну і соціальну географію. Зарубіжні країни” (В. Юрківський, 2000 р.) і “Регіональну

економічну і соціальну географію світу” (В. Безуглий, С. Козинець, 2003 р.).

Навчальні посібники з економічної і соціальної географії світу для вищої школи розрізняються між собою назвою, структурою, змістом, підходами до викладання матеріалу, рівнем застосування інновацій міжнародної статистики тощо.

Композиція навчальних посібників, як правило складається з двох частин: загальної і регіональної. Якщо регіональна частина у більшості випадків має подібну структуру (за винятком посібника “Географія: світи, регіони, концепти”), то т. з. загальними частинами навчальні посібники значно розрізняються між собою.

Автори навчальних посібників по-різному розуміють завдання і структуру т. з. загальної частини. Якщо в посібниках “Географія: світи, регіони, концепти” (Блій Г., Муллер П., Шаблій О., 2004 р.) і “Регіональна економічна і соціальна географія світу” (В. Безуглий, С. Козинець, 2003 р.) загальна частина є вступом до регіональної, то в “Економічній і соціальній географії світу” (За ред. С. Кузика, 2002 р.) вона виконує самостійну функцію, у той час як в “Регіональній економічній і соціальній географії. Зарубіжні країни” (В. Юрківський, 2000 р.) вона взагалі відсутня.

У навчальних посібниках відсутній єдиний підхід до регіоналізації світу, що пояснюється використанням різних концепцій регіоналізації. Оригінально представлена макротаксономія в посібнику “Географія: світи, регіони, концепти” (Блій Г., Муллер П., Шаблій О., 2004 р.), у той час як у “Регіональній економічній і соціальній географії світу” (В. Безуглий, С. Козинець, 2003 р.), “Економічна і соціальна географія світу” (за ред. С. Кузика, 2002 р.) домінує традиційний підхід.

В регіональній частині посібників відчувається асиметрія структури і надання пріоритетів окремим регіонам. Тому за цією ознакою можна виокремити такі типи посібників:

– з американо-євроцентричним підходом, достатнім рівнем висвітлення Азійського світу і слабким висвітленням Африканського світу (Блій Г., Муллер П., Шаблій О. Географія: світи, регіони, концепти);

- європоцентричним підходом, із слабким висвітленням Північної Америки та регіонів третього світу (за ред. С. Кузика “Економічна і соціальна географія світу”);

- рівномірним висвітленням регіонів без надання будь-яких пріоритетів (В. Безуглий, С. Козинець “Регіональна економічна і соціальна географія світу”).

У навчальних посібниках домінує статистико-галузевий підхід при висвітленні змісту, який був широко поширений у радянський час. І тільки авторам посібника “Географія: світи, регіони, концепти” вдалося його подолати, використавши історико-культурний підхід.

Незважаючи на те, що автори вище згаданих посібників, вже зробили перший крок до створення сучасного навчального посібника, однак їх можна скоріше назвати оновленими, аніж новими. Тому потрібно ще багато попрацювати, щоб створити навчальний посібник нового покоління, який повинен насамперед викликати у студентів бажання самостійно здобувати знання.

Накреслені автором актуальні напрямки вдосконалення курсу “Регіональна економічна і соціальна географія світу” сприятимуть інтенсифікації навчального процесу і підвищенні рівня професійної підготовки студентів.

Наші автори

- **Байназаров Анатолій Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Барановський Микола Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Білецький Мирослав Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Буткалюк Катерина Омелянівна** – старший викладач кафедри економічної та соціальної географії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- **Ванда Ірина Володимирівна** – асистент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Влах Мирослава Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Височин Максим Юрійович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Вірченко Павло Анатолійович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Вісьтак Олександра Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гладкий Олександр Віталійович** – кандидат географічних наук, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Грицевич Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гукалова Ірина Володимирівна** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України
- **Дячевська Любов Петрівна** – провідний інженер відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України
- **Єфименко Валентина Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка
- **Заволока Юлія Юріївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Заставецька Леся Богданівна** – асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Івах Ярослав Євгенович** – асистент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Кандиба Юрій Іванович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Качаєв Юрій Дмитрович** – кандидат географ. наук, старший науковий співробітник, докторант Інституту географії НАН України

- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка
- **Ключко Людмила Василівна** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Книш Мирослава Михайлівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Корнус Олеся Григорівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Костащук Іван Іванович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Котик Любов Іванівна** – асистент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Кузишин Андрій Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Любіцева Ольга Олександрівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Мальчикова Дар`я Сергіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Мариняк Ярослав Омелянович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Машкова Ольга Вікторівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Мезенцев Костянтин Володимирович** – доктор географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Моштакова Наталія Володимирівна** – асистент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка
- **Немець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Немець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Олійник Ярослав Богданович** – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, завідувач кафедри економічної та соціальної географії, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Осипчук Мар`яна Дмитрівна** – студентка економічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Павлова Діана Анатоліївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Пашинська Наталія Миколаївна** – провідний інженер відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України

- **Пістун Микола Данилович** – доктор географічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України
- **Пилипенко Ігор Олегович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Путренко Віктор Валентинович** – аспірант відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України
- **Ранця Ігор Іванович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Ровенчак Іван Ілліч** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Степаненко Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач відділу проблем національної безпеки Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Тітенко Зоя Володимирівна** – кандидат географічних наук, інженер кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Топчієв Олександр Григорович** – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Шишацький Віктор Борисович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Яковчук Олександр Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО “ЧАСОПISУ”

“Часопис соціально-економічної географії” приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики “Горизонти науки”, до 10 сторінок до рубрики “Наукові повідомлення”, до 5 сторінок до рубрики “Рецензії”, до 3 сторінок до рубрики “Постаті”, до 1 сторінки до рубрик “Хроніка” та “Ювілеї”. Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді. Нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт Times New Roman 12 через 1,5 інтервал.

Для статей необхідно дати УДК (зліва, 12 шрифт), а справа - ім'я та прізвище автора (12 шрифт). Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовок статті (14 шрифт). Під заголовком з абзацу подається анотація статті українською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті та анотація англійською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Нижче подається текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті, а також подаватися окремо у файлах у форматі jpg. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [ ] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

Автори подають про себе особисті дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди, а також фото. Автор отримує один примірник “Часопису”.

Адреса редакційної колегії: Кандиба Юрій Іванович, технічний секретар редколегії “Часопису”, кафедра соціально-економічної географії і регіонаознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;
тел.: +38 (057) 707-52-74;
e-mail: ggfekonom@yandex.ru,
Konstantin.A.Nemets@evans.univer.kharkov.ua

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано у 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Наукове видання

ЧАСОПИС соціально-економічної географії

Збірник наукових праць

Випуск 3 (2)

Комп'ютерна верстка – *Юрій Кандиба*

Підписано до друку 12.11.2007 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 21,9. Обл.-вид. арк. 25,5.
Наклад 100 прим. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано науково-видавничою фірмою "ЕКОГРАФ"
61018, м. Харків, вул. Дерев'янка, 7, к. 86,
тел. (057) 719-51-18